

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ УНИВЕРЗИТЕТА ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ECRITS HISTORIQUES

ПОДГОРИЦА

ГОДИНА LXXXVIII

Бр. 3-4/2015.

Најновија издања Историјског института

КАТУНИ КУЧКЕ ПЛАНИНЕ

уредник др Иван Лаковић

НАУТИКА

предавања Марка Мартиновића руским

морнарима у Перасту 1697-1698

Лекции Марка Мартиновича руским морјакам

в Перасте 1697-1698

приредили: В. М. Згребин, Ж. Л. Левшини

CRNA GORA I NJEMAČKI RAJH

dokumenti iz političkog arhiva Službe inostranih

poslova u Berlinu 1906-1914

MONTENEGRO UND DAS DEUTSCHE REICH

Dokumente aus dem politischen Archiv des

Auswärtigen Amts in Berlin 1906-1914

priredili: Senka Raspopović,

Konrad Clewing, Radoslav Raspopović

Slavko Burzanović, Aleksandar Dajković

ITALIJANSKO POSLANSTVO NA CETINJU

LA LEGAZIONE D'ITALIA A CETTIGNE

ЦРНА ГОРА И БУГАРСКА. Књ. 1,

Црна Гора и Бугарска у документима

Централног државног архива

Републике Бугарске

ЧЕРНА ГОРА И БЪЛГАРИЯ. Кн. 1,

Черна Гора и Българија в документите

на Централния държавен архив на

Република България

приредили: Илиана Илијева, Сенка Бабовић

Распоповић и Радослав Распоповић

CRNA GORA I FRANCUSKA

diplomacija u izbjeglištvu - u dokumentima

iz diplomatskog arhiva kralja Nikole I i

crnogorskih vlada u egzilu 1916-1920, 1, 2

LE MONTENEGRO ET LA FRANCE

diplomatie en exil - dans les documents

provenant des archives diplomatiques du

roi Nicolas et des gouvernements Monténégrines

en exil 1916-1920, 1, 2

priredio Radosav Raspopović

На насловној сѣрани:

Илустрација из Окѣоиха,

прве шѣамѣане књиѣе на словенском јуѣу (1494).

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXXVIII

Бр. 3-4/2015.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић 2009-2015, др Момчило Д. Пејовић 2015-2017,
др Радослав Распоповић од 2017. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXXVIII

3-4

*Због прекида у излажењу часописа средином 2015. године,
овај број штампан је у другој половини 2018.*

ПОДГОРИЦА
2018.

Р е д а к ц и ј а:

Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Костантин Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Радослав Распоповић, Драгана Кујовић, Вукајло Глушчевић, Жарко Лековић, Раденко Шћекић и Иван Лаковић.

Главни и одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар редакције
Олга Пелцер-Вујачић и Миљан Гогић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко међународних база података CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL) EBSCO - Historical abstracts with full text.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIÉTÉ DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXXVIII

3-4

*En raison d'une interruption de la publication du journal à la mi-2015,
ce numéro a été imprimé au second semestre 2018.*

PODGORICA
2018.

R e d a c t i o n:

Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy),
Kostantin Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković
(Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia),
Radoslav Raspopović, Dragana Kujović, Vukajlo Gluščević, Žarko Leković,
Radenko Šćekić and Ivan Laković

Rédacteur responsable
Radoslav Raspopović

Sekrétaire de la rédaction
Olga Pelcer-Vujačić et Miljan Gogić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscripts doivent être ad-
ressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Mon-
ténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com,
téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est
de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu
en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de
l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Hutorique du Monténégro;
Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commerce Montenegro à Pod-
gorica.

ЧЛАНЦИ

Љубодраг ДИМИЋ*

СРБИЈА И ВИНОВНИЦИ ВЕЛИКОГ РАТА КРИЗЕ,
РАТОВИ И БИЛАНСИ
(1912-1918)

ABSTRACT: *This paper is an attempt to highlight the paradoxes of the epoch before the First World War, to identify the causes of the war, to name the responsible for its outbreak, to describe Serbia's war effort, and to identify the outcome and the consequences of the war.*

KEY WORDS: *First World War, Serbia, Germany, Austria-Hungary, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, causes of the war, war consequences*

У европској историографији већ један век постоје спорови око узрока који су довели до избијања Првог светског рата.¹ Поједини историчари сматрају да су узрок рату били пуцњи Гаврила Принципа у Сарајеву 28. јуна 1914. године. За друге је убиство надвојводе Франца Фердинанда било тек згодно изабрани повод за избијање планираног ратног сукоба. Неслагања су видна и о идентификовању виновника рата. У појединим европским историографијама поново је постала доминантна теза да су Србија, а са њом и Русија, његов узрочник.² Историчари који настоје да критички промишљају прошлост убеђени су да узроке рата треба тражити у противуречностима епохе која му је претходила и у амбицијама Немачке и Аустроугарске да постану господари-

* Аутор је дописни члан САНУ, Филозофски факултет у Београду.

¹ О узроцима Првог светског рата, одговорности за рат, питању ратне кривице, научној и ваннаучној ревизији историјске слике епохе и историографским споровима вођеним око наведених тема више у: А. Момбауер, *Узроци Првог светског рата. Спорена и сагласности*, Београд 2013; М. Бјелајац, *1914-2014. Зашто ревизија. Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд 2014.

² Ту тезу је изнова актуелизовала књига К. Кларк, *Месечари. Како је Европа кренула у рат 1914*, Београд 2014.

це Старог континента. Отуда је и данас легитимно питање који разлози претежно утичу да једна тема, сто година после догађаја о коме говори, собом носи толику актуелност? Жеља за сазнавањем истине о узроцима и поводима Великог рата један је од разлога заинтересованости за наведену тему, али свакако не једини и најважнији. Та сумња подстиче питањем да ли се одговори на „отворена“ питања о узроцима и одговорности за избијање рата превасходно тичу прошлости или будућности?³ Да ли је човечанству потребно научно знање о прошлости или ће глас историчара – научника бити угушен политичким интересима центара моћи за променом историографске слике Првог светског рата? У којој ће мери научно знање бити у могућности да се у креирању свести савременика супротставља ненаучном?⁴ Питања је много.

*

Мир, који је у Европи дуго трајао, најдиректније је утицао да читаве генерације Европљана, које су закорачиле у зрело доба живота, нису имале директно искуство са ужасима рата. О рату се говорило, писало, теоретисало. Дефинисани су ратни интереси, осмишљаване ратне доктрине, прављени планови у којима се рачунало са ратом као важним чиниоцем за стицање светске моћи. С времена на време организовани су маневри на којима су војске увежбавале вештину ратовања. Војна моћ је представљала важан аргумент у дипломатским споровима и кризама које су заокупљале европске државе. Насупрот ситуацијама које су производиле напетости, већина становника европских држава живела је у просперитетном миру. Живот у миру чинио је могућим убрзани технолошки, привредни, комуникациони, политички, културни развој и општи друштвени прогрес европских држава. Ипак, његова се варљивост огледала у чињеници да је многима у оновременој Европи било јасно (са сваком новом годином XX века и све видљивије) у ком правцу „динамика моћи“, заснована на снази индустрије, потреби за овладавањем сировинским просторима, употребом резултата науке и проналазаштва у војне сврхе, усмерава светску историју.⁵ „Умор од мира“ стварао је варљиви осећај да рат може разрешити бројна национална, међудржавна, мањинска, верска, уставна, политичка, идео-

³ То питање је посебно актуелизовала књига Кристофера Кларка *Месечари* која је у Немачкој, али и у другим европским земљама, штампана у изузетно високом тиражима и тако утицала на свест савременика.

⁴ Та питања, уз остало, покреће и део реферата поднетих на научном скупу Срби и Први светски рат 1914-1918, одржан у САНУ од 13. до 15. јуна 2014. године. *Срби и Први светски рат 1914-1918, Зборник радова са међународног научног скупа*, Београд 2015.

⁵ Р. Kenedi, *Uspon i pad velikih sila*, Podgorica – Beograd, 2003, 223-282.

лошка, социјална, колонијална питања... Таква расположења, посебно распрострањена у круговима утицајних елита у Немачкој, превасходно су утицала на одлуку о напуштању постојећег „сређеног стања“ успостављеног 1878, и потрагу за новом прерасподелом моћи у Европи. Тако је стабилни мир заменило време у коме је демонстрирана екстремна агресивност, показивана жеља за експанзијом према суседима, подстицане амбиције за овладавањем простором, исказивана нескривена тежња за употребом силе. Значајан простор добиле су „превратничке идеје“ и снаге које су период мира у све већој мери тумачиле као године „застоја“, „парализе“, „труљења“. Нова политичка реторика постала је одлика времена које је наступало. Европу су почели да потресају атентати. Део политичке стварности постали су нови типови партија и страначки лидери које је одликовала бескрупулозност у настојањима да реализују своје замисли. Декаденција је овладала културом, а хулиганизам артистичким понашањем. Рат је, у појединим круговима политичара, али и интелектуалаца, почео да бива слављен као „спасилачка катарза“ и означаван као „бунт против постојећег стања“.⁶

О преваљеном путу од мира ка рату говорила су и обновљена стара и склопљена нова савезништва. Успостављени ратни савези су тако постали важни „генератори“ додатних подела и сукоба. Улагања у војску постајала су све већа, а тиме и милитаризација европских држава која је проистицала из конкретних интереса и обавеза наметнутих прихватањем војних савезништава. Ратови су полако постајали стварност.⁷ Европљанима се вероватно чинило да су ратни сукоби, попут оног Јапанско-кинеског (из 1885), Америчко-шпанског (1898), Бурског (1899-1902), Руско-јапанског (1905), географски веома удаљени. Чињеница да су се само посредно тицали појединих европских држава није противуречила узнемирењу које се почело осећати на целом континенту. О суштини процеса који је од мира водио ка рату речитије су говориле дубоке кризе на ободу самог континента или на његовим неразвијеним деловима попут оних у Мароку (тзв. мароканске кризе из 1905. и 1911) и на Балкану (тзв. анексиона криза из 1908). Многима је било јасно да је време европске равнотеже и коегзистенције великих сила прошло и да су наступиле године отворене конфронтације. Све је то пратила појава идеја о етничкој изузетности и националној надмоћности које су кроз процес образовања и васпитања „уграђиване“ у свест једног дела Европљана. Митови о угрожености, заокружености, ускраћеном „животном

⁶ Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770-1914). Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914)*, Београд 2010; С. Живанов, *Европа пред Први светски рат. Корени, узроци и поводи великог рата*, Београд 2014, 29-174.

⁷ Р. Kenedi, *n.d.*, 283-291; С. Живанов, *н.д.*, 61-113.

простору“ подстицали су агресивност. Жеља за прекрајањем територија ратом и освајањем нових сировинских простора постајала је све видљивија. На дневном реду историје био је рат.

Истраживања историчара су показала да је воља за ратом постојала на бројним странама. Тако су припреме за вођење рата обележиле последње године европског мира. Немачка се у том времену, суочена са брзим привредним растом, незадовољна местом у постојећем поретку, оптерећена нескривеним претензијама да од велике постане светска сила, убрзано спремала за рат. Својим експанзионизмом реметила је равнотежу снага у Европи, угрожавала интересе и изазивала страх других великих сила, доводила у питање опстанак суседних држава, подстицала процесе наоружавања и опште милитаризације континента. Уз геостратешки положај у средишту Европе, захтеве за променом постојећег европског поретка Немачка је темељила на убрзаном развоју индустрије, технолошком успону, економској и финансијској моћи, стеченом научном знању, снази немачког оружја и доброј организацији војске... Нарасла привредна снага, потреба за новим тржиштима сировина, формирана свест о „геополитичкој ограничености“ простора који контролише, сан о већем уделу у владавини над светом, подстицали су немачку тежњу за светском моћи и „гурали“ ту државу у рат. Улагања у модернизацију војске и повећање војних потенцијала подстицана су империјалним амбицијама, али и страхом од суседа. Могући ратни изазови XX века истовремено су захтевали већу ефикасност социјалне, политичке и друштвене организације државе. У том контексту прибегавање повећаној репресији и пропаганди омогућавало је ефикасније успостављање унутрашње кохезије у држави и брзу мобилизацију маса. Свест да ће пре или касније доћи до рата захтевала је, како су истицали у Берлину, „окупљање свих снага“, „искоришћавање свих прилика“, „потпуно разумевање народа за развој светске историје“. Амбициозни политички курс Немачке, која је тежила да од Француске начини другоразредну европску силу, Русију потисне на Исток и изољује је, оствари контролу над светским морима, изврши прерасподелу колонијалних поседа, обезбеди „животни простор“ немачком народу, захтевао је додатно дисциплиновање државних структура, елита и нације. Све је то водило ка непомирљивом сукобу са осталим европским силама и подстицало њихово међусобно зближење. У жељи да задрже постојећи европски поредак и status quo у колонијалном свету, остале европске силе су настојале да „окруже“, „изољују“ и на сваки начин спутају свог амбициозног опонента.⁸

⁸ Ф. Фишер, *Савез Елита. О континуитету структура моћи у Немачкој 1871-1945. године*, Београд 1985.

Склопљена савезништва Русије, Француске и Велике Британије на једној и Немачке и Аустроугарске на другој страни, искушавала су политичке и дипломатске способности, али и наметала нове спољнополитичке и ратне обавезе. Нова савезништва су из основа мењала спољнополитички положај европских сила, јачала осећај угрожености, подстицала процес наоружавања.⁹ Кључну улогу у процесу који је Немачку водио ка рату играо је савез аристократско-аграрних и индустријско-грађанских елита са круном и војском, чији је циљ био очување положаја у немачком друштву и постављање офанзивних циљева на спољнополитичком плану. Тако настао спој „конзервативног ројализма“ и „либералног патриотизма“ формирао је нови немачки патриотизам који је у себи сажимао снагу, амбицију и безобзирност. Светска политика за коју се Немачка одлучила најдиректније је мењала однос снага између великих сила и доводила у питање међународни поредак. Разлога за рат било је и на унутрашњополитичком плану, пре свега у страху водећих друштвених елита од социјалних немира, револуционарних расположења, политичког успона социјалиста. Из тог угла посматрано, део немачког друштва је рат сматрао погодним „леком“ који ће допринети прочишћењу и биолошком јачању нације, каљењу колективног карактера Немаца, „оздрављењу“ немачке државе. Сагласност кључних чинилаца немачког друштва – круне, војске, земљорадничке аристократије, индустријалаца, високе државне бирократије, интелектуалне јавности, око започињања рата била је готово апсолутна. Савезника у реализацији таквог политичког програма, који је плашио друге европске силе и водио формирању савеза уперених против ње, Немачка је нашла у Аустроугарској. У будућем рату Немачка је рачунала на своју надмоћну војну стратегију, добро припремљени официрски кадар, модерно и квалитетно наоружање. Почев од јесени 1912. та је држава била спремна да води рат на два фронта и отуда је чекала „згодан повод“ да га и започне.¹⁰

У европским политичким круговима није била тајна да је судбина Хабзбуршке монархије најдиректније зависила од расположења народа који су у њој живели и спољне политике коју је та држава водила. Монархија је, током целе своје историје, уступке својим народима чинила нерадо, а када је била приморана на њих давала их је прекасно, што је утицало да је део њених држављана доживљавао као туђинску власт. Национализам грађанске средње класе додатно је продубљивао постојећу политичку кризу. Насилна мађаризација најдиректније је

⁹ P. Kenedi, *n.d.*, 283-291; С. Живанов, *н.д.*, 61-113.

¹⁰ Ф. Фишер, *Посезање за светском моћи. Политика ратних циљева царске Немачке 1914-1918*, Београд 2017, 9-37.

претила опастанку државе. Појава југословенске идеје изазивала је у Бечу и Пешти панику. Независно од реалности, страх од српског народа и потенцијалног југословенског уједињења нагонио је Беч да једини излаз из настале ситуације види у примени силе. На спољном плану Хабзбуршка монархија није имала успехе већ од 1866. године и губитка примата у немачком уједињењу. Од тог тренутка Балкан је био једини простор на коме је та држава настојала да себе представи као европску силу. Из тих разлога Беч је 1878. године закорачио на Балкан дипломатски извојевавши право на окупацију Босне и Херцеговине. Из те перспективе, како се чинило високим официрима и бирократима, на дневном реду је било насилно решавање српског и југословенског питања. Србија је сматрана кључном препреком која је онемогућавала Хабзбуршку монархију да контролише цео Балкан. Развој југословенског покрета је то непријатељство чинио још већим. Страхујући од намера српске државе да контролише, а са временом и уједини под једним државним кровом „расуто Српство“ Аустроугарска је, почев од 1907. започела са осмишљавањем ратних планова чији је циљ требало да буде уништење српске државе и сламање политике југословенства. У том контексту Аустроугарска је постала држава око које су почели да се окупљају према Србији и српском народу непријатељски расположени суседи.¹¹

Од тренутка у ком је процењено да ће се све снажнији југословенски покрет у потпуности „окренути“ Србији и прихватити да она постане „Пијемонт националног уједињења“, тој држави је у Бечу изречена смрта пресуда. Аустроугарска је желела један „срећни рат“ („мали рат“) који би повела на Балкану са циљем да поврати изгубљено самодостојанство „велике силе“ и оснажи пољуљане позиције на унутрашњем и спољном плану. У том контексту Србија је међу балканским државама означена кључним непријатељем. У питању је била држава која се налазила на путу даљег ширења Монархије, која је доживљавала брзи економски и друштвени успон и у коју су били „загледани“ Срби и остали Југословени насељени у јужним областима Аустроугарске. Против такве Србије је 1906. године поведен тзв. Царински рат (траје до 1911. године). Годину касније сачињени су офанзивни планови чији је циљ био: анексија српске државе и њено укључење у састав Монархије, подела територија Србије са околним државама и њено уништење или умањење до мере да не буде способна за самостални економски и политички живот. Сви планови су предвиђали рат који је требало водити као

¹¹ О томе више: А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, Београд 2001; А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 1981; В. Ћоровић, *Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992.

„казнену експедицију“, како против Србије као државе и тако и против Срба као непријатељског народа.¹²

Пораз у рату са Јапаном и револуционарна врења из 1905. приморали су Русију да напусти идеју о реализацији свог евро-азијског концепта, „окрене“ се европској политици и заштити својих интереса на Балкану. Политика „споразумевања“ и „балансирања“ ради остваривања краћег „спољнополитичког предаха“ захтевала је од Петровграда да без напрезања на Истоку води европску политику избегавајући конфликте, социјално се уздигне и „оздрави“, ојача привредну моћ и тако своју спољну политику учини ефикаснијом, обнови нарушену војну моћ и углед, на Балкану и Блиском истоку заштити своје интересе и докаже се као велика сила. „Купујући време“ руска политика је фрагментарни Балкан сматрала идеалним простором за јачање свога утицаја. Насупрот очекивањима балканских народа, посебно Срба, која су била већа од реалних, ангажман Русије био је на том простору ипак мањи од могућег.¹³

*

Године мира допринеле су политичком, економском и културном успону Србије. У временима која су наступила после Берлинског конгреса (1878), Србија није од будућности могла очекивати нити много, нити добро. Била је стешњена између Хабзбуршке монархије и Османског царства. Делови српског народа живели су под различитим условима и неједнако се национално и економски развијали у оба царства и две самосталне националне државе (Србија и Црна Гора).¹⁴ Србија је била приморана на компромисе. Туторство Беча било је подједнако неподношљиво као самовоља Цариграда.¹⁵ Будућност је могла бити остварена само уз пуно рада на утемељивању државних институција, сталном јачању привреде, модернизацији и реформисању воске, изградњи просветних установа. Било је потребно васпитати, образовати и припремити нараштај за наредни век, стећи савезнике из круга великих сила, при-

¹² О томе више у: М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. II, Београд 1989, 589-666; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд 2008, 299-346; Д. Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800-1918*, Београд 2017, 311-352; В. Ђоровић, *Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992.

¹³ *Историја Русије, XX век, 1894-1939*, Москва 2010, 237-241; Кнез Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914-1917. и руска дипломатија*, Београд 1994, 74-75; С. Живанов, н.д., 116-149.

¹⁴ Тада су Црногорци себе сматрали делом српског народа

¹⁵ У делу српске јавности превладало је убеђење да су добици стечени на Берлинском конгресу 1878. године били мањи од губитака које су својим одлукама српском народу нанеле велике силе. М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ.2, 331-332, 371.

добити балканске суседе за сарадњу, духовно повезати целокупно Српство, изградити блиске везе са југословенским народима, успоставити демократску климу и поредак... Тек на тај начин „промењена“ Србија је могла да великим силама упуту по који одмерени захтев, али не и да очекује више од скромног уступа.¹⁶

У деценијама које су следиле после Берлинског конгреса политички покрети Срба, како конзервативни тако и либерални или социјалистички, настојали су да мисија њиховог сабирања у оквирима једне државе буде довршена. У ту сврху улагани су културни напори, исказивана политичка воља, подизане буне, вођени ратови, трошене енергије бројних генерација. Независно од тога судбину простора је решавала „велика европска политика“, велике силе у складу са својим прагматичним интересима. То сазнање стекла је српска политичка елита током последњих деценија 19. и првих година 20. века. Дефинишући „балканско питање“ као скуп „ситних и крупних искључивости и лакозапаљивих сукоба“, српски политичари и дипломате су схватале да је присуство великих сила на Балкану све неспоразуме балканских народа чинило трагичнијим. Такво сазнање налагало је опрезност, прилагођавање интересима великих сила, уклапање властитих интереса у интересе водећих европских држава. Било је јасно да треба стално преиспитивати власти могућности, „смиривати“ догађаје, предано контролисати разбуктале националне процесе, разумети спољнополитичке концепте великих сила и поруке које стижу из европских престоница, радити на сарадњи балканских народа, развијати способност „предвиђања догађаја“.¹⁷

У припреми за 20. век постало је јасно да уједињење српског и југословенских народа у оквирима једне државе није само: жеља раздробљеног српства и потчињеног словенства за уједињењем, тежња младог југословенског грађанства (буржоазије) да обезбеди веће тржиште за своје производе и опстане, настојање српских политичких елита да њихова држава прекорачи границе „затвореног балканског котла“ и изађе на море, сан југословенски оријентисаних интелектуалаца,

¹⁶ О политичком, економском и културном успону Србије више у: М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ.2, Београд 1989; *Историја српског народа*, том V и VI, Београд 1983; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије – огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999; М. Војводић, *Србија и Балканско питање 1875-1914*, Нови Сад 2000; М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 2005; О. Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903-1914*, Београд 1998; А. Ћуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији (1905-1914)*, Београд 2004; *Два века модерне српске дипломатије*, Београд 2013; Д. Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800-1918*, Београд 2017.

¹⁷ О томе више: М. Војводић, *Путеви српске дипломатије – огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999; М. Војводић, *Србија и Балканско питање 1875-1914*, Нови Сад 2000.

идеалиста, маштара који су тежили културном јединству. У питању је била егзистенцијална нужност. Процењивано је: да мале државе нису у стању да издрже политичку, економску и културну „конкурвенцију“; да „ток догађаја“ са појавом железница и индустријском производњом, како је говорио председник српске владе Никола Пашић, „гњави мале државе и мале народе“; да претња пропашћу малих држава и народа може бити избегнута једино „груписањем, а нарочито сабирањем у једну јаку државу“; да будућност имају само велике и јаке државе. У складу са тим борба Србије за слободну, уставну и парламентарну државу у годинама које су претходиле Првом светском рату, истовремено је била и напор да Србија постане „Пијемонт“ целог српства и југословенства. Српске елите су ослобођење делова српског народа и њихово уједињење са Србијом сматрале нужношћу и великим задатком пред којим је стајала нација.¹⁸

Пред генерацијом која је тада сазревала и ступала на политичку и историјску сцену било је више важних послова. Требало је: очувати и ојачати државну независност; политички интегрисати нацију која се предуго формирала у различитим историјским условима; пронаћи гаранта својих интереса и спољнополитички „ослонац“ у некој од европских сила (то ће питање изазвати трајну поделу на присталице Аустро-Угарске и Русије); реализовати тежњу за ширењем политичких слобода; омогућити брзи економски и привредни развој; модернизовати образовање и обезбедити културни напредак (формирана је свест да српски народ може бити у новом времену историјски остварен и „велики“ уколико јунаштва из прошлости замени стицањем знања), реформисати војску и припремити нацију за искушења која је наговештавао 20. век.¹⁹

У деценији која је претходила Балканским ратовима и Првом светском рату успон Србије је био видан на многим пољима. Формиране су демократске институције. Ојачан је парламентарни живот.²⁰ Зав-

¹⁸ Н. Пашић, *Слога Србо-Хрвата*, Београд, 1995; Ђ. Станковић, *Србија и стварање Југославије*, Београд 2009, 9-58;

¹⁹ О томе више: М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд 2008, 308-347; А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији (1903-1914)*, Београд 2004, 281-296; М. Ј. Милићевић, *Реформа српске војске*, Београд 2002, 23-31.

²⁰ О парламентаризму у Србији више у: О. Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903-1914*, Београд 1998; Д. Стојановић, *Србија и демократија 1903-1914, Историјска студија о „златном добу српске демократије“*, Београд 2003; В. Казимировић, *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од Мајског атентата 1903. до Солунског процеса 1917*, Нови Сад 2013; Д. Т. Батаковић, *О парламентарној демократији у Србији 1903-1914*, Глас САНУ, књ. CDXX, Београд 2012, 391-408; С. Антонић, *Демократија, Срби 1903-1914. Историја идеја* (приредио М. Ковић), Београд 2015, 27-142.

ладала је правна законитост. Утишане су политичке страсти. Остварен је узлет научне мисли. Критичко сагледавање прошлости омогућило је политичким и интелектуалним елитама да јасније упру поглед у будућност. У основи општег духовног препорода налазио се језик који је до-сегао „бритку и бриљантну форму“ и постао основа свеопште националне интеграције. У полуписменој Србији важну улогу играле су изузетно образоване елите. Будући на нивоу европске научне мисли та је елита, истовремено, била генератор општег друштвеног развоја и носилац процеса потпуног националног ослобођења. Све је то помагало процес коначног националног интегрисања и ослобођења коме су биле посвећене многе генерације, у чији коначни успех нису сумњале, за који су биле спремне на жртву.²¹ То све није значило да су бројне противуречности у политичком и друштвеном животу превазиђене. Држава је и даље била неразвијена, аграрна, заостала а њено становништво без потребне опште, а самим тим и политичке културе.²² Војска, која је извела династички преврат, није имала намеру да се повуче из политичког живота. Њено присуство у јавности говорило је о повећаној милитаризацији друштва и утицају на процес уређења општих прилика у земљи.²³ Проблеми са којима се Србија суочавала на спољнополитичком плану најчешће су по свом обиму и сложености премашивали објективну снагу државе и искушавали вољу, упорност, патриотизам њених држављана.²⁴ Србија је имала унутрашњу кохезију друштва и моћ да на идеји о националном уједињењу мобилише људске и друге ресурсе за потребе државе, али не и могућност да лако задобије савезнике. На тај начин,

²¹ О карактеристикама читавих генерација више у: М. Грол, *Из предратне Србије. Утисци и сећања о времену и људима*, Београд 1939; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара Марковића (1874-1946)*, Београд 2007; *Срби 1903-1914. Историја идеја*, Београд 2015.

²² Српско друштво је било превасходно аграрно. Према подацима из 1905. године сељаштво је чинило 87,31% целокупног становништва. У местима која су имала статус града, а таквих је било само 24, укупно је живело нешто преко 350.000 становника. Београд је на прелазу векова имао око 70.000 становника. Мада успореним темпом, број школа у Србији је растао тако да је 1913. године било 1.425 основних школа са око 140.000 ученика, од чега и око 30.000 девојчица. У српској држави и даље се почетком 20. века осећао недостатак лекара (има их 249), адвоката (262), инжењера (155), ветеринара (64), судија (148). М. Радојевић – Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914-1918. Кратка историја*, Београд 2014, 27-28.

²³ Видети: Д. Мекензи, *Апис*, Горњи Милановац 1989; М. Ж. Живановић, *Пуковник Апис*, Београд 1955; В. Казимировић, *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917*, Нови Сад 2013;

²⁴ О томе више: А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 1981; М. Војводић, *Србија и Балканско питање 1875-1914*, Нови Сад 2000; В. Ћоровић, *Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992.

мукотрпније од других балканских народа, Србија је успевала да обезбеди место у историји оновремене Европе.

Србија је почетком 20. века одбацила четврт века дугу економску и политичку везаност за Аустро-Угарску монархију. Својим постојањем, угледом, војним и економским јачањем, пруженим отпором, националним програмом усмереним према југу (ослобођење од Турске) и западу (запоседање Босне и Херцеговине) привлачила је пажњу потчињених Срба и југословенских народа и „затварала“ пут на југоисток, једини правац на коме је Хабзбуршка монархија могла да се искаже као велика европска сила. Као таква Србија је представљала озбиљног противника. Погледе које је њена елита упирала према деловима сопственог народа на простору Турске, европске државе су још и биле спремне да у име националног начела толеришу. Српско негирање Двојне монархије и оспоравање хабзбуршке превласти Беч је настојао да искористи као повод за отпочињање рата.

*

Анексиона криза из октобра 1908. била је прилика за ново одмеравање снаге великих сила на Балкану. Хабзбуршка монархија је пратећи догађаје које је покренула Младотурска револуција веома прецизно сагледала слабости Османског царства и процес који води његовом растакању. У таквим околностима Беч се определио за анексију Босне и Херцеговине, не марећи много за тајни договор са Русијом којим је дозвола за анексију требало да буде надокнађена подршком реализацији руских интереса на Босфору и Дарданелима.²⁵ Суочени са властитим проблемима, владајући кругови Монархије су били убеђени да ће агресивни продор на Балкан и постигнути резултат умирити унутрашња незадовољства и обезбедити спољнополитички престиж. Зато су улагања у војску вишеструко повећана.²⁶ Тим чином Беч је желео, уз остало, и да ојача линије одбране према Србији и дефинитивно спречи могућност формирања велике српске државе на простору између Дунава, Саве и Јадранског мора. Анексија је сматрана важном етапом која води окупљању свих Јужних Словена у границама Аустроугарске. У Бечу је преовладао став да ће тиме Србија дефинитивно изгубити привлачност за Југословене са простора Двојне монархије.²⁷ Балканска по-

²⁵ А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, 243-245. С. Живанов, *Европа пред Први светски рат, корени, узроци, поводи Великог рата*, 116-174.

²⁶ Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770-1914)*, 33.

²⁷ Према попису из 1910. године на простору Хабзбуршке монархије живело је 51.356.465 становника од чега су Словени чинили 47,8% (24.388.413), Немци и Мађари 42,9% (22.077.661), остали народи 9,3% (4.089.391).

литика Беча подразумевала је и територијално умањивање Србије за рачун њених суседа, подстицање непријатељстава Албанаца и Словена, оживљавање неслоге балканских народа. Према Србији, коју су у Бечу третирали као „српско револуционарно језгро“, није требало имати милости.²⁸ Спољнополитички концепт за који се Аустроугарска определила сачињен је насупрот јасних сазнања да „југословенско питање“ не представља проблем онаквих размера каквим је представљано у пропаганди.²⁹ Подршку у тој акцији Беч је имао у Берлину, чиме је двојни савез Немачке и Аустроугарске од дефанзивног прерастао у офанзивни војни пакт чији је циљ био „стицање добитака“.

Анексија Босне и Херцеговине представљена је у пропаганди Хабзбуршке монархије као мисија коју Беч врши у име цивилизованог света. Чињеница да је акт анексије говорио о спремности Берлина и Беча да дозволе пропаст Турске, изазвала је додатно подозрење Велике Британије. У Србији је анексија дочекана са огорчењем и свешћу да до евентуалног уједињења српског народа у оквирима једне државе може доћи тек после пропасти Аустроугарске. Масовне демонстрације у Београду, на којима су се могли чути и позиви на рат са монархијом, биле су одраз расположења народа.³⁰ Српска влада је у тим данима исказивала више опреза и разумности од узнемиреног становништва и дела интелектуалне елите.³¹ Односе Београда и Беча испунило је додатно неповерење. То је важило и за односе Русије и Хабзбуршке монархије, тим пре јер је Петроград одбацивање потписаних тајних уговора тумачио као издају Беча, али будући да још увек није био спреман за рат, определио се за дипломатско узмицање и суздржаност. Део те политике Петрограда било је и умиривање Србије. Берлин је подршком Бечу и идеји о уништењу Србије без много експонирања настојао да Аустроугарску што чвршће веже за себе. „Гажење“ Србије за њега је истовремено значило понижавање Русије.³² Признање анексије као свршеног чина, на које је српска влада била приморана марта 1909, стварало је утисак да је Србија поражена, а Аустроугарска постала водећа сила на Балкану. Ипак, наговештени сукоб Србије и Аустроугарске с обзиром на исказа-

²⁸ А. Митровић, *Продор на Балкан*, 75-76.

²⁹ А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, стр. 237-242; Ж. П. Блед, *Франц Јозеф*, Београд 1997, 562-566.

³⁰ Према доступним подацима само је Народна одбрана у тренуцима кризе сабрала између 150.000 и 300.000 добровољаца за вођење рата. М. Радојевић, *Сведочанства о Народној одбрани*, *Војноисторијски гласник*, бр. 1-2, 2004, 110-116.

³¹ *Велики рат Србије 1914-1918*, (приредили Д. Живојиновић и М. Војводић), Београд 1970, 5; *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд 2012, 358-359;

³² А. Митровић, *Продор на Балкан*, 86-87; Ж. П. Блед, *Франц Јозеф*, 570.

не интересе европских сила био је далеко сложенији од билатералног конфликта и евентуалног локалног сукоба.

Почев од 1909. године, војно уништење Србије постало је један од основних спољнополитичких циљева Беча. У настојању да испровоцира рат, Аустроугарска је започела фабриковање лажних оптужби против свог јужног суседа. Вишеструко је увећана антисрпска пропаганда. Отпочело се са монтираним велеиздајничким процесима на којима је уз употребу измишљених доказа суђено истакнутим српским и југословенским политичарима. Активирани су постојећи планови о војном походу на Србију. Вршене су процене о учинку евентуалне анексије Србије. Све је то говорило да је изгубљена способност за рационално вођење политике. Употреба силе против Србије сматрана је јединим решењем.³³

Балкански ратови додатно су заинтересовали велике силе за тај део европског тла. Победа балканских савезника 1912. изменила је политичку карту Балкана, а на ту је промену свака из круга великих сила другачије реаговала.³⁴ Промена балканских прилика натерала је Аустроугарску да изнова дефинише своје приоритете и циљеве. Заједничко ратовање балканских савезника и потискивање Османског царства са Балкана Беч је доживљавао као догађај који се одвијао мимо контроле монархије и чин који је најдиректније био уперен против ње. Процена је била да је улога пасивног посматрача сукоба балканских савезника и Турске умањила улогу и престиж Беча у балканским пословима. Као главни кривац за то изнова је означена Србија, али је постојала свест о губитку стечених позиција и код других савезника. Посебно је бринула чињеница да се током краткотрајног рата исказала снага војске Србије, високи степен морала код становништва, добра државна организација. Било је јасно да је рат оснажио националну свест српског народа, подигао углед Србије код југословенског становништва монархије, допринео зближењу Срба и Хрвата, изнова оживео идеје о националном уједињењу. Пораз Турске сматран је „трагичним“, а потреба за супротстављањем балканских савезника нужном. Отуда је један од приоритетних задатака дипломатије био да поради на разбијању успостављеног савезништва и подстицању непријатељстава балканских држава. Други правац рада тицао се умањивања територијалних добитака Србије, заустављања српског продора на обале Јадрана, формирања албанске држа-

³³ А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, 248-255.

³⁴ О Балканским ратовима више у: *Први балкански рат 1912-1913, Операције српске војске*, књ. 1, Београд 1959; Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912-1913*, Београд 1972; *Први Балкански рат. Друштвени и цивилизацијски смисао*, Ниш 2013.

ве, приморавања српске војске да напусти територију Албаније, придобијања Немачке за рат против Србије.³⁵ Пораз Бугарске у Другом балканском рату приближио је Беч и Софију.³⁶

У прво време Немачка није тежила да сукоб на Балкану преточи у европски рат. Ближе су јој биле идеје да балканске савезнике покуша да привуче на своју страну и тако умањи утицај панславизма и Русије на Балкану. У таквом случају стабилан Балкан је у Берлину сматран предношћу коју треба искористити како политички тако и привредно, комуникационо и стратешки. Међутим, веома брзо наведене идеје су уступиле место раније формулисаој политици која је у Србији видела непријатеља. Тако је политика Немачке изнова усклађена са курсом Беча који је уништење Србије поистовећивао са „животним интересима“ монархије. Томе су допринеле и најаве Лондона да на европском тлу неће допустити настајање надмоћне политичке, војне и економске силе. У таквим околностима блиско савезништво са Аустроугарском било је далекосежно важније од могућег привлачења балканских свазника на своју страну у потенцијалном сукобу који наговештава будућност. Треба напоменути да је у том тренутку немачки генералитет процењивао да је Немачка војно спремна да води рат са два, а уколико је потребно и са три велике силе у исто време.³⁷

Настојања Србије да после Другог балканског рата поправи односе са Аустроугарском нису дала жељени резултат. У основи тог неуспеха била је неспремност Беча да прихвати резултате Балканских ратова. Другим речима, Аустроугарска није била спремна да одустане од става да Србија представља опасност и да ту „опасност“ треба елиминисати оружаним путем. Напуштање ратне опције тумачено је у војним круговима Хабзбуршке монархије не само као „одрицање“ од статуса велике силе, већ и од „голог опстанка“³⁸ Како су настојања српске владе да уз посредовање Томажа Масарика дође до сусрета председника српске владе Н. Пашића и министра иностраних послова Аустроугарске Берхтолда у позну јесен 1912. пропала, криза у односима две земље је додатно продубљена. Годину дана касније, септембра 1913. Србија је израдила посебан програм који је требало да буде платформа за успостављање бољих односа са Бечом. У њему је, уз остало, истичано да је Србија „привредно и политички независна“ земља која тежи

³⁵ Ж. П. Блед, *Франц Јозеф*, 581-588; Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење*, Београд, 13; Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. 1, Београд, 9-12.

³⁶ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 347.

³⁷ Ф. Фишер, *Савез елита*, 77-79; А. Митровић, *Продор на Балкан*, 137-142.

³⁸ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, стр. 673; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење*, 13.

најбољим односима са Аустроугарском, залаже се за „добар“ трговински уговор са том земљом, пристаје на аутономију Албаније, тежи излазу на Јадранско море, али тај „коридор“ неће извојевати уз употребу силе нити ће га стављати на располагање некој другој држави. О тим су питањима Пашић и Берхтолд разговарали, али како мир и сарадња нису биле опције којима је Беч тежио на Балкану, уследио је претећи ултиматум Београду да у року од осам дана повуче своје трупе са стратегијских тачака у Албанији.³⁹

Претња оружаним сукобом била је последица одлуке донете у јесен 1913. у Бечу и Берлину да следећу међународну кризу треба искористити за започињање рата. Пратио ју је притисак јавности чије су ставове превасходно креирали заговорници рата. Одлука се темељила на процени да војно јачање сила Антанте приморава Немачку и Аустроугарску да с ратом „пожуре“. Када је у питању Србија, у Бечу су и даље постојале дилеме шта са њом радити после војног пораза. Генералштаб је имао више решења. Прво од њих, које је сматрано и најбољим, подразумевало је да Србију треба војно уништити и „прогутати“. Други план је предвиђао да после успешног рата и свирепог кажњавања ту државу, уз задржавање привида независности, треба укључити у састав монархије. У том случају Србија би задржала владарску кућу, владу, скупштину, територију и границе, али би остала без права на самостални политички, привредни и културни живот. Трећа опција је подразумевала поделу територија Србије између Аустроугарске, Румуније и Бугарске. У том случају Беч би себи присвојио северозападне и централне делове са Нишом и Новопазарским санџаком, док би Албанија заокружила своје „природне границе“. За монархију је било најгоре оно решење које се сводило само на наношење војног удара и приморавање Србије на разоружање. Међу противницима анексије Србије једна од најистакнутијих фигура био је престолонаследник Франц Фердинанд. По његовом и мишљењу његових истомишљеника, Србију је требало војно казнити и понизити, али притом „не узети ни једну стопу земље“, „ни један квадратни метар“, „ни једну шљиву, ни једну овцу“. То се мишљење темељило на ставу да би анектирање Србије појачало иредентистичке струје међу Југословенима, допринело појави словенске већине у монархији, изазвало незадовољство Русије. Међу заговорницима рата са Србијом били су и они који су после војног кажњавања предлагали да јужни сусед буде значајно умањен, а његове територије подељене искључиво аустроугарским савезницима на Балкану. У тој верзији били би избегнути ризици које носи анексија, апетити балканских држава за-

³⁹ Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, 15-17.

довољени, Албанија би добила границу са монархијом, а Србија била сведена на „минимум“, без будућности и приморана на искључиву сарадњу са Бечом.⁴⁰

*

Резултати Балканских ратова умногоме су одредили судбину Србије и српског народа у времену које је долазило. Насилно потискивање Турске са Балкана, независно од драматичности и брзине целог процеса, није истовремено значило „чупање“ корена целокупног турског наслеђа. На простору који је припао Србији и који се даље развијао на изванисламистичкој основи, то је наслеђе наставило да живи у сфери политичког, верског, економског, културолошког, друштвеног, менталитетског. Србија је у новоформираној албанској држави (проглашеној 28. 11. 1912, а међународно признатој на Конференцији у Лондону маја 1913), добила непријатног суседа. Њени креатори, Хабзбуршка монархија и Велика Британија, одредили су границе албанске државе према Србији, али тиме нису задовољили жеље албанских елита. Незадовољство границама потенцирало је већ дуго постојећу „амбицију за простором“ и његовом насилном променом. „Оквир“ будуће албанске државе је преузет од некадашње Албанске лиге и обухватао је територију четири турске вилајета – Скадарског, Битољског, Јањинског и Косовског. У макималистичком програму захтевано је од савезника да у састав новоформиране албанске државе уђе територија на којој су албанска племена, у ранијим временима „непрекидним променама доказивали свој иредентизам“. Тај простор је и после 1912. био испуњен побунама, непризнавањем српске државе, сталним иредентизмом који ће перманентно јачати „националну патологију“ албанског покрета.⁴¹

Сукоб балканских савезника око поделе територија, додатно подстакнут политиком Аустроугарске, произвео је велико непријатељство и деценијске фрустрације. Претензије Бугарске тичале су се Македоније са Солуном и простора источне Србије (градови Зајечар, Пирот, Ниш, Врање, Лесковац). Сукоб је био тоталан и имао је политичку, оружану, националну, црквену, просветну, културну димензију. Наслеђе Балканских ратова настојале су да експлоатишу све европске велике силе. Несклад између: географских и етничких граница балканских народа, географских и економских граница простора, географских и политич-

⁴⁰ А. Митровић, *Продор на Балкан*, 156-160.

⁴¹ О томе више: Ђ. Борозан, *Велика Албанија. Поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995, 47-59; Д. Батаковић, *Ослобођење Косова и Метохије, Косово и Метохија у српској историји*, Београд 2006, 281-300; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. 2, 628-666.

ких граница балканских држава отворио је „потрагу“ за новим политичким идентитетом Балкана у коме су, превасходно уз ослонац на употребу силе, биле спремне да учествују све велике силе и балканске државе. Стратешки значај простора на коме је живео српски народ и била успостављена српска држава почео се увећавати. Овладавање простором доносило је свакој од балканских држава, али и великих сила, значајну предност. Све је то утицало на судбину народа, темпо развоја друштва, начине његовог друштвеног организовања. Балкански ратови били су „гробница“ српско-бугарских односа у читавом 20. веку.⁴²

После исцрпљујућих Балканских ратова Србији су биле потребне деценије живота у миру. Било је потребно: извршити општу консолидацију политичких и економских прилика у земљи; започети сложен процес административне и друштвене интеграције новоослобођених области у оквиру државе. (Србија, која је до Балканских ратова имала 48.300 км², увећала је територију стечену Балканским ратовима за 39.500 км² или за скоро 80%. На наведеном простору живело је 1.470.000 становника од којих је 47% није знало српски језик и није исповедало православну веру. То ново становништво чинило је готово 40% укупног становништва Србије.) Требало је подстаћи општи процес модернизације друштва.

У експозеу поднетом у Народној скупштини 29. 10. 1913. године, Никола Пашић је изнео став да је Србија ратним победама у Балканским ратовима (1912/13) „осигурала будућност“ српском народу и омогућила му „свестрани културни и национални развој“. Њој је, по Пашићевом мишљењу, сада био потребан период мирног развоја у коме би влада повела рачуна о: подизању народног образовања, увећању народног богатства, уздизању народних врлина, навикавању народа на рад, интегрисању и модернизовању новоослобођених области, измирењу са суседима (у питању су Аустро-угарска, Бугарска и Албанија).⁴³

У Таквим околностима одјекнули су у Сарајеву 28. јуна 1914. године пуцњи Гаврила Принципа. Убиство престолонаследника Франца Фердинанда⁴⁴ затекло је Србију потпуно неспремну. Атентат је припа-

⁴² М. Екмечић, *н д*, 628-666.

⁴³ Никола Пашић у Народној скупштини, III, (приредила Д. Стојановић), Београд 1997, 528-538; Ђ. Станковић, *Сто говора Николе Пашића*, I, Београд 2007, 346-362.

⁴⁴ Око Франца Фердинанда била је окупљена крупна аристократија, висока војна елита и државна бирократија, друштвени слојеви који су креирали политику и одређивали ратне циљеве Аустроугарске. У дипломатским круговима Беча сматран је „бусолом“ према којој се требало оријентисати у будућности. За немачког цара Вилхелма II био је „неугодан савезник“ који је настојао да Аустроугарску држи на дистанци према Немачкој. Престолонаследник није уживао ни поверење високих феудалаца у Угарској који се нису слагали са његовим намерама да монархију уреди на основама

дао категорији политичких злочина.⁴⁵ Извели су га припадници омладинског националног покрета. У питању је била завера која је била дело омладинаца из Босне и Херцеговине.⁴⁶ Сарајевски атентат је, по мишљењу дела савременика, била она варница која је бачена и „барутом пун магацин“.⁴⁷ Иза атентата је био покрет за национално ослобођење. Истрага није доказала умешаност српске владе у атентат, али је, по свему судећи, у припрему атентата посредно био укључен круг официра близак Драгутину Димитријевићу Апису, шефу Обавештајног одељења Главног Генералштаба српске војске. Такође, постојале су индиције да је полиција у Сарајеву имала информације о припреми атентата, али га није спречила. Што се тиче владе у Београду, упозната о извештајима који су говорили о тајном раду војних власти уз границу, пребацивању људи преко границе, шверцу оружја који су контролисали „црнорукци“, постојању читаве мреже „повереника“ спремних да утичу на догађаје у Босни и Херцеговини, она је настојала да све те активности онемогући сматрајући их веома опасним по Србију. Званична истрага Беча, коју је водио истражни судија Лео Пфефер, је указала на чињеницу да су атентатори „пред званичном Србијом скривали намјере и приправе за атентат, да су кроз Србију путовали са кривим путовницама као финанси, а чим су дошли у Босну, у Тузлу, иступили су својим правим именом“.⁴⁸

Беч је атентат у Сарајеву дефинисао као напад на Двојну монархију. Пропаганда је, не чекајући резултате истраге, отворено сугерисала да све „нити завере“ воде ка Београду. Њен је циљ био да европско јавно мњење припреми за рат против Србије. Из тих разлога атентатори су означавани „васпитаницима“ Београда, продуктом српске пропаганде, продуженом руком српских тајних служби. Погромашка атмосфера подстакла је масовну и застрашујућу репресију према српском народу. Политичари су настојали да цео догађај „до краја искористе“ против Србије. Из тих разлога атентат су представљали као за-

тријализма. У ширим слојевима становништва такође није био омиљен, а сам монарх Франа Јосиф га је доживљавао као конкурента.

⁴⁵ В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 628.

⁴⁶ Повод да Франц Фердинанд посети Сарајево на Видовдан 1914. године били су маневри аустроугарске војске. Енглески историчар А. Џ. П. Тејлор је наведену одлуку престолонаследника Фердинанда упоредио са евентуалним парадирањем британског краља на улицама Даблина на дан Св. Патрика.

⁴⁷ А. Џ. П. Тејлор, *Борба за превласт у Европи 1848-1918*, Сарајево 1968, 468.

⁴⁸ *Мемоари принца Литховског, с коментарима Алберта Томе, бив. фран. министра наоружања*, С. А, стр. II.

⁴⁸ В. Дедијер, *Сарајево 1914*, -540; М. Ж. Живановић, *Пуковник Апис*, 553-561; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 632-638. и 655; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 38-43.

веру која је осмишљена у Србији. Клерикалци су захтевали да се Србији зада ударац који ће јој одузети „снагу и будућност“. Војни кругови, који су са нестрпљењем чекали повод да рат започну, сматрали су да ће велике силе дефинитивно препустити Србију „њеној судбини“. Војници и дипломате су анализирале могућности које је атентат пружио спољној политици монархије. Заједничка је оцена била да околности пружају идеалну могућност за коначно решавање српског питања оружаним путем. Већ дан после атентата формулисан је кључни став Беча да на атентату треба „конструисати рат са Србијом“. Он је почивао на процени да је то „последњи тренутак“ у коме словенско становништво монархије може бити придобијено за рат са Србијом. На доношење одлуке утицала је и информација да је „армија у потпуности спремна“. Одлука је донета пре него што је истражни поступак озбиљно и започео. Чекала се сагласност Берлина. И она је стигла првих дана јула 1914. Претходили су јој недвосмислени сигнали да према Србији не треба имати „млакости“ већ иступити најодлучније. Шестог дана јула 1914. Немачка је обавестила цара Фрању Јосифа да ће њен владар „стајати иза сваког чврстог аустроугарског става“. Дан касније министру иностраних послова Хабзбуршке монархије је из Берлина назначено да „само делотворни наступ против Србије може довести до циља“. Још једна од порука које су стизале из Берлина недвосмислено је говорила да са ратом „не треба сувише отезати“, да „ништа не треба отезати“, да Хабзбуршка монархија може да рачуна „на пуну подршку Немачке“. Цар Вилхелм II је тих дана истицао „да би био ожаловљен када би садашњи тако повољни тренутак остао неискоришћен“. Нешто касније немачки цар је изрекао и забележио свој познати став „Сад или никад... Са Србијом треба рашчистити и то уистину брзо. Све је разумљиво по себи и јасно као пасуљ“. Подршку Бечу Вилхелм II је сматрао својом „моралном дужношћу“. Подржавајући Аустроугарску да поведе „мали рат“ на Балкану Немачка је добијала прилику да поведе „велики рат“ у Европи. Према проценама чињеним тих дана у Берлину, рат против Србије требало је са 90% вероватноће да прерасте у светски сукоб. Немачка је тај рат ишчекивала и за њега је војнички била спремна.⁴⁹

Одлука да атентат буде искоришћен за започињање рата са Србијом дефинитивно је донета 7. јула 1914. на седници Заједничког министарског савета. Том приликом, међутим, није дефинисан коначни ратни циљ. У закључку је стајало да Србију треба смањити и учини-

⁴⁹ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 669-681. и 690-697; А. Митровић, *Продор на Балкан*, 33-34 и 41- 55; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 52-55; Ж. П. Блед, *Франц Јозеф*, 612-613. и 619;

ти „унижавајуће зависном“, али из обзира према Русији „не и потпуно уништити“. Мобилизацију трупа је требало започети тек пошто се Србији упути ултиматум који ће омогућити „радикално решење путем војничке акције“ и он буде одбијен. Десетак дана касније, на седницама од 17. и 19. јула 1914, Министарски савет је заузео став да поход против Србије неће имати за последицу „велика стицања територија“ нити освајачки карактер. Ултиматум Србији уручен је 23. јула 1914. Рок да влада одговори „Прима услове“ или „Не прима“ био је 48 сати. Чак и према критеријумима немачких дипломата и политичара ултиматум је био срочен тако да ни једна европска влада не би могла да прихвати његове услове. Одговор Србије није отуда ни могао задовољити Беч. Мобилизација трупа Аустроугарске започела је 25. јула 1914. Тачно месец дана после атентата у Сарајеву, 28. јула 1914, Аустроугарска је Србији објавила рат. Истога дана о правим узроцима и циљевима рата са Србијом начелник Генералштаба Аустроугарске Конрад фон Хецендорф је изрекао следеће: „С обзиром на политичку тачку гледишта, изузетно је опасно оставити да Краљевина Србија опстане изван Монархије и уз то са границама уз југословенске области Монархије; она се одева у славу националног херојства и националног напретка, тиме постаје привлачна за Југословене из Монархије и савезник свих непријатеља Монархије... С обзиром на војну тачку гледишта, јасно је колико велику опасност представља армија од 500.000 људи, ношених јединственим националним духом, армија стално спремна да с југа нападне Монархију... С обзиром на привредну тачку гледишта Србија за Монархију, која нема колонија, представља важно тржиште, а Монархија је морала да прихвати да су, истиснувши њу, управо ту стекле своје позиције Немачка, Италија и Француска; стати на крај овој привредној штети могуће је једино укључивањем Србије у Монархију; такође не треба губити из вида да је Србија изузетно богата и веома погодна за привредни развитак, па не треба препуштати другим државама да искоришћују њена богатства; дакле, прикључивање Србије не само да је од велике важности за Монархију, него је управо услов за њено постојање“.⁵⁰

⁵⁰ *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. VII, 1/14. мај – 22 јул/4. август 1914 (приредио В. Дедијер и Ж. Анић, Београд 1980, 628-631, 635-658; Ж. П. Блед, *Франц Јозеф*, 615 - 620; *За балканским фронтима Првој мировој војни*, 67-74; А. Митровић, *Продор на Балкан*, 163; А. П. Ц. Тејлор, *Борба за превласт у Европи 1848-1918*, 262-269; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату 1914-1918*, 70 – 73 и 181; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1914-1918*, 20-32; Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. 1, 150-154; *Велики рат Србије 1914-1918*, 6 - 12; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 52-54, 56-58 и 74-75; Д. Живојиновић, *Надмени савезник и занемарено Српство*, 319-344; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 350.

Да ли је Србија желела рат са својим моћним северозападним суседом? Уколико га је желела, да ли је могла да га поведе јуна 1914. године? Ако Србија није желела рат и није могла да га са успехом води, где треба тражити његове виновнике? О томе упечатљиво говоре чињенице.

- Аустроугарска је била држава од 52 милиона становника са могућношћу да мобилише око 6 милиона својих поданика, док је Србија имала 4,5 милиона становника (значи много мање него Аустроугарска војника) и могућност да мобилише око 450.000 људи. При томе треба поменути да становништво новоослобођених области, посебно онај део који је говорио албанским и турским језиком (преко 700.000 становника), није имао државотворну свест потребну да српски генералитет са њим поуздано рачуна у одбрани Отаџбине. Започињање рата са моћним северозападним суседом била би авантура чији би исход унапред био познат.

- Како је Други балкански рат био „гробница“ добрих односа Србије и Бугарске, у потенцијалном рату са Аустроугарском требало је рачунати и на сигурно укључивање Бугарске. То је значило бити спреман за вођење рата на два фронта, што Србија свакако није била. Напомињемо да су војни потенцијали Бугарске били подједнаки онима које је имала Србија. Ту треба поменути и војне ефективе Немачке (преко 60 милиона становника и потенцијални капацитет за регрутацију преко 6 милиона војника).

- У Балканским ратовима Србија је изгубила 22.000 војника, задобила 21.000 тешких инвалида, што је оставило видан траг на њеној војној моћи. Стране дипломате и агенти, међу њима и аустријски, јављају да је Србија „изморена“, „у стању слабости“, „да жуди за миром“, да „не жели рат“, да је аустроугарски корпуси „за четири недеље могу сломити и запосести њено државно подручје“. Да ли држава која је у таквом стању започиње рат?

- У Балканским ратовима Србија је готово сатрла постојеће наоружање и опрему. Према подацима аустроугарских агената располагала је само са око 150.000 исправних пушака. Свега осталог такође није било (топови, муниција, понтони, униформе...). За опремање и модернизовање војске новим наоружањем Србији је било потребно најмање три године.

- За вођење рата неопходне су сигурне финансије. Србија је била презадужена земља без могућности да добије кредите неопходне за вођење рата. Србија 1914. године враћа седам кредита и има дуг који износи 910 милиона златних франака и 43 милиона златних динара (целокупни дуг ће коначно бити враћен 70-их година 20. века).

- Политичке прилике такође нису биле стабилне. Сукоб војних и цивилних власти ескалирао је после Балканских ратова и изазвао повлачење са престола краља Петра I Карађорђевића. Власт је у својству регента преузео двадесетпетогодишњи Александар Карађорђевић који, у том тренутку, није уживао потпуно поверење војске и политичара. Рат се никада не започиње када не постоји сагласност војника и политичара да се он води!

- У време избијања „јулске кризе“ Народна скупштина Србије је била распуштена. Расписани су парламентарни избори. Започеле су изборне активности и кампања. Њен део је била и оштра изборна пропаганда. Политички амбијент за започињање и вођење рата, суштински, није постојао.

- Србија није имала офанзивне војне планове ни према којој од суседних држава. Самим тим није постојала ни намера да се угрожава територијални интегритет и суверенитет Аустроугарске.

- Криза изазвана атентатом у Сарајеву отпочела је у тренутку у коме је добар део највиших официра био на годишњем одмору. Један део њих, попут начелника Генералштаба спске војске Радомира Путника, налазио се у бањским лечилиштима Аустроугарске. Да ли се то чини уколико се планира и изазива рат?

- Србија је представљала аграрно друштво. Преко 80% њеног становништва живело је на малом поседу (2-5 ха) који је једва обезбеђивао егзистенцијални минимум његовим житељима. У аграрном друштву рат се не започиње пре него што се обере летина, јер то извесно значи глад. А баш се то догодило јуна 1914.

- „Српско питање“ је било важно питање европске историје (1804, 1815, 1878, 1908, 1912, 1913...), али решавање тог питања никада није могло да доведе до промене у равнотежи односа међу европским силама (Србија не може да учини више од скромног захтева великим силама и да добије више од још скромнијег уступка). Ту моћ је имало решавање „немачког питања“ (већ уједињењем из 1871; централним геополитичким положајем у средишту Европе који је најдиректније утицао да сваки вид немачког експанзионизма најдиректније задире у интересе суседних великих сила и руши поредак успостављен у Европи; динамичним променама у војноиндустријској производњи и јачању привредних и технолошких ресурса; великим задацима које је себи поставила у Европи и ван „уских граница“ Старог континента – и тај експанзионизам није остао у плановима; формирањем војних савеза; поседује капацитете да оспорава и мења постојећи поредак; страхом који су њене амбиције пробудиле код суседа и великих сила).

Све наведено убедљиво говори да Србија нити је желела нити могла да води рат.⁵¹ О томе је, суочен са изазовом који је упућен Србији, Никола Пашић на првој ратној седници владе изрекао следеће: „Ми рат нисмо хтели, јер смо још сувише заморени и изморени од два прошла рата 1912. и 1913. године. Али смо принуђени наметнути рат примити у одбрану народне части и државног суверенитета... Надамо се, уосталом, да нас неће баш цела Европа оставити на милост и немилост Аустроугарске. Али било шта било, ми ћемо се и сами остали, бранити до последње капи крви“.⁵²

Прилике за отпочињање рата са Србијом, Хабзбуршка монархија је 1912. и 1913. године пропустила. Све се тих година завршило избијањем међународних криза које су разоткриле противуречне и сукобљене интересе великих сила на Балкану. Ону наредну, изазвану атентатом у Сарајеву, искористила је. Тако су дуго планиране намере Беча да добије „мали рат“ на Балкану, који ће му вратити самопоуздање на унутрашњем плану и углед међу великим европским силама, али и настојање Берлина да у ратном обрачуна већих размера оствари амбиције за светском моћи, увеле свет у катастрофу. Атентат у Сарајеву био је повод за рат. Узроци су били много сложенији. Наметнути рат Србија није желела, али га је морала прихватити. Веома брзо развијена је свест да одбрана домовине и формирање државе која окупља целокупно Српство може бити остварено само на темељима и територији војнички побеђеног Хабзбуршког царства.

Сукоб Аустро-Угарске и Србије био је само неколико дана билатерални сукоб две државе, а после тога катастрофа какву свет до тада није видео. У ратном обрачуна учествовало је 65 милиона људи, погинуло је десет милиона, умрло исто толико, рањено два пута више. Око четири милиона људи остали су инвалиди. Страхоте заробљеништва, логора и затвора упознало је осам милиона људи. Рат је разорио привреду већине европских држава и учинио материјалну штету која је процењена на 360 милијарди долара. Европа на крају рата, са промењеним границама, умањеним бројем становника и економским капацитетима, више није личила на себе. Победници у рату гајили су наду да је

⁵¹ О томе више у: Ч. Џ. Вопицка, *Тајне Балкана. Седам година дипломатског службовања у епицентру европске олује*, Београд 2009, 55-56; *За балканским фронтима Првој светској војни*, Москва 2002, 13; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, стр. 648 - 651; Б. Кршев, *Финансијска политика Југославије 1918-1941*, Нови Сад 2007, 164-166; Д. Ђатовић, *Стари државни дугови*, Београд 1991, 99-101; В. Казимировић, *Црна рука*, 563-602; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1914-1918*, 12-13; Д. Батаковић, *Сукоби војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914*, *Историјски часопис*, књ. XXIX – XXX, 1982/1983, 477-491.

⁵² Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Зајечар 1995, 51.

мир који су после вишегодишњих борби, погибија, сакаћења, уништавања дочекали, заиста „прави мир“. За оне који су рат изгубили мир је био само предах до новог ратног искушења. Мамурлук победе је много краће трајао од воље за реваншом и ревизијом мировних уговора којима је рат окончан.

У наведеним бројкама садржано је целокупно становништво Србије које је бројало око 4,5 милиона људи, њених погинулих 370.000 војника и 630.000 жртава међу цивилима, 114.000 трајних војних инвалида заборављених од државе и остављених у нади да ће њихове ране „народ позлатити“, око 400.000 интернираних и упућених у логоре. Према броју погинулих Србија је била на првом месту у оба ратна тabora, јер је изгубила 26% мобилисаних војника. Око пола милиона деце остало је без хранитеља. У друштву чијих је готово 80% становништва живело на селу и од земље, сатрta села, необрађена поља, уништене и однете пољопривредне машине, страдао сточни фонд, значио је дугогодишњу глад и укидање будућности за већину становника Србије. Слично је стање било и у индустрији где су ратом била разорена 544 предузећа и уништено 57% машина и инсталација. Према проценама економиста, укупна материјална штета у Србији, Македонији и на Косову и Метохији кретала се између седам и десет милијарди златних франака. Изгубивши најмање 2/5 свог укупног националног богатства, Србија је на крају рата личила на „костур“. Упркос ратној победи, мир је уместо спокојства доносио нове недаће.

Крај рата окончао је једну епоху чије су противуречности и представљале прави узрок сукоба. Завршетак Првог светског рата значио је крај једног историјског доба и почетак новог времена. Са старом епохом нестала су три цартава од којих су два била виновници Великог рата, а треће, вођено сопственим интересима, „увучено“ у рат светских размера. Ново време изнедрило је младе националне државе, међу њима и Краљевину Срба Хрвата и Словенаца. Успевши да надвиси себе, Србија је 1918. године у темеље новоформиране југословенске државе уградила своју државност, ратну победу, дипломатско искуство, положене жртве. Југословенско уједињење није било „случајност историје“ већ плод дугог историјског развоја и тежње да се сви Срби нађу унутар граница заједничке државе. За Србију је тада отпочела нека друга историја.⁵³ У њу су Србију увели већ стари, уморни, истрошени политичари који нису били у стању да разумеју специфичне интересе југословенских народа, регионалне посебности, различита историјска и државна искустава, економске, верске, културне, цивилизацијске различитости.

⁵³ Љ. Димић, *Србија у Југославији. Историја српске државности III*, Београд 2001, 35-39.

Деценија која је за Србију започела почетком балканских ратова, а завршила се стварањем југословенске краљевине, у сасвим другом, пространом и геополитичком контексту у односу на 1912. и 1914, била је испуњена политичким кризама, ратовима, страдањем, економским напрезањима, утрешком великих генерацијских енергија. Нова југословенска држава била је, како је изгледало 1918. године, остварење националних идеала. У односу на свој нуклес, нова држава је имала знатно већу територију, број становника, значајнију политичку, економску и геополитичку улогу у европској послератној стварности.

Ljubodrag DIMIĆ

SERBIA AND THE CULPRITS OF THE GREAT WAR, CRISES, WARS AND BALANCES (1912-1918)

Summary

Austria-Hungary missed its chances to declare war to Serbia in 1912 and 1913. However, international crises during those years highlighted how conflicted the interests of Great powers were in the Balkans. Austria-Hungary took the next chance to declare war which presented itself after the Sarajevo assassination. Vienna's wishes to win a "small war" in the Balkans, which would bolster its self-esteem at home and its reputation amongst the Great powers, and Berlin's aims to achieve global domination through war, lead the world into a catastrophe. Although the Sarajevo assassination ignited the spark, the causes for WWI were much more complex. Serbia was neither prepared for the war, nor did it want the war. The war was imposed on Serbia, and it had to accept the challenge.

The war between Austria-Hungary and Serbia was a bilateral conflict for only a few days, and soon grew into a catastrophe the world had not yet seen. More than 65 million men fought in the war, 20 million died in it, and twice as many were wounded. Serbia had 370 000 military and 630 000 civilian casualties, 114 000 permanent cripples, and 400 000 prisoners.

The end of the First World War meant the end of a historical era and a beginning of a new one. The old era ended, and with it three empires came crashing down. On their place arose new young national states, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes among them. Serbia lay into the foundations of the new state its statehood, war victory, diplomatic experience, and war casualties. The Yugoslav unification was not a "historical coincidence" but rather a result of long historical development and the wish for all Serbs to be within the borders of a common state.

Stjepan MATKOVIĆ*

TEMELJNE PROMJENE U HRVATSKOJ POLITICI UOČI
SARAJEVSKOG ATENTATA

ABSTRACT: *This paper deals with the development of Croatian politics ahead of the Sarajevo assassination and the outbreak of the First World War. The focus of attention is the question of a national issue whose interpretation of 1903 is gaining new significance due to the acute crisis of dualism, change of government in the Kingdom of Serbia, and the increasingly prominent activity of the heir, Duke Franz Ferdinand. On the basis of the analysis of parliamentary party programs and the activities of relevant political groups, unilateral dissatisfaction with the Croatian position in Austria-Hungary is noticed, and in the context of the state relations with Hungary, it stands out as an overwhelming problem of achieving Croatian financial autonomy. After the implementation of the annexation of Bosnia and Herzegovina, the approach to the national issue is tightened, and from then on, a considerable number of political actors have seen its solution only in affirmation of the principle of national unity in the integral area of the southern Slavs.*

KEY WORDS: *Croatian politics, Yugoslavism, Austro-Hungarian empire, Sarajevo assassination*

Izbijanje Prvoga svjetskog rata obilježava završnu točku evoluiranja pripadnika znatnog dijela hrvatske politike. Intenzitet promjena mogao se izravno pratiti od početka 20. stoljeća preko pokretanja politike novoga kursa i održavanja niza javnih skupština (1903), formiranja Hrvatsko-srpske koalicijske, uključivanja u planove o reformi Austro-Ugarske, niza popratnih događaja izazvanih aneksijom Bosne i Hercegovine (1908) i uvođenja kome-sarijata nakon obustave ustavnog stanja (1912). Time je u stvari bio samo označen nastavak izražavanja dugotrajnih frustracija većine političara zbog

* Autor je znanstveni savjetnik u Hrvatskom institutu za povijest, Zagreb.

neispunjenja vlastitih nacionalnih ambicija. Duboko i rašireno nezadovoljstvo s provedbom pojedinih dijelova Hrvatsko-ugarske nagodbe kao temeljnog ustavnog akta koji je određivao odnose u zajednici s Ugarskom, i to u javnoj sferi najviše s primjenom i interpretacijom njenih ekonomskih sadržaja, bili su stalni predmet javnih rasprava i odskočna daska za skretanje prema politici zaoštavanja.¹ Premda su brojidbeni pokazatelji uoči rata bili relativno povoljni iz ekonomskog kuta gledanja, zahtjev za većom gospodarskom samostalnošću i prevladavanjem asimetrične podjele raspodjele nadležnosti u Monarhiji bio je neizostavni dio nacionalne politike bez obzira na stranačke pripadnosti. Unatoč tomu što je od kraja 19. stoljeća dolazilo do širenja mreže financijskih ustanova, povećanja broja dioničarskih društava, znatnijeg izvoza poljoprivrednih proizvoda, podizanja industrijskih postrojenja sa sjedištem u sjevernoj Hrvatskoj i nastavka izgradnje novih željezničkih pruga, smatralo se i dalje da se jedino širenjem nacionalne autonomije može smanjiti gospodarsko zaostajanje za razvijenijim dijelovima Ugarske, drugim prosperitetnijim dijelovima srednje Europe i izdignuti se iz perifernog statusa.² Još se više isticao u političkom životu dugotrajno nepovoljan položaj zemalja na istočnojadranskoj obali u Dalmaciji i Istri pod austrijskom upravom. On je neprestano stavljan na dnevni red uz ponovno naglašavanje afirmacije nacionalnog karaktera i potrebe sjedinjenja s banskom Hrvatskom, navlastito kad se raspravljalo o reinkorporaciji Dalmacije što se moglo legitimno izvesti i na temelju 66. člana hrvatsko-ugarskog državnog zakona koji je dopuštao takvo rješenje.³ Zakašnjelost ekonomske modernizacije, osobite njene industrijske sastavnice, i spori rast nacionalnog kapitala kao i domaćih poduzetnika u odnosu na nositelje dualizma davali su osobiti zamah nezadovoljstvu na tim južnim područjima. Treći razvojni pravac u poticanju radikalnije kritike Austro-Ugarske išao je u prilog traženja širih građanskih prava i demokratizacije društva. On se naročito očitovao u zahtjevu za uvođenjem općeg i tajnog prava glasa čijom bi se primjenom korištenito promijenio političko-stranački reljef, napose u okviru Ugarske čija je

¹ S. Matković, Hrvatska historiografija o Hrvatsko-ugarskoj nagodbi (1868): u povodu 140. obljetnice, *Kao narod s narodom*. Zbornik radova, ur. D. Šokčević, Budimpešta 2011, 115-123.

² Tipično stajalište o načinima privrednog podizanja Hrvatske iznosi Trgovačko-obrtnička komora u Zagrebu, Hrvatski državni arhiv (HDA), fond Kraljevski ministar Hrvatsko-slavonsko-dalmatinski, Spomenica Komore, 1914. Pregled ekonomskog razvoja donosi I. Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, Zagreb 1991, 238-240.

³ O poljoprivrednim problemima vidjeti: Spomenica težaka splitskih CK vladi o propadanju poljodjelstva i težačkog staleža u Splitu, 1909, Sveučilišna knjižnica u Splitu, osobni arhiv Ante Trumbića, M 547/4, a o parobrodarstvu: Dalmatinska parobrodarska družba in Dalmatinsko parobrodarstvo, Nacionalna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, ostavština Ivana Hribara, sv. VIII. Za širi uvidi vidjeti: M. Trogrlić, N. Šetić, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Zagreb, 2015, 94-104 i 223-228.

društvena elita ustrajavala na zaštiti ograničenog prava glasovanja radi zaštite prevlasti mađarskog faktora u transljajtanijskom dijelu Monarhije.⁴ U tom kontekstu idejnih strujanja jači utjecaj zadobili su predstavnici suvremenih liberalnih pogleda u redovima naprednjačkih stranaka, kao i zastupnici socijalne demokracije, koji su ukazivali na anakronost struktura dvojne monarhije i izražavali simpatije za cjelovitim okupljanjem južnoslavenskih naroda.

Navedena tri primjera dominirajućih tema o kojima se neprestano raspravljalo označavala su, u suštini, stalno preispitivanje dugotrajne održivosti dualizma i izražavala nakanu ostvarenja što samostalnijeg političkog položaja u različitim varijantima. Pri tome se klatno njihalo između težnji za rješenjima u legitimnom pravcu koji je podrazumijevao održivost habsburškog okvira ili u radikalnom zadovoljavanju potreba pojedinih naroda na ruševinama dvojne monarhije. U prvom su slučaju vodeći predstavnici parlamentarnih stranaka uz trajne kritike dualizma javno tražili političke odgovore na legalan način uz trajno osluškivanje zbivanja u austro-ugarskoj politici i međunarodnim odnosima. U drugom su slučaju eksponenti manje utjecajnih, ali glasni skupina sve otvorenije zagovarali primjenu revolucionarna načela i okretali oči izvan Monarhije. Oni su zaokupljeni perspektivama povezivanja južnoslavenskih prostora zbog uvjerenosti da je stvar Austro-Ugarske Monarhije bila anakrona i izgubljena pred snažnim naletima načela narodnog suvereniteta i radikalnog demokratizma. Realno sagledavajući kretanja i poduzete postupke pretežitog dijela političkih protagonista može se zaključiti da je sve do Sarajevskog atentata i druge polovice rata prevladavala opcija traženja rješenja u okviru dvojne monarhije tragom bezuspješnih traganja za njenom federalizacijom. Tim više je i kasniji ulazak Kraljevine Italije u Prvi svjetski rat na strani Antante i otkrivanje tajnog sadržaja Londonskog ugovora ojačao stanovište da je opstanak Austro-Ugarske još uvijek najučinkovitija zaštita od teritorijalnih aspiracija prekojadranskog susjeda.⁵ No, tijekom rata samo je pridonio bržoj evoluciji hrvatske politike i njenoj prilagodbi ratnim rezultatima.

Druga važna pojava koja prati promjene u hrvatskoj politici jesu obnova i jačanje svijesti kod dijela društvenih elita o identitetskoj pripadnosti Južnim Slavenima, potrebi uzajamnosti s pojedinim balkanskim narodima kao i povezanost s određenim češkim prvacima unutar Monarhije na tradicijama slavenofilstva koji su isto tako tijekom rata zauzeli protuhabsburšku poziciju. Jugoslavenska ideologija je imala svoju tradiciju i istaknutu ulogu

⁴ HDA, fond Hrvatski sabor, Peticije za izbornu reformu, kut. 197 i HDA, fond Predsjedništvo Zemaljske vlade, Dokumenti o izornoj reformi, kut. 728.

⁵ S. Matković, E. Miloš, Entre le marteau et l'enclume: les croates en 1915, *Etudes danubiennes*. Revue publiée par le Groupe d'Etudes de la Monarchie de Habsbourg, tome 31, Numéro 1-2, Paris, 2015, 49-64.

još u razdoblju preporodnog pokreta pod drugačijim imenom i nakon obnove ustavnog razdoblja 1860-ih godina, kad je poslužila za suprotstavljanje pojedinim silnicama u Habsburškoj Monarhiji, ali istodobno ne dolazeći u koliziju s lojalnošću prema vladajućoj dinastiji.⁶ Ta je ideja polazila od shvaćanja o jezičnoj bliskosti Južnih Slavena koji su u uvjetima nacionalnointegracijskih procesa i novih odnosa izazvanih raznovrsnim modernizacijskim gibanjima bili primorani na međusobnu suradnju. Glavno je obilježje južnoslavenske povezanosti od kraja revolucionarne 1848. sve do početka 20. stoljeća bilo prije svega u poticanju kulturne akcije koja je računala na jedinstveno tržište ideja i međusobnu razmjenu iskustava. S dinastičkom promjenom na vlasti u Kraljevini Srbiji i pojavom politike „novog kursa“ na hrvatskoj javnoj sceni iz 1903, sve je vidljivije okretanje prema poticanju pokreta koji se zalagao za političkim povezivanjem i to na načelu narodnog jedinstva Hrvata i Srba, pri čemu je Beograd počeo simbolizirati jugoslavenski Pijemont koji predvodi proces ujedinjenja. Službenoj Srbiji je odgovarao jugoslavenski pokret jer je u okolnostima vezivanja s novim vanjskopolitičkim blokom njime povoljnije utjecao na odnose prema susjednoj Austro-Ugarskoj, a istodobno je simpatizerima jugoslavizma u crno-žutoj monarhiji među Slovencima, Hrvatima i Srbima trebao pomoći u poboljšanju njihovih položaja. Od ponovnog dolaska dinastije Karađorđević na prijestolje započelo se organizirano stimulirati okupljanje u Beogradu oko ideje kulturnog jedinstva.⁷ Veći broj istaknutih književnika i drugih umjetnika podržao je uspostavu kontinuiranih susreta, postupno se slažući s načelom da je kraljevina Srbija pozvana da predvodi integrirajuće procese. Taj se trend privlačnosti jugoslavenske ideje sa sve izraženijim političkim tendencijama učvrstio za vrijeme i nakon Balkanskih ratova, kad su pobjede srpske i crnogorske vojske izazvale valove oduševljenja, izravno utičući na promjenu atmosfere u prilog podizanja vjere u jugoslavenstvo. U prilog jugoslavenske propagande išli su rezultati na bojištima, kad su ratne pobjede Srbije i Crne Gore podgrijavale nade u ubrzanidolazak sudbonosnih događaja u europskoj politici i neizbježnog raspada Monarhije. S druge strane, iz sastava političkih i intelektualnih predstavnika u hrvatskim zemljama bilo je jasno da znatan dio javnog prostora zauzimaju oni koji su odbijali savezništvo sa Srbijom i protivili se usvajanju oznake jugoslavenskog identiteta ili su prema njemu bili ravnodušni tako da se može zaključiti da je uoči Prvoga svjetskog rata politički krajolik bio u znatnoj mjeri ideološ-

⁶ M. Gross, *Zur Frage der jugoslawischen Ideologie bei den Kroaten* u: A. Wandruszka et al., *Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848 bis 1918*, Beč 1978, 27.

⁷ HDA, fond Dušana Plavšića, kut. 28, svežanj Umjetnička izložba. O široj problematizaciji prožimanja kulturnih događaja i političkih kretanja vidi: S. Matković, *Naprednjački prijepori o jugoslavenstvu: primjer neodržane sarajevske izložbe, Spomenica Rena Lovrenčića*, ur. D. Agićić et al, Zagreb, 2016, 231-244.

ki podijeljen i kolebljiv u pogledu same nacionalne ideje, što je s ozbirom na oprečna shvaćanja neizbježno vodilo prema traganju za različitim oslonima.

Nakon propasti politike komesarijata u banskoj Hrvatskoj, koji je svjedočio o potrebama uvođenja izvaninstitucionalnih mjera po mjeri nagodbenog zakona, tražio se odgovarajući oblik normalizacije odnosa između Hrvatsko-srpske koalicije i ugarskog ministra predsjednika Istvana Tisze. On je postignut međusobnim sporazumom kojim je ponovo osigurano ustavno stanje. Komesarijat je tako ukinut kompromisom glavnih političkih predstavnika krajem studenoga 1913, a dotadašnji kraljevski komesar Ivan Skerlec je imenovan za bana.⁸ Tisza je pokazao namjeru da se saniraju određene razlike i ukloni trenje „unutar iste državne zajednice“. Sa strane vodstva Koalicije, koje je shvatilo da se državnoopravno pitanje u zadanim okolnostima može riješavati u sklopu ugarske politike, tražila se zauzvrat provedba parlamentarnih izbora i ukidanje nepopularne željezničke pragmatike. Na taj je način Koalicija vodila politiku oportunitizma koji joj je osigurao da preuzme dio hrvatske zemaljske uprave pod svoje kormilo, a da istodobno potisne u stranu stare unioniste pa i ostale relevantne stranke. Takav je pragmatični odnos, opravdan kao vođenje odgovorne politike u skladu s hrvatskim državnopravnim položajem u uniji, dopustio da njeni prvaci osiguraju pobjedu na posljednjim parlamentarnim izborima (1913) i zadrže ključnu ulogu u upravi sve do kraja Prvoga svjetskog rata, pri čemu je Koaliciji uspjelo da sudjelovanjem u vlasti postigne i neke pomake poput formiranja posebnog Odjela za narodno gospodarstvo, osnivanje Medicinskog fakulteta i provedbu niza karitativnih aktivnosti.

Koalicija je kao heterogeni politički savez nastao krajem 1905. priznavajući Hrvatsko-ugarsku nagodbu i pokazujući tada neuvijenu promadarsku orijentaciju, koja je u velikoj mjeri bila određena protuaustrijskim raspoloženjem, odnosno potrebom izgradnje, kako su to kreatori novog kursa zagovarali jedne jake linije obrane od bečkog centralizma na pravcu od Karpata do Jadrana. Pri tome su uživali potporu službene Srbije kojoj je bio prihvatljiv oblik hrvatsko-srpske suradnje u izvedbi Koalicije, ali i predstavnika onih zemalja koje su bile suprotstavljane Austro-Ugarskoj Monarhiji. Osim toga, Koalicija je, kako je to već pokazala standardna historiografija, zrcalila interese zastupnika onih građanskih slojeva koji su od kraja 19. st. iskusili ekonomski rast i time utjecali na evoluciju socijalnog sastava, želeći time fokusirati nacionalnu politiku u sklopu hrvatsko-ugarske zajednice.⁹ Daka-

⁸ I. Bulić, *Politika Hrvatsko-srpske koalicije uoči Prvoga svjetskog rata: 1907-1913*, *Časopis za suvremenu povijest*, 44 (2012), 2: 415-453 i Isti, *Ivan Skerlec Lomnički 1913-1917. kraljevski komesar i hrvatski ban* (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2011.

⁹ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907*, Beograd 1960, 41-43.

venskoj konstrukciji koja vodi prema sporazumijevanju njenih različitih čimbenika bez obzira na različite tradicije. U stvarnosti, heterogenost Koalicije ukazivala je na kombinacije hrvatskog, srpskog i južnoslavenskog identiteta. Zbog toga će se u analizama govoriti i o nastupu njenog hrvatskog ili srpskog krila koji će ovisno o situaciji zauzimati specifične stavove.¹⁰ Premda su naknadni historiografski kanoni ukazivali na anticipaciju jugoslavenske države, ipak nas izvorni dokumenti upućuju na ocjenu da je vodstvo Koalicije polazilo od činjenice da je Austro-Ugarska sa svim svojim unutarnjim i vanjskim slabostima bila još uvijek snažna zajednica u rangju europske vlesile tako da koalicijski prvaci nisu osjećali zov da buduglavnim barjaktarem nekog oblika državotvorne jugoslavenske ideologije na njenim ruševinama pa se, u tom smislu, distanciralo od revolucionarne prakse i tek će kasnije, naknadno pred licem povijesti naglašavati svoju priraslost ideji integralnog narodnog jedinstva kao kamenu temeljcu u prethistoriji postanka jugoslavenske države. Tim više je bilo jasno da se to isto vodstvo pribojavalo ugroženosti svog društvenog položaja uslijed raspada nekih tradicionalnih ustanova tako da je nije želilo preuzeti odgovornost za obračun, prepustajući se procjeni da samo kontinentalni sudar Antante s Trojnim savezom može donijeti poraz Austro-Ugarskoj. Drugim riječima, glavni predstavnici hrvatskog dijela Koalicije zastupali su gledište da se politika vodi prema prilikama. U tom su smislu vrlo vješto iskoristili situaciju nastalu nakon okončanja aneksijske krize, kad je na položaj ugarskog ministra predsjednika došao nekadašnji hrvatski ban Khuen-Héderváry koji je kroz pregovore osigurao suradnju Koalicije i na određeni način nastavio s praksom koju je prethodno provodio za svog banovanja uz pomoć Narodne stranke i njenog Srpskog kluba.¹¹ Dok je Koalicija odustala od oštirijih napada na Nagodbu, do tle je dobila mogućnost provedbe izborne reforme. Proširenjem izborne reforme (1910) Koalicija je osigurala svoju nadmoć u parlamentarnom životu. Ni provedba izvanustavnih mjera nije ozbiljnije narušila njen položaj, izazivajući tek drugačije kormiliranje u političkom životu. Održivost komesarijata je za koalicijsko vodstvo značilo i mogućnost da njihovi protivnici dođu do izražaja, a kako su javno isticali da ne žele biti protudržavno orijentira-

¹⁰ I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1995, 77. O glavnoj komponenti Srba u koaliciji vidjeti: G. Krivokapić-Jović, *Srpska narodna samostalna stranka 1903-1914*, Zagreb, 2000.

¹¹ O simbiozi Khuena i njegovih suradnika iz redova predstavnika Srba vidjeti: N. Miller, *Between Nation and State: Serbian Politics in Croatia before the First World War*, Pittsburgh, 1997. Za početno razdoblje suradnje vidjeti: N. Rumenjak, *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj: okvir za kolektivnu biografiju 1881-1892*, Zagreb, 2003 i B. Ostajmer, *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu: 1883-1903*. (doktorska disertacija, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2011), a za čitavo vrijeme Khuenova banovanja M. Artuković, *Srbi u Hrvatskoj: (Khuenova doba)*, Slavonski Brod, 2001.

ni, bilo je jasno da su svoju glavnu zadaću vidjeli u postizanju sporazuma s Ugarskom. U takvim je okolnostima srpski dio Koalicije ipak na drugačiji način uzeo u obzir i vanjskopolitičku komponentu pa je usuglasio svoje držanje s gledištima vodstva srpske vlade, o čemu je svjedočila predratna misija njihovih predstavnika koji su prigodom boravka u Beogradu dobili naputak po kojemu je glavna zadaća Koalicije bila da bude na vlasti, čeka oporavak Srbije od napora Balkanskih ratova i promatra dalji razvoj situacije. Pri tome je još uoči izbijanja Prvoga svjetskog rata dolazilo i do sukoba mišljenja unutar srpskog dijela jer su njeni pojedini članovi poput Jovana Banjanina tvrdili da je suradnja s unionistima označavala „pobjedu starog duha“ koji ne može oduševiti „hrvatski i srpski narod“.¹² Unatoč podjelama, koalicijski je glavni smjer značio zagovaranje politike narodnog jedinstva Hrvata i Srba u unutarnjoj politici, nastavak rada na pojedinim reformama zakona i dogovaranje s mađarskom vladom.

Usporedo s konsolidacijom Koalicije, u unutarnjoj politici dolazi do trajnog raskola u redovima tradicionalno popularne i parlamentarno zastupljene Stranke prava, koji je u velikoj mjeri pridonio slabosti one komponente u hrvatskim zemljama koja se zalagala za primjenu hrvatskog državnog prava i, pri tome, odbacivala političke vrijednosti južnoslavenske ideje, smatrajući da se nacionalni interesi mogu i trebaju riješiti upravo u sklopu Austro-Ugarske i to prvenstveno u dogovoru s bečkim krugovima moći kao jedinim realnim saveznicima u pokušajima reformi dualizma, s time da unatoč protunagodbenom raspoloženju nisu izbjegavane ni mogućnosti pregovaranja s mađarskim državicima, poput susreta s I. Tiszom i S. Wekerleom koji govore u prilog provedbe legitimne politike. Dio pravaša pod vodstvom agilnog odvjetnika Josipa Franka - dalje ćemo govoriti o frankovcima kao njegovim sljedbenicima - naslonio se s izbijanjem aneksijske krize na težnju ministra vanjskih poslova Aloisa von Aehrenthala da osigura Monarhiji prestiž među europskim velesilama. U korak s time išle su i intenzivne veze s visokim vojnim krugovima i njihovim eksponentima poput generala Moritza Auffenberga, nekadašnjeg zapovjednika pješadijskih divizija u Zagrebu, a kasnije zapovjednika i u Sarajevu te ministra rata, kao i s načelnikom vojske Conradom von Hötzendorfom.¹³ S obzirom na to da je Ae-

¹² HDA, fond Đure Šurmina, Istup Jove Banjanina iz hrv. srp. koalicije. Pismo na dra Bogdana Medakovića, Zagreb, 10. 12. 1913, bez paginacije, sign. 158, kut. 1.

¹³ S. Matković, M. Trogrlić, *Iz korespondencije Josipa Franka Bečom 1907-1910*, Zagreb-Split, 2014, 19-31. O utjecaju Aehrenthala vidjeti: S. Wank, Aehrenthal's Programme for the Constitutional Transformation of the Habsburg Monarchy: Three Secret Mémoires, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 41, br. 97, London, 1963, 513-536. Arhivski podaci o navedenim vezama nalaze se u bečkim arhivima: Kriegsarchiv, ostavština Moritza Auffenberg von Komarowa, korespondencija, NL B/677, ostavština Rudolf Kiszlinga, NL B/800, br. 147 (Denkschriften über südslawische Frage) i Vojnoj kancelariji nadvojvode

hrenthal pri tome zadirao i na područje unutarnje politike, smatrajući da se unutarnjom reorganizacijom Monarhije može osnažiti njen prestiži pri tome djelomično izići u susret hrvatskoj strani zbog njenog značaja u južnoslavenskom pitanju i lojalnosti prema dinastiji, vidjela se s frankovačke strane ozbiljna prigoda da se diskreditiraju pokušaji političkih rješenja u dogovoru s habsburškim Srbima i da se riješi problem Bosne i Hercegovine u hrvatskom interesu. Dakako, taj dio političara probečke orijentacije čvrsto je vjerovao da i politika budućeg vladara nadvojvode Franje Ferdinanda može ići u prilog hrvatske teritorijalne integracije i postizanja veće neovisnosti prema mađarskoj stani, pa su se neki od njih povezali s takozvanim Belvedere krugom i prijestolonasljednikovom vojnom kancelarijom.¹⁴ Međutim, svi ti pokušaji uspostave čvršćih veza s bečkim nositeljima moći nisu od Stranke prava učinili onu skupinu koja bi mogla vladati u Hrvatskoj poput Koalicije i ona je u svim kombinacijama ostala po strani. Kombinacije s trijalizmom pokazale su se samo kao dokazano sredstvo pritiska za provedbu određenih političkih ciljeva austrijske politike u njenom sučeljavanju s mađarskom stranom.¹⁵ Uspješna provedba aneksije Bosne i Hercegovine s otklonom ratne opasnosti, kao i rezultati obustave Veleizdajničkog procesa u Zagrebu i Friedjungova procesa u Beču, pokazali su da su pravaši iskorišteni da se uplaši Koalicija i zatim da se njeno vodstvo usmjeri prema dogovoru s ugarskom vladom. U sklopu frankovačkih koncepcija glavno je mjesto imala ideja unutarmonarhijske reforme u pravcu federalizacije koja do tada nije bila izložena u pravaškoj tradiciji. U nekim prigodama zagovarana je forma trijalizma koju su naročito, kao i u nekim ranijim vremenima tijekom druge polovice 19. stoljeća, lansirali pojedini krugovi iz Beča ne bi li na taj način održavali lojalnost hrvatske politike prema dinastiji. U posljednjem slučaju radilo se o prijedlozima ujedinjavanja južnoslavenskog područja Monarhije u jednu državnu jedinicu koja bi brojila više od sedam milijuna stanovnika. Na taj je način stvaranje jedne jedinice pod južnoslavenskim ili hrvatskim imenom unutar Monarhije u očima pojedinih političkih analitičara moglo biti čak i dugoročno privlačna točka za Srbiju i Crnu Goru, a ne suprotno, čime se zamišljao drugačiji razvoj jugoslavenske ideje u habsburškoj orbiti. Drugi dio pripadnika pravaštva predvođen Milom Starčevićem polazio je s drugih motrišta. On je sa svojim suradnicima svoja uporišta imao i u drugačijoj interpretaciji ideologije njegova strica Ante Starčevića iz ranih 1860-ih go-

Franje Ferdinanda, Akten 205 (Innere Politik-Ungarn) i 206 (Innere Politik-Bosnien-Hercegovina), kao i u Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, KK, Direktionsakten 17-25 koji sadrži priloge ministara Aehrenthala o politici u Hrvatskoj (Alois Lexa Freiherr von Aehrentha über Politik in Kroatien).

¹⁴ J.-P. Bled, *François-Ferdinand d'Autriche*, Pariz 2012, 156.

¹⁵ A. Hannig, *Franz Ferdinand. Die Biografie*, Beč 2013, 101.

dina, smatrajući da je habsburška Austrija uvijek izigravala svoje narode, a među njima i Hrvate. Zbog toga su tzv. milinovski pravaši odbijali navedene kombinacije oslonca na Beč i istovremeno zadržavali protunagodbeni stav. Osim toga, oni su imali i širinu djelovanja izvan banske Hrvatske. Njihove pristaše iz austrijskog dijela Monarhije u Dalmaciji i Istri poticali su suradnju s političkim predstavnicima Slovenaca ne bi li na taj način zajedno stekli veći utjecaj u bečkom Carevinskom vijeću. U Bosni i Hercegovini oni su mogli računati na potporu franjevac koji nisu iz svojih unutarcrkvenih razloga pristajali na političko povezivanje sa sarajevskim nadbiskupom Stadlerom, koji je također od vremena aneksije mijenjao svoju političku taktiku. Naime, Stadler se započeo povezivati s frankovačkim pravašima s kojima je prije bio u ideološkom sukobu jer nije prihvaćao njihovu sklonost prema suradnji s muslimanima.¹⁶ Međutim, nadbiskup je u nadolazećim okolnostima uvođenja ustavnosti i borbe za mandate u Bosansko-hercegovačkom saboru pronašao u njima saveznike. Iz takve zaoštrene pozicije polako su se sve utjecajniiji pripadnici „milinovačkih“ pravaša i njihovih partnera počeli približavati suradnji i sa političkim predstavnicima hrvatskih Srba u borbi protiv Beča i Budimpešte. Njihovo gledište dobro ilustrira tvrdnja da, za razliku od frankovaca, oni nisu vidjeli u Srbima „neprijatelja hrvatskog naroda“ koji bi bio pogibelniji od „nezasitnih i grabežljivih Mađara i Talijana te sve prepotentnijih prodirućih Niemaca u slavenski jugoiztok Europe i Balkana.“¹⁷ Drugim riječima, zastupnici ove pravaške linije odbacili su načelo nacionalnog ekskluzivizma. Smatrali su da bi on samo izazvao bujanje ekskluzivizma drugih naroda te ih povezao s „našim neprijateljima“.¹⁸ Kraj rata dočekaće ova pravaška skupina kao ključna stranka izvan Hrvatsko-srpske koalicije koja je podržala ujedinjavanje sa Srbijom, potvrdila pravac emigrantske politike Jugoslavenkog odbora i s vremenom odbacila svoja tradicionalna polazišta o vrijednostima hrvatske državnosti prilagođavajući ih novim okolnostima. Tako im je oporbeni položaj dopustio da svoju političku taktiku grade na tezi da je Nagodba neobvezujuća za hrvatsku stranu zbog ugarskih povreda zakona i da u trenucima urušavanja Monarhije imaju obavezu preuzimanja barjaka jugoslavenkog pokreta. Slično je u odnosu prema Mađarima govorio i Stjepan Radić, budući prvak hrvatskog nacionalnog pokreta u međuratnom razdoblju, koji će tijekom Prvoga svjetskog rata postupno evoluirati iz monarhiste u republikanca. U skladu s time u njegovim nastupima

¹⁶ Z. Grijak, O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu, Z. Jelaska Marijan i Z. Matijević (ur.), *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, zbornik radova, Zagreb, 2013, 175-266.

¹⁷ Državni arhiv u Zagrebu, fond Ivan Peršić, 849, Fanatici i realisti, kompromisansti i ekstremisti u hrvatskoj politici, kut. 1, str. 36.

¹⁸ HDA, fond Ante Pavelić (zubar), sv. 2, Pavelićeva poslanica u povodu sastanka Stranke prava u Ljubljani krajem 1912. godine, bez oznaka stranice.

prvo nije bilo protumonarhijskog raspoloženja jer je smatrao da je Habsburška Monarhija zbog svog sastava i geopolitičkih odnosa bila „europska nužda“ koja može izići u susret kulturnog jugoslavizma i političkog kroatizma.¹⁹ Međutim, kako je razvoj prilika išao na štetu crno-žute monarhije, Radić se mogao pozvati i na svoj tradicionalno poznati pogled prema južnoslavenskom narodnom jedinstvu. U programu njegove Hrvatske pučke seljačke stranke bilo je naglašeno da su Hrvati i Srbi jedan narod iz čega je zaključio da je nužno njihovo sporazumijevanje i suradnja. Ono pravaško krilo pod frankovačkim utjecajem je i nakon ubojstva nadvojvode Franje Ferdinanda nastavilo sve do kraja rata tražiti rješenja isključivo u monarhijskim krugovima. Najviše nada polagano je nakon atentata i na početku rata u visoke oficire od kojih se očekivalo da bi mogli uvesti vojni komesarijat i provesti sjedinjenje hrvatskih zemalja. Kasnije su se okrenuli i pokušaju pridobivanja kralja Karla I (IV) koji je njihove predstavnike primio u audijenciju.²⁰ Novo ozračje iskorišteno je i za najavu oštre borbe protiv Srbije, ali i svih onih političkih predstavnika koji su zagovarali sporazum s habsburškim Srbima.²¹

Na području političke akcije uoči Prvoga svjetskog rata najvidljivija je oznaka korijenitih promjena u pojavi novih strujanja koja su nastojala, koristeći ukidanje ustavnog stanja, radikalizirati javnu scenu i pripremiti teren za revolucionarne zahvate. Niz atentata – bosanskog Hrvata Luke Jukića na komesara Cuvaja, jednog povratnika iz američkog iseljenništva na komesara baruna Skerleca i drugih incidenata – pokazao je da se pripadnici dijele nacionalističke omladine više nisu zadovoljavali samoraspravama o estetskim načelima, socijalnom progresu, propitivanju uloge Crkve u modernom društvu ili taktikom pregovaranja u političkim procesima, nego su se zalagali za primjenu prevratničkih metoda borbe, jer su jedino na taj način vidjeli mogućnost ostvarivanja svojih ciljeva. Tako je nastupilo vrijeme nasilnih postupaka mladih nacionalista kojima nije uspjelo oko sebe privući veći broj ljudi.²² Zbog toga se može govoriti jedino o obliku političkog ekstremiz-

¹⁹ M. Biondich, *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904-1928*, Toronto 2000, 122.

²⁰ *Untergang oder Rettung der Donaumonarchie? Politische Dokumente zu Kaiser und König Karl I. (IV.) aus internationalen Archiven*, ur. Elisabeth Kovács, knj. 2. (Wien-Köln-Weimar, 2004), 642.

²¹ Treba podsjetiti da je prije Prvoga svjetskog rata frankovačka grupa povremeno pregovarala s predstavnicima Hrvatsko-srpske koalicije o mogućnostima zajedničkog rada („udružena oporba“) radi ostvarivanja većine u Saboru. Vidjeti zapisnike o pregovorima iz 1906. u: Hrvatski državni arhiv, fond Đure Šurmina, kut. 1 i „Pakt između Hrvatsko-srpske koalicije i Stranke prava te njegov raspad“ iz 1913. u: T. Cipek – S. Matković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842-1914*, Zagreb, 2006, 675-679.

²² Još prije početka izvođenja atentata u banskoj Hrvatskoj, zemaljske su vlasti počele izvještavati o mogućnostima atentata u susjednoj Bosni. Vidjeti obavijesti o procjenama napada na zemaljskog poglavara Varešanina u: HDA, Predsjedništvo Zemaljske vlade, kut. 792, br.

ma koji nije praćen masovnijim štrajkovima ili demonstracijama, nego djelovanjem malih, konspirativnih skupina. Pri tome nije ništa manje važna činjenica iz perspektive nadolazećih sukoba da su radikalni omladinci tražili svoja nadahnuća i uporišta u Beogradu, gdje su uživali gostoprimstvo u sklopu tajnih udruženja u kojima su mogli širiti protumonarhijsko raspoloženje i razvijati ideologiju jugoslavenskog integralizma.²³ Među studentima bio je i mladi Tin Ujević, kasnije istaknuti pjesnik, koji je prema zapisniku o preslušanju u redarstvenom povjereništvu u Zagrebu izjavio da Beograd „drži nacionalnim središtem“. Međutim, koliko su njegova gledišta bila podudarna s glavnim strujama pokazuje i izjava da je kao zagovornik narodnog jedinstva Hrvata i Srba smatrao da je svrha nacionalnog ujedinjenja bila „u užem smislu samostalna Hrvatska, a u širem smislu Jugoslavenska republika.“²⁴ S druge strane, službene obavijesti pokazivale su da su među simpatizerima Srbije postojale i zrelije osobe. Među njima se isticao novinar, urednik više listova i kasniji član Jugoslavenskog odbora Milan Marjanović koji se namjestio u beogradskom Presbironu. Vlasti u Zagrebu smatrale su ga čak i vođom nacionalističke omladine.²⁵

Prilike su išle u prilog borbenoj omladini čiji su pojedini članovi prihvatili kult nasilja u ime širenja nacionalne energije. Revoltirani ponašanjem vlasti zauzeli su stav da jedino izravnom akcijom mogu ostvariti promjene, polazeći od tvrdnje da su Južni Slaveni jedan narod koji se mora državno ujediniti. Tomu zaoštavanju je pridonijelo i držanje starijih generacija političara koji su se uporno držali legitimističkih načela. Za vrijeme komesarijata, omladinska udruženja, bez obzira na ideološku pripadnost, zajedno nastupaju protiv režima jer u njemu vide represivnu kočnicu za vlastitim autonomnim razvitkom.²⁶ Ipak, kasnije se i oni dijele u rasponu od onih koji slijede stariju generaciju političara i podvrgavaju se formama konvencionalnog ponašanja, do onih kojima je prihvatljiv bio model konspirativnog rada. Na taj su način radikalniji omladinci pristajali uz organizaciju Ujedinjenje ili smrt, odnosno Narodnu obranu koje su podržavale program „historijske nužde ujedinjenja srpsko-hrvatskog i slovenačkog naroda“, odnosno priključenje južnoslavenskih zemalja Monarhije u proširenu srpsku državu uz stvaranje jedinstvene jugoslavenske nacionalne kulture. U takvom okviru smatrano je da

3146/1910.

²³ Oskar Tartalja, *Veleizdajnik (Moje uspomene iz borbe protiv crno-žutog orla)*, Zagreb-Split, 1928, 24-26. Službeni izvještaj o Tartalji kao jednom od vođa jugoslavenske nacionalističke omladine vidjeti u: HDA, Predsjedništvo zemaljske vlade, kut. 790, 25/1913.

²⁴ HDA, fond Đure Šurmina, br. 2627, 11. 9. 1912, kut. 26 i HDA, fond Predsjedništva Zemaljske vlade, kut. 849, 2923/1912 koji sadrži Izvještaj o djelovanju Augusta Ujevića za vrijeme njegova djelovanja na studiju u Beogradu.

²⁵ HDA, Predsjedništvo Zemaljske vlade, 505/1913.

²⁶ J. Horvat, *Pobuna omladine 1911-1914*, Zagreb, 2006, 105-106.

će se revolucionarne promjene ostvariti izazivanjem ustanka „ne bi li se onda provelo otkidanje južnoslovenskih zemalja monarhije od matere zemlje, da se spoje i ujedine sa Srbijom kao posve samostalna nova država.“²⁷Tako su njihovi ciljevi bili u skladu s onima koje je službeno postavila pri kraju 1914. Kraljevina Srbija u svojoj Niškoj deklaraciji, a slijedit će je na svoj način i emigrantski Jugoslavenski odbor. Da bi se ostvarili takvi ciljevi bilo je nužno razbijanje Austro-Ugarske, koja se redovito prikazivala kao „tamnica koja sapinje snage naroda“ i u toj zadaći će svoj prilog dati i jugoslavenski orijentirana omladina. Dio njenih pripadnika također će se organizirati u emigraciji oko Jugoslavenske ujedinjene omladine s programom ujedinjavanja prostora „od tršćanskog zaljeva i Beljaka do ušća Bojane u Jadran i Temišvara“, a bit će prepoznatljivi po nastavku svoje borbenosti koja se izražavala u naporima za osnivanjem Jadranske legije kao oružanih snaga iseljenika s južnoslovenskih područja Austro-Ugarske pod srpskim vojnim zapovjedništvom.²⁸Ostat će otvorenim pitanjem pod kojim se uvjetima trebala ostvariti misao o političkom okupljanju Južnih Slavena ili balkanskih Slavena: slijediti pravac starije generacije koja je kroz jugoslavenski pokret i dalje vodila računa o povišnom razvoju ne slažući se s tezom o Srbiji kao Pijemontu jugoslavenstva ili zagovarati bezuvjetno okretanje prema jugoslavenskom integralizmu bez historijskih opterećenja.

Sarajevski atentat i reakcije na njega potvrdio je otprije poznate tendove. Za one struje koje su polagale nade u velike promjene s dolaskom nadvojvode Franje Ferdinanda na tron, atentat je bio težak udarac. Hrvatsko-srpska koalicija uspjela je svojom taktikom izražavanja lojalnosti strukturama dualizma zadržati poziciju legalnog predstavnika većine birača. A sa sarajevskim događajem najviše su se otvorila vrata zagovornicima rušenja Monarhije. Odmah na početku Prvoga svjetskog rata, koji je postupno omogućio stvaranje novog odnosa snaga i zatim položio kamen temeljac za stvaranje prve Jugoslavije, mali broj istaknutijih predratnih političara otišao je u emigraciju i ubrzo osnovao Jugoslavenski odbor s Antom Trumbićemna čelu. Otpočetak su obilazili državnike iz savezničkih redova Antante i tražili financijsku pomoć za svoju političku misiju izgradnje južnoslovenske države na ruševinama Austro-Ugarske u suradnji s vladom Kraljevine Srbije. Njihov značaj osporavala je činjenica malobrojnosti te emigrantske skupine i izostanak međunarodne potvrđenosti legitimiteta u zastupanju južnosla-

²⁷ HDA, fond Đure Šurmina, Rukopis: Nacionalistički pokret, str. 154, kut. 26.

²⁸ Jugoslovensko jedinstvo. Manifest Jugoslovenske Ujedinjene Omladine (Valparaiso: Jugoslovenska Biblioteka Oslobođenje, 1916). O pokušajima osnivanja Jadranske legije vidjeti niz članaka u časopisu *Arhiv Jugoslovenske Narodne Obrane iz Južne Amerike* (Zagreb, 1934-35) i popratnih dokumenata u Arhivu HAZU, fond Jugoslavenske narodne obrane, kut. 153.

venskih naroda u Austro-Ugarskoj. Osim toga, povijest Jugoslavenskog odbora potvrđuje njegovu unutarnju ideološku heterogenost i ozbiljne podjele u pristupu rješavanju nacionalnog pitanja.²⁹ Kasniji sukob između Frana Supila i vodstva Odbora, kao i rezerve pojedinih hrvatskih članova integralne jugoslavenske orijentacije poput Hinka Hinkovića i Frana Potočnjaka prema Trumbiću, upao je u oči i srpskim predstavnicima u toj glavnoj emigrantskoj organizaciji. Historiografija je u tom slučaju najviše ukazivala na napete odnose između Jugoslavenskog odbora i srpske vlade koji je, uz sve utjecaje ratnih zbivanja, zrcalio u suštini sukobe između dvaju koncepcija stvaranja i izgradnje jugoslavenske države.³⁰ Na taj je način ostala otvorena rasprava o nacionalnom pitanju među ratnim saveznicima, bez obzira na utjecaje jugoslavenskih ideologija koje su polazile od bliskosti Hrvata, Srba i Slovenaca. Drugim riječima, sukobila se težnja srpske politike da se okupi što veći broj Srba u novoj državi sa središtem u Beogradu i s dinastijom Karađorđević na čelu, čime bi se osigurao položaj prevlasti, s onom težnjom hrvatske politike koja je nastojala zadržati obilježja svoje državnosti i osigurati ravnopravni status.³¹ Hrvatska je historiografija, nadalje, ukazala da je bojazan od talijanskih aspiracija i mogućnost isključivog svrstavanja uz gubitničku stranu vodila vrh Jugoslavenskog odbora prema skoro bezuvjetnom prihvaćanju suradnje sa srpskom vladom, s time da su duže trajanje rata i niz događaja poput okupacije Srbije, pokušaji uspostave separatnog mira i uspjeh boljševističke revolucije utjecali na elastičnost srpske državne politike i prilagodbu njenih ratnih ciljeva širem programu jugoslavenstva.³² Stoga su tijekom i ishod rata nalogali da se pokuša kapitalizirati emigrantska borba protiv Središnjih sila kroz jugoslavensko ime kao formule za narodnu jednakost između Srbije i južnoslavenskih naroda Austro-Ugarske.

S druge strane, predstavnici hrvatske politike u domovini i dalje su od Sarajevskog atentata i obnove rada Sabora u ljeto 1915. do nagovještaja ratnog ishoda govorili o parlamentarno-ustavnim rješenjima u sklopu Monarhije. Koalicija je kontinuirano tražila način da se odnosi s Ugarskom harmoniziraju na osnovi zajedničkih interesa i nagodbenog zakona. Osobito su nastojali što više ograničiti primjenu represivnih postupaka režima i tu su ponovo računali na podršku ugarske strane radi odbacivanja uloge vojničkih fakto-

²⁹ N. Stojanović, *Mladost jednog pokolenja (uspomene 1880-1920)*. Dnevnik od godine 1914. do 1918, Beograd, 2015, 286.

³⁰ D. Đokić, *Nikola Pašić and Ante Trumbić: The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*, London, 2010 i I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1995, 94.

³¹ Tipičan primjer za uvid u takav odnos sukoba koncepcija nalazi se u rukopisu Milana Čurčina „South Slav question and Slav Slav policy in this War“. Vidi: HDA, fond Milan Čurčin (793), kut. 1.

³² Lj. Antić, *Godina 1918. i hrvatska država u: Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice*, ur. Z. Matijević Zagreb 2010, 17-20.

ra koji su bili skloni preventivnim akcijama. Stranke su se u Saboru, kao i u predratnom vremenu, redovito pozivale na kombinaciju primjene hrvatskog državnog prava i načela narodnosti. Pri tome su zagovornici pretežito prvih vrijednosti permanentno naglašavali da je jugoslavenska ideja samo prekrivač srpske političke misli kojoj je ratni cilj rušenje Monarhije. Tek je približavanje kraja rata i sve veće skretanje Austro-Ugarske prema ratnom porazu otvorilo vrata temeljitim promjenama i u sadržaju javnih nastupa, pri čemu se kao prekretnica pojavila Svibanjska (Majska) deklaracija koja je u formi izjaveslovenskih, hrvatskih i srpskih zastupnika u bečkom Carevinском vijeću bezuvjetno zagovarala ujedinjenje svih južnoslovenskih naroda Monarhije i time naznačila tendenciju stvaranja jugoslavenskog pokreta koji je konačno rješenje s razvojem razne situacije potražio upravo izvan njenog okvira. U novijoj historiografiji ta se deklaracija opravdano više ne tumači kao traženje rješenja u nekoj vrsti tzv. trijalizma unutar Monarhije, nego kao politički akt koji je zagovarao okupljanje oko jugoslavenskog programa s jasnom tendencijom da se on izvede u zajednici s Kraljevinom Srbijom i Kraljevinom Crnom Gorom.³³ U prilog takvoj ocjeni idu i svjedočanstva njenih pobornika. Anton Korošec je u svečanom govoru održanom u povodu obilježavanja dvadesetogodišnjice deklaracije izjavio: „Ona [Deklaracija] je izazvala slične izjave ostalih slovenskih naroda u austro-ugarskoj, koji imaju neposredno veliki udeo u našem oslobođenju i ujedinjenju. Istina je da su se centralne države srušile pod pritiskom poduhvata saveznika, u kome je besprimerno junaštvo Srba igralo veliku i odlučujuću ulogu, ali je isto tako istoriska činjenica da je austrougarska monarhija propala pre poraza na bojištima, i to zbog unutrašnjeg raspada. Ovaj unutrašnji raspad bio je posledica nacionalnog stremljenja nezadovoljnih i potlačenih slovenskih naroda.“³⁴ Korošecov bliski suradnik u Narodnom vijeću SHS Ante Pavelić zubar zabilježio je da je ta deklaracija imala zadaću pred vanjskim svijetom obilježiti težnju da „Hrvati, Srbi i Slovenci u svojim etnografskim granicama hoće svoju slobodnu državu.“³⁵ Činjenicu da je u deklaraciji bilo navedeno da bi se ujedinjenje izvršilo pod habsburškom krunom opravdao je činjenicom da je bila riječ o taktičkom potezu kojim se izbjegavalo stjecanje veleizdajničkog statusa. Od tada i pojedini političari iz redova Koalicije napuštaju njene redove i bez uvijanja izjavljuju da se interesi juga Monarhije mogu ostvariti isključivo izvan dualističkog mehanizma i veza s vladajućom

³³ Z. Matijević, *Između sna i jave. Rasprave o hrvatskoj političkoj povijesti 20. Stoljeća*, Zagreb, 2016, 107-120 i V. Krišković, *Izabrani književni i politički eseji*, Zagreb 2003, 174.

³⁴ Прослави у Љубљани присуствовао је и министар унутрашњих послова г. др. Антон Корошец, који је одржао велики говор о Мајској декларацији, *Политика*, бр. 10422, Београд, 31. мај 1937, 4.

³⁵ HDA, fond Ante Pavelić (zubar), Memoarski zapisi, 35.

dinastijom. Došlo je vrijeme kad su se odbacile kompromisne formulacije i među glavnim političkim strankama. U novom grupiranju političkih snaga u prvi red je istaknuto jugoslavensko pitanje koje je vodilo prema raskidu državnopravnih odnosa s Austrijom i Ugarskom. Time su bile bespovratno pokidane višestoljetne poveznice s Habsburškom Monarhijom.

Stjepan MATKOVIĆ

CROATIAN POLITICAL DEVELOPMENTS AND THE SARAJEVO ASSASSINATION

Summary

Standard historiography generally argues that the outbreak of the First World War marked the turning-point for a substantial part of Croatian politics in relation to the national question within the Habsburg Monarchy. The Great War led to the creation of a „Yugoslav“ state and thus justified the pre-war tradition of „Yugoslavism“ among many actors of Croatian public life. But in order to really understand the situation, we need to take a closer look at political relations before the war. The roots of political development can be directly traced back to the early 20th century through the launch of the New Course policy (1903), turbulent events caused by the Bosnian Annexation Crisis (1908), the suspension of the Croatian Diet (1912) and influence of the Balkan Wars. The New Course policy gave additional impetus to the traditional idea of national unity between Croats and Habsburg Serbs. This collaboration materialized through the formation of the Croat-Serbian Coalition that became the major political force on the domestic scene and developed close relationship with leading statesmen from the Kingdom of Serbia. However, the Coalition's political strategy remained oriented on the Austro-Hungarian parliamentary landscape because it wasn't homogeneous: neither socially nor in a sense of national sentiments. On the other hand, advocates of the Croatian national idea that strongly opposed Yugoslavism concentrated around the Party of Right, thus representing another form of traditional policy that underwent gradual adjustments. They tried to find a solution within the context of their own national integration trusting on Archduke Franz Ferdinand's circle, some Austrian politicians, and a couple of high ranking army officers that showed interest for the South Slavic Question („die südslawische Frage“). The annexation of Bosnia and Hercegovina nevertheless proved that the Habsburg patriotism of Croatian nationalists was just an illusion because, in spite of verbal support, there was no real commitment from Vienna to satisfy the Croatian requests. Thus, general frustration along with the long-lasting non-fulfillment of national ambitions was the main characteristic of political life during the pre-war period. Deep dissatisfaction with the application of the Croatian - Hungarian Compromise as a consti-

tutional act that defined the mutual relations with Hungary within the Transleithanian part of the Habsburg Empire, served as a platform for seeking political reform. In this case, harsh criticism on account of the Compromise and Dualism emerged as a constant topic of public debate. The interpretation of its economic contents and financial relations caused most disputes. Although statistical data relating to the eve of the war show a slight increase of the number of joint stock companies and industrial plants located in northern Croatia, the demand for greater economic autonomy and to overcome the asymmetric distribution of responsibilities remained an indispensable issue of national policy. It was thought that only financial emancipation could reduce the economic gap between Croatia and the more progressive parts of Central Europe. In other words, the main goal was to leave the economic periphery. An even more pressing political matter was the position of Dalmatian province under Austrian rule which was constantly put on the agenda because of the national character of that crownland and its supposed reintegration with Croatia based on the interpretation of article no. 66 of the Compromise. These two examples of dominating political topics show that the long-term sustainability of dualism became submitted to constant review and that there were different ways of achieving political independence. In relation to these conditions, the pendulum swung from secessionist proposals that could lead to the break-up of the Habsburg Monarchy to those propagating the application of legal procedures that sought a solution within the Austro-Hungarian frame. The first idea was supported by a small group of politicians that advocated the ideology of Yugoslav homogeneity aiming at a revolutionary union of all south Slavic nations in an independent state. They considered Serbia must act as the South Slav Piedmont. Supporters of the latter concept were leading representatives of parliamentary parties and members of the political elite who searched for solutions to actual problems within a strictly legal framework. They strongly believed in the prestige of Austria-Hungary even before the Assassination at Sarajevo and did not encourage anti-Habsburg ties after this event. Even more, the entry of the Kingdom of Italy in World War I on the side of the Allies against the Central Powers strengthened their view that the survival of the Austro-Hungarian Empire was the most effective protection against the territorial aspirations of this Adriatic neighbour. In my view, the course of the war and the decisions of international policymakers had the most considerable influence concerning the evolution of Croatian politics.

Albert BING*

PRVI SVJETSKI RAT I OMASOVLJENJE POLITIČKE (SAMO)SVIJESTI: SLUČAJ HRVATSKE

ABSTRACT: *This paper deals with the development of Croatian politics ahead of the Sarajevo assassination and the outbreak of the First World War. The focus of attention is the question of a national issue whose interpretation of 1903 is gaining new significance due to the acute crisis of dualism, change of government in the Kingdom of Serbia, and the increasingly prominent activity of the heir, Duke Franz Ferdinand. On the basis of the analysis of parliamentary party programs and the activities of relevant political groups, unilateral dissatisfaction with the Croatian position in Austria-Hungary is noticed, and in the context of the state relations with Hungary, it stands out as an overwhelming problem of achieving Croatian financial autonomy. After the implementation of the annexation of Bosnia and Herzegovina, the approach to the national issue is tightened, and from then on, a considerable number of political actors have seen its solution only in affirmation of the principle of national unity in the integral area of the southern Slavs.*

KEY WORDS: *Croatian politics, Yugoslavism, Austro-Hungarian empire, Sarajevo assassination*

Veliki rat i mali narodi – „ptičja“ i „žablja“ perspektiva: slučaj Hrvata

Rat koji je H.G.Welles 1914. godine opisao kao „posljednji rat“ – „rat koji će okončati (sve) ratove“ (The War That Will End War), završio je, riječima njegova sudionika pisca Ernesta Hemingweya, kao „najbesmislenija klaonica otkako postoji ovaj svijet“.¹ Prema mnogim pokazateljima Prvi

* Autor je viši znanstveni suradnik u Hrvatskom institutu za povijest, Zagreb.

¹ H. G. Wells, *The War That Will End War*, London, 1914.; E. Hemingway (ed.), *Men at War*:

svjetski rat nije bio sličan nijednom ratu koji se vodio prije ili poslije njega. Otpočeo je euforijom koja je zahvatila cijele narode, a završio kao „genocid neviđenih razmjera, besmisleni pokolj koji se nastavljao do stanja potpune iscrpljenosti zato što nitko nije znao da mu učini kraj.“² „Veliki rat“, kako su ga nazvali suvremenici, pokazao se povijesnim događajem iznimne složenosti; ne samo zbog svoje traumatične prirode, komešanja i društvenih posljedica do kojih dolazi u poslijeratnom razdoblju, već i zbog iniciranja sukoba i razaranja dvadesetak godina kasnije, u Drugom svjetskom ratu.³ Bio je to događaj koji je sudbinski povezao velike i male narode, žitelje različitih kontinenata, velikih i malih država. Iznjedrio je niz noviteta u načinu ratovanja, promijenio filozofiju izvještavanja...; potaknuo je globalizaciju - kako u geopolitičkim promjenama tako i u svjetskim poslovima. U svojoj konačnici, Prvi svjetski rat, koga su obilježila masovna stradanja nekoliko generacija, porodit će i anarhiju te zahtjeve masa za radikalnim nacionalnim i socijalnim promjenama; po njegovu završetku na povijesnu scenu stupit će dvije nove silnice koje će u bitnom obilježiti 20. stoljeće postavljajući alternativu liberalnim demokracijama: ideologije komunizma i fašizma. Cijeli ovaj povijesni koloplet općenito ukazuje na složenost mogućeg pristupa interpretacijama Prvoga svjetskog rata.

Problem percepcije Velikog rata pojavljuje se već tijekom samoga sukoba. U tom kontekstu mogu se razmatrati mnoga složena pitanja povezana uz razine svijesti i informiranost pojedinih društvenih slojeva, građana/podanika država koje su sudjelovale u ratu. Uz, dakako, političke implikacije, jedna od relevantnih osebujnosti rata bilo je nastojanje - prvi puta postavljeno „na naučnu osnovu“ - svih sudionika u sukobu, da se prikriju informacije o gubicima, prije svega realistički opisi ratnih užasa te spriječe svi kritički orijentirani napisi o karakteru sukoba; prema nekim ocjenama „izgovoreno je, namjerno, više laži nego u bilo kojemu drugom periodu ljudske povijesti.“⁴ „Kad izbije rat, prva žrtva je istina“, izjavio je 1917. američki senator Hiram Johnson.⁵ Johnsonova opservacija zanimljiva je i u širem kontekstu; temeljila se na njegovom razočaranju oportunistom kojim je američka službena politika tumačila ciljeve rata američkoj javnosti. Dok je s oduševljenjem pozdravio američko altruističko uključivanje u rat kao „borbu za svjetski mir“ - koji je proklamirao predsjednik Woodrow Wilson u svom obraćanju Kongresu u ožujku 1917, Johnson se ubrzo „otrijeznio“ nakon što

The Best War Stories of All Time, New York, 1979.

² P. Knightley, *Prva žrtva*, Rijeka, 1977, 92.

³ A. J. P. Taylor, *Uzroci Drugog svjetskog rata*, Zagreb, 1994, 39-41.

⁴ Isto, 93.

⁵ M. A. Weatherston, H. W. Bochinn, *Hiram Johnson, Political Revivalist*, Lanham, Maryland, 1995, 7.

je u siječnju 1918. Wilson najavio svojih 14 točaka, zaključivši kako je rat zapravo u funkciji „nastojanja da se ostvari profit za poslovni svijet i osvoje teritorije za strane nacije“.⁶ Svoju rezignaciju iskazao je izjavom kako su mladi američki vojnici poslani na europsko bojište „kako bi Trst i Trentino bili pripojeni Italiji zajedno s nekoliko grčkih otoka“, te da je „najbolja američka krv poslana kako bi Francuska povratila Alzas i Lorene te kako bi Austrija bila prinuđena na pružanje nacionalne autonomije za malu grupu rasa (naroda, op.a.) čije je ime teško izgovoriti i za koje do ovoga rata nitko nije niti čuo ...“⁷ Jedan od tih naroda bili su i Hrvati (u širem kontekstu Slovenci, Srbi te Bošnjaci koji su živjeli u sklopu Habsburške monarhije).

Ovih nekoliko uvodnih zapažanja ukazuje na izuzetnu slojevitost okolnosti i događanja koji su odlikovali Prvi svjetski rat. Nejasni motivi, strahote masovnih stradanja i prikrivanje njihovih razmjera išli su ruku pod ruku s neizvjesnostima milijuna vojnika koji su suočeni sa strahovitim patnjama počeli preispitivati motive rata. U tom sklopu posebno poglavlje čini sudbina malih naroda u Velikom ratu, poput Hrvata i drugih žitelja multinacionalne Austro-Ugarske čije se „ime teško izgovaralo“, a koji su inercijom „viših sila“ bili uvučeni u sukob, kako se pokazalo, svjetskih razmjera. U sklopu austrougarske vojske Hrvati su ratovali u kopnenoj vojsci, ratnoj mornarici i zrakoplovstvu. Iako su bili zastupljeni i u časničkom kadru, kao niži, viši, pa i najviši časnici, ogromnu većinu činio je seljački puk sukladno društvenoj strukturi zemlje.⁸ Slijedom tih postavki može se postaviti pitanje informiranosti i razumijevanja prirode rata u najširim društvenim slojevima.

Oko dvije trećine mobiliziranih vojnika iz hrvatskih prostora bilo je funkcionalno nepismeno, te iza njih nisu ostala značajnija izravna svjedočanstva. Pojedina relevantna zapažanja govore o tome u kojoj je mjeri postojao raskorak između informiranosti o političkim događajima (u koje se može svrstati i rat, posebice njegovi uzroci) u redovima razmjerno malobrojne inteligencije, političke i kulturne elite, u odnosu na niže staleže, prije svega seljaštvo; tako dr. Prvislav Grisogono bilježi: „Svekolika politička štampa hrvatska, dnevna i nedeljna, nije prevazilazila skupa pedeset tisuća primeraka, koje je uglavnom absorbirao Zagreb, pa ostali gradovi i varoši po provinciji, dok u hrvatsko selo, sem par tisuća egzemplara Radićeve štampe, a kod Srba nekoliko egzemplara Srpske samostalačke narodske štampe, nije ništa prodiralo.“ Na taj su način „široke narodne mase ostajale nedodirivane narodnim

⁶ Isto, 79.

⁷ Isto, 81.

⁸ N. Šetić, Svijet u stvarnosti svoje prve globalne zaraćenosti, *Hrvatska revija*, br 3, God. IV, 2014, 12. Od 315 austrougarskih generala i 17 admiralaa Hrvati su bili zastupljeni s 30 generala i s 2 admiralaa.

političkim životom, nedodirivane i neobaveštavane. Jedini efikasniji obaveštavalec tih masa, mada njegova popularnost nije bila velika, bio je pop, sa onim zamerenim sredstvima, koja mu je stajala na raspolaganju, (propovedaonica, ispovedaonica, bogoljubna štampa). „Grisogono također zapaža kako je rat iz osnova promijenio takvo stanje stvari: „Stotine tisuća seljaka koji nisu dotle imali nikakve političke, dobrim delom ni uopće škole, prošle su kroz četiri godine škole rata...“.⁹ Svijest najširih slojeva svih društvenih struktura, uključujući i seljačke slojeve koji su bili osnovna društvena podloga hrvatskih vojnika, prije i nakon rata više nije bila ista.

U znanstvenim krugovima do početka 1990-ih godina „hrvatski pogledi“ na Veliki rat uglavnom su bili usredotočeni na radove koji su se bavili stavovima političkih elita i tiskanjem dokumenata. Unatoč tomu, mnoštvo je zapisa izravnih sudionika rata – četrdesetak objavljenih monografija, sjećanja i dnevnčkih zapisa – koji su pružili dragocjene informacije o držanju svih društvenih slojeva koji su činili hrvatski korpus u sklopu austrougarske vojske.¹⁰ Dakako, za rekonstrukciju doživljaja rata i njegove posljedice od iznimne su vrijednosti opusi književnika i publicista poput Josipa Horvata, Miroslava Krleže, Josipa Badalića, Bogdana Radice, Lavoslava Krausa i drugih, koji su na različite načine u Hrvatskoj ovjekovječili temu Velikoga rata. Ovaj rad primarno je usmjeren na rekonstrukciju i interpretacijuprocesa omasovljenja političke (samo)svijesti masa koje su sudjelovale u ratu; kao sporedan motiv naznačena je široka afirmacija ideje nacije i radničkog internacionalizma koje su obilježile poslijeratno razdoblje.

Kako bi se pružila komparativna perspektiva, rad je koncipiran kao studija koja metodom paradigmatskog izbora izvora pruža uvid u držanje političkih elita i „malih ljudi“, prije svega seljačkih masa. Kako to navodi engleski povjesničar Eric Hobsbawm, dvije relevantne perspektive povijesti 20. stoljeća (čiju okosnicu čine dva svjetska rata i dvije totalitarne ideologije) mogu se metaforički - općenito - postaviti u odnos „ptičjeg“ i „žabljeg“ načina promatranja. Hobsbawm iznosi relevantno zapažanje kako većina ljudi, bez obzira na uvjerenja i iskustva, djeluje kao povjesničari: shvaćaju prirodu svoga iskustva jedino u retrospektivi.¹¹ Međutim, perspektiva neobrazovanih i slabo pokretnih ljudi koji u svakom društvu čine, u većoj ili manjoj mjeri, „narodne mase“, najčešće je uvjetovana osobnim doživljajima i manj-

⁹ P. Grisogono, *Ujedinjena Jugoslavija – Od plemena i regionalnih koncepcija do nacionalne države*, Ljubljana, 1938, 98.

¹⁰ Najpotpuniji strukturiran informativni pregled sačinio je F. Hameršak, *Veliki rat, odozgo* u hrvatskim autobiografijama, *Hrvatska revija*, br 3, God. IV, 2014. Hameršak je ujedno i autor najopsežnije monografije o Prvom svjetskom ratu zasnovane na autobiografskim izvorima: F. Hameršak, *Tamna strana Marsa, Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*, Zagreb, 2013.

¹¹ E. Hobsbawm, *Doba ekstrema 1914–1991*, Zagreb, 2009, 13.

kom uvida u drugačije načine gledanja. Za razliku od perspektiva obrazovane i mobilnije elite („ptičja“ perspektiva), takva „ograničena“ gledišta, mogu se uvjetno nazvati „žabljom perspektivom“. Prvi svjetski rat pokazao je kako to svakako nije bila i beznačajna perspektiva.

Osvrt na političke prilike u Hrvatskoj i položaj seljaštva uoči i tijekom Prvog svjetskog rata

U razdoblju prije Prvog svjetskog rata i za njegovog trajanja politički položaj Hrvatske - Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije - bio je određen njezinim statusom unutar Austro-Ugarske monarhije. Nakon tzv. Austro-ugarske nagodbe 1867. godine Hrvati su - iako narod koji ima svoj identitet i matični teritorij (temeljem povijesnog prava i državnopravne tradicije) – podijeljeni u dvije teritorijalno-administrativne cjeline: Bansku Hrvatsku koja djeluje unutar ugarskog dijela, te Dalmaciju i Istru koje predstavljaju austrijsku sastavnicu monarhije. Ovakav status hrvatske kraljevine i „hrvatskih zemalja“ - dodatno složeniji nakon uprave a potom i aneksije BiH 1908. godine, u bitnome je odredio političke odnose u Hrvatskoj uoči Prvog svjetskog rata. Pritom će važnu ulogu imati osnivanje Hrvatske pučke seljačke stranke 1904. i stvaranje Hrvatsko-srpske koalicije 1906. godine čije će programske smjernice ići prema isticanju zahtjeva za narodnim jedinstvom i ujedinjenjem hrvatskih zemalja. Pobjede Srbije u Balkanskim ratovima 1912/1913. godine snažno će potaknuti razmišljanja o južnoslavenskom jedinstvu s obzirom na podređeni položaj Hrvata u monarhiji. Te tendencije imati će važne povijesne reperkusije za budućnost Hrvata i drugih južnoslavenskih naroda. U tom je smislu Veliki rat bio, prema mnogima, kontroverzna razdjelnica hrvatske povijesti. Prema mišljenju Ljubomira Antića: „U vremenu bujanja nacionalnih egoizama kakvo je bilo prije rata podređeni položaj proizvodio je kod Hrvata strah za opstankom, koji je iznjedrio originalno ‘rješenje’ posve nepoznato u dotadašnjoj političkoj povijesti: očuvati državnost i nacionalni identitet vlastitim otuđenjem u novom državnom entitetu i nacionalnom identitetu: Jugoslaviji i jugoslavenstvu.¹²

Hrvatska politika prve polovice 19. stoljeća preokupirana je pitanjima kulturne evolucije (Hrvatski narodni preporod); u drugoj polovici vijeka profiliraju se političke stranke od kojih su najznačajnije Narodna stranka i Stranka prava. Ukupan politički život bio je pod snažnim utjecajem Austrije i Ugarske. Na prijelazu u 20. stoljeće postupno se iz staleškog oblika modernog hrvatskog društva. U tom procesu može se govoriti o dvije osnovne političke i kulturne nacionalne paradigme koje prate, i nadovezuju se na

¹² Lj. Antić, Prvi svjetski rat i jugoslavenstvo, *Hrvatska revija*, br. 3, godište 2014, 17.

preporodne aktivnosti 19. stoljeća: hrvatskoj staleškoj naciji (u svojoj osnovi zasnovanoj na zasadama srednjovjekovne državnopravne tradicije) i hrvatskoj etničkoj zajednici (na pučkoj razini „narod“). Dominantna ideologija građanstva, koje traži sve više prostora u političkom životu, povezana je primarno uz Stranku prava, dok se seljaštvo početkom 20. stoljeća počinje okupljati pod vodstvom pučkih tribuna Antuna i Stjepana Radića.

Uključivanje najširih socijalnih slojeva u politički život bio je složen i dugotrajan proces koji se protegnuo na razdoblje rata. Do svjetskog rata u Banovini Hrvatskoj i Slavoniji nije postojalo opće pravo glasa. To je pitanje postavljeno i razmatrano kao saborska inicijativa tijekom rata. Hrvatsku političku elitu početkom 20. stoljeća sačinjavale su socijalne grupacije koje su predstavljali pripadnici gornjih staleža. Opozicijske grupacije, kao i vladajuća većina u Hrvatskom saboru, „imali su među narodnim poslanicima biskupe, grofove, velikoposjednike, generale, pa, u velikom broju advokate i parohije, ljekare.“¹³ Seljaštvo, iako je činilo samu jezgru „naroda“, predstavlja političku marginu. Kako u svojim zapisima navodi publicista i povjesničar Josip Horvat „od 1848. seljak je u Hrvatskoj postao u teoriji politički ravnopravan s ostalim političkim razredima, u praksi su izborni zakoni tu njegovu političku ravnopravnost smanjili na minimum.“¹⁴ I nakon likvidacije kmetstva, seljak ostaje tek objekt politike. U razdobljima relativne smirenosti i blagostanja u svim se slojevima tek „malen postotak ljudi izživljuje u politici,“ a politizacija života „postaje životno važna tek u dane kriza“. Iz tih razloga „seljak je u razdoblju od 1848. do 1918. morao postati apatičan prema politici.“ Politički život, u kome dominira intelektualna elita, „prolazio“ je pored seljaka: „Finese apstraktnih državnopravnih političkih hrvanja bile su mu nerazumljive, od političke je vike samo naučio da su njegovom zlu krivi Mađari i oni koji s njima drže. Mađarsku je hegemonističku politiku seljak čutio u porezniku, ovrhovoditelju, žandaru i mađarskom željezničaru. (...) Politiku jugoslavenstva, koja postaje aktivna nakon 1903. seljak nije mogao shvatiti. Jedanput mu govorili da treba Srbe poklati, drugi put da su Srbi njegova braća. Gdje nije bilo političke agitacije tamo seljaci Hrvati i Srbi živjeli uglavnom mirno i složno, i neznajući pravo za neke nacionalne razlike koje ih moraju dijeliti ili spajati. Političari su samo za izbora zalazili među narod, a kako su se sve izborne borbe svršavale bez vidljivoga poboljšanja za život seljaka, on je postajao sve skeptičniji prema politici, shvaćajući je kao posao, od kojega uglavnom trpe samo njegovi interesi.“¹⁵

¹³ P. Grisogono, *Ujedinjena Jugoslavija – Od plemena i regionalnih koncepcija do nacionalne države*, Ljubljana, 1938, 98.

¹⁴ J. Horvat, *Zapisci iz nepovrata (Kronika okradene mladosti – 1900-1919)*, Rad JAZU 400 - Razred za suvremenu književnost JAZU, Knjiga 19, Zagreb, 1983, 139

¹⁵ Isto.

Situacija oko promjene društvenih odnosa usmjerenih prema širim socijalnim slojevima otpočet će se izraženije mijenjati nakon osnivanja Napredne stranke i Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS) u prosincu 1904. godine, kojima osnovnom preokupacijom postaje prosvjećivanje i gospodarski razvoj, primarno hrvatskog sela.¹⁶ Iako je naglašavao kako se Hrvati „moraju ugledati na druge narode“, pritom ističući Čehe i druge narode Zapadne Europe, Stjepan Radić je zajedno sa svojim bratom Antunom zagovarao kulturni napredak zasnovan na tradicijskim vrijednostima hrvatskoga sela, prije svega narodnim običajima koji su „pokazivali miroljubivost, kultivirane odnose među ljudima i skrb za svakoga pojedinca.“¹⁷ U obiteljskim zadrugama Posavine i Zagorja Radić vidi „demokratske oblike međusobnih odnosa“; dokazuje kako - premda nepismeno - „seljaštvo nije glupa masa“ te da je sposobno za razvoj modernoga društva.¹⁸ Glavna poluga razvoja hrvatskog seljaštva treba biti sustavna narodna prosvjeta popraćena demokratizacijom društva, pri čemu je „najvažnije razviti svijest o svome položaju“: „Narod je svjestan onda, kad zna, zašto je u prošlosti stradao, a zašto napredovao, kad dobro pozna svoje prijatelje i neprijatelje, kad jasno vidi, kojim mu je putem poći, da se svoga zla riješi i da si svoje dobro poveća i osigura (...) to je posebno važno za male narode jer oni mogu napredovati jedino ako sviješću i organizacijom nadoknade manjak brojnosti i snage koju imaju veliki narodi.“¹⁹ No, u razdoblju do Prvoga svjetskog rata pitanje razvoja hrvatske političke svijesti koje bi zahvatilo široke narodne slojeve bilo je još dalek cilj.

Uoči i nakon izbijanja svjetskog rata iskristalizirat će se političke opcije čiji će nositelji aktivno sudjelovati u promjenama povezanim uz raspad poražene Austro-Ugarske monarhije. U rješavanju hrvatskog državnog i nacionalnog pitanja sudjelovati će politički emigranti okupljeni u Jugoslavenkom odboru u Londonu, hrvatsko iseljeničtvo (posebno aktivno u Sjevernoj Americi), Ujedinjena nacionalistička omladina, Jugoslavenki klub pri Carevinskom vijeću u Beču, a u konačnici Hrvatski sabor i Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba koje će 29. listopada 1918. godine proglasiti raskidanje državnopravnih odnosa s carevinom. Bez odgovarajuće parlamentarne procedure, odlukom Narodnog vijeća od 24. studenog 1918. godine Država SHS se ujedinjuje sa Srbijom i Crnom Gorom u zajedničku državu (1. pro-

¹⁶ B. Boban, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, Zagreb, 1998, 18. Stjepan Radić po prvi je puta izabran u Sabor Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1908. godine; u kontinuitetu je biran za zastupnika u svim izborima za Sabor te u njemu djeluje sve do 1918. godine. Pritom se posebno zalaže za usvajanje izbornog zakona koji bi omogućio aktivno uključivanje seljaštva u politiku.

¹⁷ Isto, 36.

¹⁸ Baćuška (pseudonim Stjepana Radića), *Zašto naš puk ne može biti masa?*, *Hrvatska misao*, IV, 1904-1905, 433-436.

¹⁹ B. Boban, n. d, 316.-317.

sinca srpski regent Aleksandar Karađorđević proglašava ujedinjenje). Mase koje su neposredno sudjelovale u ratu, mahom seljaci, nisu imale prilike participirati u navedenim događajima i o njima su tijekom rata uglavnom površno informirane. Sam akt ujedinjenja izostavio je i proceduru potvrđivanja u Hrvatskom saboru.

Hrvatska inteligencija, seljački puk i Prvi svjetski rat

Već u prvim godinama rata pripadnici hrvatske inteligencije počinju promišljati kako će se rat i njegov rasplet odraziti na sudbinu Hrvatske. Tako, unatoč cenzuri, nepunu godinu nakon početka rata - u ožujku 1915. godine, dr. Ivo Pilar, odvjetnik, politički geograf, socijalni psiholog, teoretičar umjetnosti i političar, pod pseudonimom dr. Juričić objavljuje brošuru *Svjetski rat i Hrvati*. Zagovornik trijalističke rekonstrukcije monarhije, Pilar u ratu prije svega gleda povijesnu priliku koja će potaknuti promišljanja političkih promjena, pri čemu vodeću ulogu u sudbini „naroda“ ima, kao i do tada, prosvijećena inteligencija: „Najglavnije iskorišćivanje ovoga rata mora biti dakle na misaonom polju. Mi moramo na temelju pogleda, dobivenih u ovo ratu, provesti inventuru našega svega političkoga, socijalnoga, kulturnoga i gospodarskoga života, i ustanoviti što imamo, što ne imamo, proračunati, koje su nam stavke aktivne, koje pasivne, moramo napraviti jednom riječi uzorni red.“²⁰ Kontemplirajući o budućnosti Hrvatske, Pilar se povodio za mišlju kako su „ratovi veliki putokazi i učitelji naroda“: „Snaći se mogu samo oni narodi, koji iz takovih momenata znadu što više naučiti. Ratovi razotkrivaju sve slabosti, golotinje, sve misli i težnje.“²¹ Dakako, Ivo Pilar bio je tek jedan u nizu intelektualaca koji su rat doživjeli kao prigodu za artikulaciju političkih promišljanja i postavljanje hipoteza o nacionalnom i državnom položaju Hrvata.

Odmakom rata kritičke objekcije postati će sve oštrije i otvorenije. U govoru narodnog zastupnika iz Dalmacije, dr. Tresića-Pavičića, održanog u bečkom parlamentu u listopadu 1917. godine, iznijeta je kritika koja govori o stradanju vojnika u ratu: „Naš narod je bio i u ovom ratu, kao uvijek, turen u prvi bojni red, izložen tuči vrućeg željeza do potpunog iskrvarenja, sa rođene grude sustavno iskorjenjivan ličinom, olovom, bajonetom, tamnicom, deportacijom, konfinacijom, evakuacijom, prijekim sudom, gladom, baraćnim logorima i namjerice prouzročenim bolestima. Njegovo je ugnjetavanje počelo još prije rata i to još prije sarajevskog atentata.“²² U veljači pak 1918.

²⁰ Z. Matijević, Dr. Ivo Pilar o Prvome svjetskom ratu, *Hrvatska revija*, br. 3, Godište 2014, 38.

²¹ Isto.

²² Govori dr. Ante Tresić-Pavičića izrečeni u austrijskom parlamentu za vrijeme rata, Dubrovnik, 1919., 6.-7.

godine Tresić-Pavičić će u debati o provizoriju pri bečkom Carevinskom vijeću izjaviti kako će „svi imperijalizmi, svi vojnički apsolutizmi, sve aristokracije, sve plutokracije, sve industrijalno viteštvo, doživjeti posvemašnji rasap. Samo će ona evolucija pobijediti, koja se naslanja na samoodluku naroda i pravedniju razdiobu političke vlasti i prirodnih dobara ...“²³ Istaknuti hrvatski politički emigrant Frano Supilo u jednom od svojih samostalnih pokušaja lobiranja – promemoriji Pavlu Miljukovu 1917, upozorava kako većina Hrvata želi ujedinjenje sa Srbima, ali naglašava kako „ogromna većina Hrvata, mogu reći svi, nikad neće pristati da hrvatski narod, hrvatska nacija i sve što sačinjava Hrvatsvo (to jest, zemlja gdje su Hrvati u apsolutnoj i kompaktnoj većini) bude zagušeno, ubijeno, rasječeno na komade i podijeljeno (kao kosti psima), ni Madžarima, ni Talijanima, a ni našoj srpskoj braći ...“; „Ovaj rat treba da donese načelo nepovredivosti života naroda, a prije svega malih naroda, koji su dosad bili izloženi najvećim opasnostima (...) Što je narod manji i slabiji zločin je veći.“²⁴ Retorika navedenih političara ilustrira njihove preokupacije i percepciju naroda u ratnim okolnostima. No zapravo malo govori o realitetima istinskog raspoloženja narodnih masa. U tom smislu može se govoriti o raskoraku „ptičje“ i „žablje“ perspektive, perspektive političke elite koja djeluje pozivajući se na „narod“ i perspektive neupućenih – i zapravo obespravljenih – širokih narodnih masa od 1914. neposredno zahvaćenih ratom.

O tom aspektu svjedoče neki od hrvatskih intelektualaca toga vremena, poput Josipa Horvata koji je za razliku od Pilara, Tresić-Pavičića i Supila bio neposredni sudionik u ratnim operacijama. Ponešto drugačijim tonovima i sentimentom, Horvat iznosi zapažanja o političkom položaju, svijesti i raspoloženju „naroda“ uoči i po neposrednom izbijanju rata. Primjećujući kako je „nacionalistički pokret u Hrvatskoj početkom 20. stoljeća, kao i ostali politički pokreti kod Hrvata tokom 19. stoljeća, zahvatio tek malu grupu inteligencije, koja je predstavljala „neznatan ulomak naroda,“ Horvat iznosi zapažanje kako su „sve ideološke krilatice, te uvijek nove koračnice za nove borbe, prolazile mimo (naroda) neshvaćene, nezanimljive. Svi su govori, svi pozivi, sve (je) pisanje moralo ostati jalo, jer nisu ni mogli dospjeti do analfabetskog naroda. A da je i došlo, vjerojatno ne bi zanimalo narod, nije imalo u sebi ništa što bi odgovaralo njegovim stvarnim interesima i potrebama. Narod je dalje teglio svoju njivu patrijarhalnom neracionalnošću, kao što su je teglili i otac mu i djed, a jedina mu veza s velikim vanjskim zbivanjem, osim suda i ovrhovoditelja, bijahu kasarna i propovjedaonica.“²⁵

²³ Isto, 42.

²⁴ „Frano Supilo Pavlu Miljukovu – Pro Memoria“, Arhiv Jugoslavenkog odbora u Arhivu HAZU, 12. IV 1917. Prema F. Supilo, *Izabrani politički spisi*, Zagreb, 2000, 303.

²⁵ J. Horvat, *Zapisci iz nepovrata*, 48.

Put narodnog osvještavanja bio je dalek i trnovit. Dramatične ratne okolnosti stubokom će promijeniti dotadašnju društvenu stratifikaciju. Važan aspekt u tome bile su promjene u svijesti i držanju masa, što će imati i značajne političke reperkusije. U svojim memoarskim zapisima prvak Hrvatske seljačke stranke i Radićev nasljednik Vladko Maček bilježi kako su u vrijeme osnivanja „seljačke stranke“ u prvom desetljeću 20. stoljeća „široki narodni slojevi u politici (bili) posve nezainteresirani; pa su kod izbora priličnu ulogu igrale izborne pijanke nazivane „izbornim gulašima“).“²⁶ Nepuna dva desetljeća kasnije „nezainteresirana“, amorfn i apolitična „seljačka masa“ poprima posve drugačiju fizionomiju. Prkoseći srpskom kralju - suverenu novonastale jugoslavenske države, tadašnji seljački politički vođa Stjepan Radić početkom veljače 1919. poziva na osnivanje „Hrvatske neutralne seljačke republike“ te u roku od šest tjedana prikuplja „preko 260.000 potpisa“ za svoju inicijativu.²⁷ Slična pojava uključivanja najširih socijalnih slojevamože se pratiti i u radništvu. Nakon što postaje članicom Treće sekcije Komunističke Internacionalne (Kominterne) 1920. godine, Komunistička partija Jugoslavije, u kojoj Hrvati imaju istaknutu ulogu, postaje važnim političkim činiteljem. U novonastaloj jugoslavenskoj državi, iste godine, registrirano je više od 65.000 članova KPJ (uoči partijskog kongresa u Vukovaru), te 208.000 članova revolucionarnih sindikata; na području cijele zemlje objavljuje se 18 partijskih novina i časopisa s mjesečnom tiražom od 740.000 primjeraka.²⁸

Što je uvjetovalo ovaj radikalni obrat u ponašanju seljaštva koje od „nezainteresirane mase“ postaje važnim političkim subjektom? Kakav je to događaj potaknuo tisućljetnu uspavanost pokornih, inertnih masa? Odgovor je, dakako, *Veliki rat* – događaj koji je, između ostalog, izazvao i „radikalno političko-društveno poremećenje“ u hrvatskim i južnoslavenskim prostorima;²⁹ riječima Josipa Horvata „svjetski je rat sve izdigao iz osovina ustaljenih sistema: stara vjerovanja, načela, shvaćanja, norme međuljudskih odnosa, preobrazio je svakoga pojedinca, u svakom pojedincu probudio svjesnost povezanosti sa svojim bližnjim, stvorivši time i pokrenuvši mase.“³⁰ U tim promjenama posebno je bio dramatičan položaj seljaštva; iako je selo bilo „odijeljen sektor u prevratnim događajima“, pokazalo se kako je „rat izazvao prevrat ne u gradu već u selu. Tu je djelovao poput potresa – ispremišao je slojeve, iz kojih selo bijaše sazdano kao psihološki fenomen.“³¹

²⁶ V. Maček, *Memoari*, Zagreb, 2003., 24.

²⁷ Isto, 77.

²⁸ S. Šušar, Kontinuitet i oblici konfrontacije KPH (SKH) s građanskim snagama i antisocijalnim tendencijama, *Naše teme*, 1, Zagreb, 1978, 6.

²⁹ P. Grisogono, *Ujedinjena Jugoslavija*, 138.

³⁰ J. Horvat, *Zapisci iz nepovrata*, 138.

³¹ Isto, 139.

Iako je u Austro-Ugarskoj i prije rata postojao „čitav niz naroda od kojih je svaki imao (...) potpuno izraženu narodnu svijest“ tek je taj veliki traumatični događaj u punoj snazi aktivirao samosvijest masa koje su se od nepokretnog društvenog „taloga“ preobrazile u subjekt koji se više ne prepušta pasivno sudbini, slijepo slijedeći volju narodnih vođa iz privilegiranih društvenih slojeva.³² O ovoj metamorfozi Maček, i sam sudionik Prvog svjetskog rata, osvjedočio se iz prve ruke. Nakon promaknuća u čin satnika (kapetana), kao zapovjednik bataljuna karlovačke III domobranske pukovnije, Maček je upućen iz Galicije na talijansko ratište u južni Tirol i sjevernu Italiju, gdje se suočio s pojavom vojničkog neposluha. Krajem listopada 1918, nakon krvavih borbi i glasina o primirju i skorom završetku rata, sve nemirniji vojnici suočili su zapovjedništvo regimente s odlukom da se vojska želi vratiti s fronte kući. Kao pristupačnijem časniku - „koga su ljudi najviše voljeli“ - Mačeku su se neposredno obratili obični vojnici: „Gospodine satniče, regimenta pokorno moli da ju vodite kući“; kad ih je Maček uputio na zapovjednika pukovnije, a ovaj „ih je počeo oštrim tonom koriti“, isti vojnici obratili su se zapovjedniku puno neposrednije: „Gospodine pukovniče, regimenta **zapovijeda** da ju vodite kući!“³³

Obrat u ponašanju malog čovjeka - o kome svjedoči Maček - jedna je od mnogih manifestacija opće pojave urušavanja Austro-Ugarske monarhije; ujedno to je i svjedočanstvo o radikalnim promjenama u držanju, dakle i svijesti vojnika, čiju je masu – kada je riječ o žiteljima hrvatskih zemalja – činilo seljaštvo; samo je s područja „nagodbene Hrvatske i Slavonije u ratu 1914/1918. pulverizirano (oformljeno) dobrih dvadeset divizija“. Oko 400.000 ljudi prošlo je kroz kasarne, od toga sigurno oko 80% seljaka. Godine 1914. habsburško je vojno vodstvo divizije s područja Hrvatske i Slavonije računalo među svoje najupotrebljivije snage.³⁴ Hrvatski su vojnici ratovali na „isturenim položajima austrougarske vojske na balkanskom, galicijskom, talijanskom bojištu kao i na Sinaju i u Palestini (kao ispomoć turskim snagama).“³⁵ Razvoj narodne samosvijesti širih društvenih slojeva (posebice u smislu političke artikulacije) bio je složen društveni proces koji se u Hrvatskoj može pratiti još od sredine 19. stoljeća. Tako Henry Dunant, osnivač Međunarodne organizacije Crvenog križa i svjedok bitke kod Solferina 24. lipnja 1859, koju mnogi ocjenjuju presudnim događajem erozije bečkog apsolutizma, u svojem djelu *Sjećanje na Solferino* bilježi okrutnosti, ali i junačko držanje Hrvata u toj odlučujućoj bitci u ratu između austrijske i francusko-pijemontske vojske; „Hrvati“ - krajišnici, kako navodi izvor“sve si-

³² Isto, 125-126.

³³ V. Maček, *Memoari*, Dom i svijet, Zagreb, 2003, 66-67.

³⁴ J. Horvat, *Zapisci iz nepovrata*, 140-141.

³⁵ N. Kisić Kolanović, *Ivo Politeo, Povijest, intelektualci, odvjetništvo 1887-1956*, 27.

lovnici i bojdzije vjerni podanici cara Franje“, bili su tada „spremni da umru za cara, za njegov visoki Dom i njegovu ‚fanu‘, jer befel je befel.“³⁶ Međutim, postoje i zapažanja koja ukazuju kako su porazi Habsburga u Italiji i jačanje nacionalnih i republikanskih ideja u Europi izazvali i kolebanja u redovima obične vojske, pri čemu su zacijelo pitanje odanosti povezane uz generacijske razlike, reforme i druge promjene statusa vojnika.³⁷

Tradicionalna odanost krajiške vojske najvišem carskom autoritetu doživjet će radikalnu metamorfozu tijekom Prvoga svjetskog rata. No, promjene u svijesti malih ljudi u uniformama nisu bile niti jednostavne niti linearne već nerijetko bremenite i kontroverzama. O tome, u antropološkim zapisima o načinu ratovanja krajišnika kao sastavnice austro-ugarske redovne vojske, svjedoči Gojko Nikoliš koji je prikupljao svjedočanstva sudionika Prvoga svjetskog rata regrutiranih najviše s područja Like i Korduna, ali i ostalih dijelova Hrvatske. Kako bilježi Nikoliš, početak Velikog rata, oko pola stoljeća nakon Solferina, sjedinio je domobranske regrute iz Hrvatskog zagorja - „zagorske kumeke, golotrbe i bosonoge ili s jedva s prodrtim opancima“ - s pripadnicima redovne krajiške vojske – kako ih on naziva - „kordunaškim zujanima“. Zagorci su te 1914. godine pogrdno skandirali krajišnicima „Dolje kralj opančar“, dok su im ovi uzvraćali rugalicom: „Ode Mate u Karpatе“,³⁸ tragedija malih ljudi, koji su i u istim uniformama potencirali regionalne i statusne antagonizme, iako su pripadali istom, ili srodnim južnoslavenskim narodima te najsiromašnijim društvenim slojevima, bila je tim veća što se u ratnim okolnostima miješala regionalna svijest s nejasnim naznakama nacionalne samosvijesti o kojoj su govorili pripadnici političkih elita i inteligencije, koja je predmnijevajući krah carevine razvijala planove o nacionalnoj emancipaciji.

Kako navodi Josip Horvat, apsurdnom se doimala „stara graničarska koračnica ‚Rado ide Srbini u vojnike‘“ kojom su se pripadnici krajiške vojske, mahom lički i kordunaški pravoslavci, ispraćali u pohod na Srbiju.³⁹ Bi-

³⁶ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina, Memoari*, Zagreb, 1980, 8.

³⁷ Riječ je o motivu procesa sazrijevanja svijesti hrvatske (uglavnom krajiške) vojske koja, posebice nakon uspješne Jelačićeve vojne protiv Mađara 1849, osjeća nepravdu zbog svoga sve nepovoljnijeg položaja izraženog i u politici odnarođivanja. Taj motiv, koji ukazuje na genezu relevantnu i za Prvi svjetski rat, zastupljen je u mnogim zapažanjima. Tako, primjerice, u komentaru djela Kerubina Šegvića o Anti Starčeviću, Jovan Skerlić prenosi zapažanje kako Austriju kod Magente (1859) i Solferina (1860) nisu pobijedili „ni Francuzi ni Talijani“ već pasivno „držanje Hervatah“ te je odlučilo posledek rata“. To je bio radikalni obrat s obzirom da su u vojničkom smislu Hrvati narod „koji su spasili evropsku civilizaciju od Turaka“ te „oslobodili Ugarsku, a Austriju učinili velikom“. J. Skerlić, *Eseji o srpsko-hrvatskom pitanju*, Zagreb, 1918, 61. Vrhunac te tendencije, kako navode Josip Horvat i Miroslav Krleža, iskazan je na istočnom bojištu za Prvog svjetskog rata pri čemu je određenu ulogu igralo i pitanje slavenske uzajamnosti.

³⁸ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, 10.

³⁹ J. Horvat, *Zapisci iz nepovrata*, 58.

lježeći o istom fenomenu pojedinačne slučajeve ratnih zvjerstava pripadnika kordunaških postrojbi u kojima su krajiški Srbi masakrirali svoje sunarodnjake u Mačvi, ne štedeći pritom ni djecu (navodi se primjer vojnika Nikole Vujičića Sudžuka) – jedna od koračnica proklamirala je „maširala, maširala devedesešeta, kolji pali devedesetšesta“ – Nikoliš zaključuje: „Ratove nisu vodili samo česari i đenerali, kapitalisti, imperijalisti i hegemonisti. Rat su vodili jadnici, unoseći u nj i svoj osobeni prilog: iskopavanje očiju jedan drugome, ubijanje djece.... „Junaštvo“ jadnika, to je također rat, i to najsvirepiji od svih ratova, rat bez bijelih rukavica, bez pravila i milosti. Gospoda se pridržavaju ratnog protokola. Ni za nagodbe njihove nikad nije kasno. Tragedija Nikole Sudžuka i milijona Sudžuka je u postojanju silništva s jedne i podaništva s druge strane. Silnici upravljaju rukom podanika, a neki među ovima, jučer i danas, misle da je podaništvo najveća vrlina. Silnici naređuju da se ubija u ime Boga, ideja, slave i veličine, a Sudžuci ubijaju „bezidejno“, ali zato temeljito.“⁴⁰

Konfuzija nije zaobišla niti građanske slojeve. Dok je seljaštvo, unatoč kontroverzama, ostajalo distancirano u odnosu na slabo razumljivi politički ekskluzivizam elita, izbijanje rata ukazalo je na slabosti hrvatske politike u cjelini i nepostojanost građanskih slojeva. Nacionalistička omladina, koja je 1912. godine u deliriju slavila pobjede srpske vojske nad osmanlijskom vardarskom armijom – kao i cijeli „svijet svih južnoslavenskih zemalja Habsburške monarhije“, masovno je mobilizirana 1914. i upućena na frontu sa Srbijom.⁴¹ O nedosljednosti malograđanskog miljea, svjedoči Horvat: „Stanovništvo Zagreba, bez razlike staleža, koje je nekoć oduševljeno pljeskalo buntovničkim pjesmama (prosrpski i projugoslavenski orijentirane) omladine, sad je isto tako oduševljeno pljeskalo vojsci na polasku na bojište.“⁴²

Postupak trijeznjenja od kratke početne euforije, fama o brznoj pobjedi i ratnoj slavi, odvija se sukladno masovnom stradanju vojnika; kada je riječ o postrojbama austrougarske vojske angažirane na istočnom frontu, sazrijevanje svijesti o besmislenosti rata bilo je povezano i s preispitivanjem motiva sudjelovanja u ratu. O tome najrječitije svjedoče autobiografski i dnevnički zapisi samih sudionika rata:⁴³

„Treba da postoji pakao za one, koji su skrivili ovaj rat i koji šalju ovalike mase na klaonicu. Za domovinu! govore oni. Ne, ne, vi ste mogućnici izumili tu frazu, da pokrijete njom svoje sebične ciljeve. Moja domovina

⁴⁰ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, 10.

⁴¹ J. Horvat, *Pubuna omladine 1911-1914*, SKD Prosvjeta, Biblioteka Gordogan, Mala edicija sv. 1., Zagreb, 2006, 212.

⁴² J. Horvat, *Zapisci iz nepovrata*, 48.

⁴³ Citati prema F. Hameršak, Priče veterana, *Hrvatska revija*, 3, 2014, 59-69.

Hrvatska nije htjela ovoga rata niti traži ovolike žrtve. [...] Ja bih želio živjeti već i zato, da uzmognem jedamput napisati knjigu o ovom ratu, da uzmognem protestirati proti nepravdama i raditi za tolike, koji su nedužno nastradali.“

Petar Grgec, *U paklenom trokutu*, Zagreb, 1940, str. 41-42, prema Filip Hameršak, Priče veterana, Hrvatska revija 3/2014, str. 64.

„Je li ikad neko uspio opisati osjećanja u trenutku polaska na juriš? Ja držim da nije i da je to nemoguće. Tu se može govoriti samo o pokretima mase, koja hrli u smrt, da joj se kasnije ovaj ili onaj podvig upiše u zaslugu. Pojedinač se u takvim slučajevima može i istaknuti iznad ostalih, ali to je igra slučaja, Inače je on kap u uzburkanom moru.“

Mato Blažević, *Zaboravljeni grobovi*, Zagreb, 1994, str. 153.

„Ja bih u streljačke jarke postavio sve generale, vojvode, knezove, zemaljske namjesnike, židovske i kršćanske tvorničare, kojih nijesmo cijelo vrijeme rata vidjeli među nama, zatim sve one novinare i narodne zastupnike, koji slave rat, pa bih im dao u ruke puške, revolvere, ručne granate i drugo oružje. Rekao bih im: „Eto, sada se tucite do mile volje, a mi ćemo otraga, sto kilometara daleko od vas, izdavati naloge za ofenzive i juriše. A ako koji pokuša uteći, dobit će tane u glavu.““

Petar Grgec, *U paklenom trokutu*, 8-9.

„Kad bih ja sada izjavio, da iskreno ljubim poštenoga srpskog geja-ka i dobroćudnoga ruskog mužika, proglasili bi me veleizdajnikom – jer sam Hrvat – i zatvorili; a kad bi to isto izjavio i za talijanskog malog čovjeka, i za francuskog i za rumunjskog i za engleskog malog čovjeka, i kad bi za sve ove i za Rusa i za Srbina to isto izjavio koji Nijemac i Mađar, sumnjali bi o njegovu duševnom stanju i strpali bi ga na motrenje.“

Mile Budak, *Pripovijetke. Ratno roblje*, Zagreb, 1995, str. 380.

„Da pogine čovjek, nitko ne bi pitao više za njega. Poginuo, poginuo. Ali ako pogine magarac, onda imade bezbroj istraga sa strane svih mogućih zapovjednika, kojima je životinja više vrijedna od čovjeka.“

Petar Grgec, *Krvava služba*, Zagreb, 1940, str. 168.

„Mislio sam, da će mi glava pući. Gomile mrtvih bile su posvud, a ranjenicu su stenjali, da su se čovjeku kidali živci [...] Na padinama rova i po traverzama ležali su naslagani mrtvi vojnici, kao što se drva slažu, a i na dnu rova bilo je lješina da je čovjek od njih jedva mogao proći. U smrti su ležali zagrljeni Rusi, Bosanci, Nijemci, Mađari i Slovaci. Sva je zemlja od usirene krvi bila mrko crvena. Posvuda je ležalo slomljeno oružje, conje, čovječja uda, konzerve, ostaci pljačke sa lješina i teški ranjenici.“

Pero Blašković, *Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu*, Beograd, 1939.

„Ne poznaju se više dvoredovi, rojevi, vodovi. Ne zna se, ko je kome susjed, ko gazda, ko čobanin. Tko li ono bijaše prvi u redu? Za kim li su ono

cure ludovale? Bijaše li ko gospodin? Sve su noge jednako umorne, sve duše jednako ispremlaćene, svi životi jednako vrijedni.“

Stanko Tomašić, *Crni vrh*, Zagreb, 1930, str. 29.

Masovno stradanje vojnika, od kojih većina nije imala neku jasniju predstavu o prirodi sukoba i uzrocima rata u kojemu su sudjelovali, rezultiralo je pojavom svojevrsnog političkog „sazrijevanja“ masa i preispitivanjem motiva sudjelovanja u ratu. Kako primjećuje Horvat „zajednička nevolja jače od svih ideja i svake agitacije rađa osjećaj povezanosti među ljudima i u glavama domobrana sve jasnije sviće – da su ratni ciljevi, koje su im tumačili po kasarnama, stvar, koja nema ništa zajedničko s njihovim ličnim interesima.“⁴⁴ Mnoge indicije ukazuju kako ratnički entuzijazam hrvatskih i drugih vojnika naglo počinje splašnjavati te da nije bio podjednak na zapadu i na istoku. Na zapadnoj fronti, uspostavljenoj na rijeci Soči nakon ulaska Italije u rat na strani Antante, hrvatski vojnici hrabro su se borili zajedno s drugim austrougarskim vojnicima suzbijajući napade Talijana koji su otvoreno iskazivali pretenzije na slavenske teritorije monarhije.⁴⁵

U tom kontekstu zanimljive su posljedice rata u odnosu položaja regija naspram geopolitičkih mijena (kao i u kasnijem razdoblju), o čemu svjedoči primjer Istre. Pitanja nacionalnih ideologija, identiteta, geopolitičkih i drugih promjena proizvela su brojne kontroverze koje su se odrazile na male regionalne zajednice, ali i cijele narode. Tako se, primjerice, nakon Prvoga svjetskog rata na ratne gubitke vojnika s područja istarske Markgrofovije (bojišnica na Soči)⁴⁶ u Jugoslaviji, podjednak kao i u Italiji, gledalo kao na „gubitke neprijateljske vojske.“⁴⁷ Iako je, kao što je naznačeno, „strah od Talijana bio motivirajući za (uključujući istarske, op.a.) Hrvate i Slovence“, te je „rat za vlastiti dom osigurao postojanost sočanskog fron-

⁴⁴ J. Horvat, *Zapisci iz nepovrata*, 140-141.

⁴⁵ Na ovaj aspekt držanja hrvatskih austrougarskih vojnika ukazuju mnoge indicije. O držanju austrougarske vojske na fronti prema Italiji govore izjave feldmaršala Svetozara Borojevića koji je hrabrio svoje vojnike riječima „svaki vojnik sočanske fronte zaslužuje zlatnu kolajnu“. E. Bauer, *Der Löwe vom Isonzo*, Graz, 1985. Prema M. Kolar-Dimitrijević, *Zašto vojskovođu Svetozara Borojevića od bojne treba zadržati u sjećanju*, *Zbornik radova Feldmaršal Svetozar Borojević od bojne (1856-1920)*, Zagreb, 2011, 12, 13. U radu generala Alekse K. Daskalovića o bitki kod Kaporeta 1917. u kojoj je zarobljeno gotovo 300.000 Talijana kao glavni uzrok poraza navodi se nezadovoljavajući moral talijanske vojske. A. K. Daskalović, *Bitka kod Kaporeta*, Drugo izdanje, Split 1926, 166-167.

⁴⁶ Markgrofija Istra bila je ustrojbeno jedinica austrijske krunovine koja je uz sadašnju Istarsku županiju obuhvaćala i Primorsko-goransku županiju zapadno od Rijeke te otok Krk i Cresko-lošinjski arhipelag. Fronta na rijeci Soči formira se nakon ulaska Italije u rat u ljeto 1915. godine, prema A. Bing, 102.

⁴⁷ Orbančić, Crnković, *Markgrofovija Istra u Velikom ratu*, proslov. Prema A. Bing, *Regije/regionalizam i državno osamostaljenje Hrvatske: Osvrt na istarski regionalizam početkom 1990-ih*, *Regionalni vidiki tranzicije, Vpogledi*, br. 16, Ljubljana, 2016, 102.

ta“, postoje i zapisi koji naglašavaju regionalnu pripadnost i konfuziju nacionalnim sukobima, posebice jezično srodnih naroda.⁴⁸ O tome svjedoči zanimljiv prilog pazinskog istarskog književnog društva sv. Ćirila u kome se bilježi zapis istarskog vojnika iz 1917: „– Ima li tu koji naš čovjek Hrvat? Odazva mi se postariji čovjek: – Ja vas razumen... – Odakle si? – Iz Žminja... – Ti si Istranin, Hrvat... – Da gospod, Slovinac, razumen Vas... Sirota čovjek, ne zna što je. Naš je. Naša raja, naš helot. U lutanju za ovoga rata iskvario je svoju čakavštinu u vojničkim logorima između Čeha, Poljaka, zarobljenih Rusa i Srba, koji – kako on veli – govore *tvrdog hrvatski*. On mi sve to pomalo priča i veselo nadodaje, kako ih sve polako razumije, a najbolje Srbe ča tvrdog hrvatski govore, a mene još i bolje“ (*Moj Božić*, Rikard Katalinić Jeretov, 1917).⁴⁹

U slučaju istočne bojišnice neprijatelji su bili Srbi i Rusi, što se kosilo s projugoslavenskim i rusofilskim sentimentom te se nadovezivalo na opće protu-monarhijsko raspoloženje Hrvata i drugih austrougarskih Slavena. U tom kontekstu značajno je Horvatovo zapažanje o okolnostima njegova zarobljavanja u velikoj Brusilovljevoj ofanzivi u lipnju 1916. godine: „Kadeti godišta 1895/1896. na bojištima na Styru, Olyki, Ikvi, Dnjestru nisu dakako znali, a nisu mogli ni znati u taj čas, da su akteri jednoga značajnog historijskoga otkrića. Uostalom, to se ljudima dešava i u neratna vremena, uvijek im je, zaokupljenima sitnim zemnim stvarima, skriven čas kad se okreće stranica historije. Brusilovljeva ofenziva, kojoj je bitka od 4. do 10. lipnja 1916. bila uvodna faza, bijaše početak vojničkog konca Habsburške monarhije. Vojnički je tad već izgubila rat. Četiri stotine i pedeset tisuća, ogromnom većinom neranjenih ljudi, palo je u rusko zarobljeništvo. U prvom svjetskom ratu bio je to dotad najveći broj zarobljenika u jednoj ofenzivi. Kad gotovo pola milijuna ljudi do šestog dana borbe dobrovoljno položi oružje - u 98% slučajeva zarobljenje je uvijek dobrovoljno - jasan je to dokaz da je snaga takve države propala. Bijaše to svoje vrste plebiscit skončanja Habsburške monarhije.“⁵⁰ O istom - „stravični dani Brusilovljeve ofenzive“ - Miroslav Krleža, koji se kao vojnik zatekao kod sela Grabovca na željezničkoj liniji između Stanisławowa i Delatyna, bilježi: „Austrijska vojska onih dana lutala je galicijskim cestama kao fantom na samrti“ (...) „bezglavim pokretom demoraliziranog krda“; „među demoraliziranim četama zavladao je uvjerenje da je igra izgubljena. Bacali su ljudi opremu i oružje, bunili se s jasnima masovne revolte, kao što se to zbiva kad gladne i umorne čete uzmiču, leđima okrenute neprijateljskim cijevima.“⁵¹

⁴⁸ Isto. Prema A. Bing, 102.

⁴⁹ *Istarska danica – Koledar za prostu godinu 1953*, 71.

⁵⁰ J. Horvat, *Zapisci iz nepovrata*, 72.

⁵¹ M. Krleža, *Izlet u Rusiju 1925*, Zagreb, 2005, 13.

Izbijanje oktobarske revolucije unijet će u mase i očekivanja socijalnih promjena, posebice kod ruskih zarobljenika, koji će se nakon izlaska Rusije iz rata početi vraćati u domovinu. Političko – nacionalno i klasno - sazrijevanje vojničkih masa potlačenih naroda bilo je povezano uz promoviranje novih političkih ideja. U Hrvatskoj „se stihija demoralisane carske Armade valjala kućama, potpuno zrela za akciju lenjinskog stila;“⁵² „šume su odjekivale od zelenokaderaške pucnjave, a po gradskom asfaltu zlosutno zveketale proteze bezbrojnih invalida“ – „bila je već jasno istaknuta zastava moskovske internacionale.“⁵³ Rat će iznjedriti koncept narodnog samoodređenja, koji kao maksimu posebno naglašavaju nezadovoljni narodi Habsburške monarhije.⁵⁴ U sklopu boljševičke revolucije Lenjin uz svjetsku komunističku revoluciju zagovara i oslobođanje porobljenih nacija temeljem narodnog samoodređenja. Pozivajući se na isto načelo, američki ratni predsjednik Woodrow Willson kao cilj američke vanjske politike istaknuo je poštivanje univerzalnih načela i - kada je riječ o ciljevima Amerikanaca u svjetskom ratu - postizanje pravednog, i time, trajnog mira. Kraj rata, kako je to približio Miroslav Krleža, označio je razdoblje kada se „Evropa koleba između Wilsona i Lenjina.“⁵⁵

Ideja samoodređenja naroda u različitim je oblicima zagovarana ili osporavana u proklamacijama političkih vođa. Na razini puka i vojske, do kojih dopiru informacije o političkim rješenjima koja će odlučiti o promjenama nakon rata, pojavljuju se veoma različite reakcije i interpretacije shvaćanja samoodređenja. Tako splitski književnik Bogdan Radica bilježi kako je „Wilsonovo navještenje o samoopredjeljenju naroda“ pobudilo velike nade u splitskom puku: „Mi smo kao mladi gimnazijalci raznosili četrnaest točaka po splitskoj okolini, i umnožavali revolucionarne govore Tresić-Pavičića u Bečkom parlamentu. Postojali smo sve više sastavnim dijelom jednog revolucionarnog vremena, koje je raznosilo u nepoznate pravce, koje tada nismo mogli dokučiti, niti razaznati.“⁵⁶ Josip Horvat, jedan od austrougarskih vojnika zarobljenih u Rusiji, pojavu ideje samoodređenja naroda među obrazovanijim i politički prosvjećenijim vojnicima opisuje sljedećim zapažanjem: „Što znači ‚mir bez aneksije i kontribucije, na temelju samoodređenja naro-

⁵² M. Krleža, O malogradanskoj ljubavi spram hrvatstva, *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Zagreb, 1957, 135.

⁵³ M. Krleža, O parlamentarizmu i demokraciji kod nas, *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Zagreb, 1957, 443.

⁵⁴ U međunarodnim razmjerima promoviranjem narodnog samoodređenja posebno se isticao Tomáš Garrigue Masaryk, *Borba za samoodređenje naroda, Nova Evropa sa slavenskog stajališta*, Zagreb, 1920. Masarykova načelna stajališta dijelila je, na različita načine, velika većina hrvatskih političara.

⁵⁵ M. Krleža, M. S. Pijade, *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Zagreb, 1957, 283.

⁵⁶ B. Radica, *Živjeti nedoživjeti*, 20.

da', za te ruske revolucionarne mase u svom egoizmu, toliko deklamirajući o slobodi, ne shvaćaju da njihovo držanje znači spasiti uzdržati Austriju i Njemačku, u posljednji čas spasiti od sloma te tamnice naroda? Istodobno tražiti samoodređenje naroda znači tražiti kvadraturu kruga. Zarobljenicima se činilo da revolucija čini slom svake logike.⁵⁷ Zanimljivu ambivalenciju „američke“ demokratske i „ruske“ revolucionarne inačice zahtjeva za narodnim samoodređenjem predstavlja zgoda ustanka Bokeljskih mornara pred kraj rata 1918. godine; na vijesti o revoluciji u Rusiji pobunjeni mornari kao simbol svoje pobune podižu crveni barjak, a očekujući raspad monarhije u svojim deklaracijama pozivaju se na Wilsonovih 14 točaka i nacionalno oslobođenje (slično se događa i u austrijskom arsenalu u Puli gdje se organiziraju proturatne demonstracije).⁵⁸

Pojava šarolikih društvenih previranja, isticanje nacionalnih zahtjeva i socijalno motiviranog bunta, masovna pojava dezertiranja i formiranja „zelenog kadra“ sastavljenog od bjegunaca te otvorenog neposluha vojnika – poput pobune mornara u Boki Kotorskoj u veljači 1918., odrazile su se i na otkaz poslušnosti građanstva te radikalizaciju seljaštva u samoj zemlji.⁵⁹ Tako Bogdan Radica, čiju su „generaciju u Splitu zvali ratnom generacijom“, u svojim memoarskim zapisima navodi kako je Veliki rat u Dalmaciji „polagano ulazio u naša osjećanja i u naša svagdašnja suživljavanja s osobnim opstankom i svime onim što se razvijalo;“ premda je već od samog početka rata „zatvaranjem i odvođenjem domaćih vođa, Tartaglie, Smodlake, bijegom Trumbića i Meštrovića, bilo jasno, da se Austrija branila kao da je predosjećala svršetak svojeg potpunog raspadanja.“ Ta manifestacija krhkosti i istrošenosti države – „zastarjelosti zdanja koje se zvalo Habsburškom monarhijom“, postala je opipljiva „ne toliko porazima u ratu, koliko raspadaњem cijelog zdanja u njegovoj unutrašnjosti“. ⁶⁰ Očigledan primjer tog urušavanja bilo je masovno odbijanje vojnika koji su se nalazili na odmoru da se vrate na frontu; kao „najkonkretniji primjer blijeđenja i nestajanja austrijske vlasti.“ Radica pak navodi događaj „kad su se siromašne žene iz (split-skog) predgrađa uputile pred sjedište državne uprave i počele vikati i tražiti, da se da hrana njima i njihovoj izglednoj djeci“; policija nije bila u stanju žene ni zadržati ni pohapsiti i „tada je bilo jasno, da je svaki autoritet države bio srušen, jer Revolucija je već bila u zraku; bila je u osjećajima i raspoloženjima masa. Od tog dana može se kazati, da nije bilo vlasti ni autori-

⁵⁷ J. Horvat, *Zapisci iz nepovrat*, 97.

⁵⁸ O tome vidi B. Stulli, *Ustanak mornara u Boki Kotorskoj*, Split, 1959, 53, 151-163. i drugdje; B. Stulli, *Revolucionarni pokreti mornara 1918*, Zagreb, 1968, 21, 23 i drugdje.

⁵⁹ I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb, 1988, 126-127.

⁶⁰ B. Radica, *Živjeti nedoživjeti*, I dio, *Knjižnica Hrvatske revije*, München, Barcelona, 1984, 19.

teta, koji bi narod smatrao vječnim ili stalnim.“ Raspad habsburškog zdanja izazvao je „u svijesti naroda osjećaj, da je svaka vlast ne samo privremena, nego i podložna stalnijim promjenama. Osjećaj anarhije i bezvlada postajao je jedno s osjećajem nevjerovanja u stabilnost bilo kakve vlasti.“⁶¹ Okolnosti rata i urušavanja monarhije nadovezali su se na općenito negativno društveno raspoloženje naroda; kako 1917. godine bilježi ugledni pravnik Ivo Politeo „hrvatski građanin nema ni toliko državljanske svijesti, da on smatra državu potrebnom da u vladi gleda svog prijatelja i zaštitnika, da zakon i red poštuje također kao potrebne (...). Mi smo svi nekako protivudržavnu dotično protivuvladino, opozicionalno raspoloženi, mi svi gledamo u vladi nekog neprijatelja, a zakon i red osjećamo kao okove.“⁶²

Inerciju komešanja masa i nasilje nije mogla zaustaviti niti nova vlast. Kada je 29. listopada 1918. godine Hrvatski Sabor jednoglasno prihvatio prijedlog Svetozara Pribičevića, Ante Pavelića i drugih zastupnika o raskidu državnopravnih veza s Austro-Ugarskom monarhijom te obznanio uspostavu „nove suverene Države Slovenaca, Hrvata i Srba, koja je konstituirana na „cijelom etnografskom području tog naroda,“ nije se zaustavila anarhija. Utjecaj Novoproglašenog Narodnog vijeća „jedva je prelazio okvire gradova.“⁶³ Hrvatska je zahvaćena općim nemirima: „u tom razdoblju „velikih buna i užasnih dana“ pljačkani su dućani, zaposjedana su imanja i vlastelinski dvorci, koji su osim toga, često i potpaljivani; odnošeni su namještaj i odjeća, a stoka plijenjena; nepomućeni mir vlastelinskih šuma poremetili su seljaci i naoružane skupine zelenog kadra, koji su napokon mogli potpuno zadovoljiti svoju žudnju za ogrjevnim drvetom. Neredi su se širili. Jedan prvak Narodnog vijeća iz Slavonije javljao je u Zagreb kako je nemoćan da išta učini: ne može provesti prijeki sud, jer bi onda morao da povješa čitavo mjesto.“⁶⁴ Neredi nisu zaobišli ni sam Zagreb „koji je pozdravio raspad monarhije;“ u glavnom gradu Hrvatske „gomila (je) prodrila u zatvore i vojna skladišta, oslobodila zatvorenike i počela pljačkati.“⁶⁵ U prosincu došlo je i do sukoba vlasti i razvojačenih vojnika oko pitanja ujedinjenja sa Srbijom bez provedbe referenduma i odluke Sabora.⁶⁶ Svi ovi događaji svjedočili su o vremenu u kome su se rušile stoljetne tradicije, postavljajući paradigmu preispitivanja budućih formi vlasti, poretka i tradicionalnih vrijednosti.

⁶¹ Isto, 20.

⁶² I. Politeo, O austrijskom ustavu, *Hrvatska njiva*, god. I, br. 25, 25. VIII, 1917; 431-433. Prema N. Kisić-Kolanović, 29.

⁶³ I. Banac, 130.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ J. Horvat, *Zapisci iz nepovrata*, 127, 128.

⁶⁶ R. Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1992, (pretisak), 54.

Albert BING

THE FIRST WORLD WAR AND MASS POLITICAL
(SELF)CONSCIOUSNESS: THE CASE OF CROATIA

Summary

This paper deals with the development of Croatian politics ahead of the Sarajevo assassination and the outbreak of the First World War. The focus of attention is the question of a national issue whose interpretation of 1903 is gaining new significance due to the acute crisis of dualism, change of government in the Kingdom of Serbia, and the increasingly prominent activity of the heir, Duke Franz Ferdinand. On the basis of the analysis of parliamentary party programs and the activities of relevant political groups, unilateral dissatisfaction with the Croatian position in Austria-Hungary is noticed, and in the context of the state relations with Hungary, it stands out as an overwhelming problem of achieving Croatian financial autonomy. After the implementation of the annexation of Bosnia and Herzegovina, the approach to the national issue is tightened, and from then on, a considerable number of political actors have seen its solution only in affirmation of the principle of national unity in the integral area of the southern Slavs.

Olga PELCER-VUJAČIĆ*

PRILOG PROUČAVANJU ILIRSKOG IDENTITETA U RIMSKIM NASELJIMA NA TLU CRNE GORE

ABSTRACT: *The Roman settlements of southeastern Dalmatia, namely Risinium, Doclea and Municipium S. were organized as other provincial municipal communities in the Roman Empire. The social structure of indigenous societies in this region before conquest is not clear. In the coastal settlements such as Risan, the process of Romanization started earlier and had deeper roots. In the central region, Docleates were peregrines, led by tribal aristocracy from the castelli such as Salthua, on the main road from Narona to Scodra. Their names suggest they were not Roman citizens, although they use Latin language in their inscriptions. In the hinterland epigraphic evidence shows a strong early presence of indigenous elite in the network of municipal political institutions.*

KEY WORDS: *Illyrians, Roman period, epigraphy, Doclea, Municipium S, Montenegro*

Najveća rimska naselja na teritoriji današnje Crne Gore – Dokleja, Municipium S. i Risinium - organizovana su kao i drugi municipijumi u Rimskom carstvu. Osim arheoloških nalaza, epigrafika ostaje glavni izvor za lokaciju, stvaranje i identitet ovih naselja. Natpisi i materijalni ostaci podjednako ističu njihove suptilne razlike.

Oblast jugoistočne Dalmacije spadala je u *conventus iuridicus* Narone, u kojem Plinije nabroja 13 peregrinskih zajednica: Kerauni, Daversi, Dezidijati, Dokleati, Deretini, Deremiste, Dindari, Glindicioni, Melkumani, Narensi, Skritari, Sikulote i Vardeji.¹ Dokleate (Δοκλεᾶται) pominje i Apijan, među plemenima koja je Oktavijan porazio 33. pre n. e.² U vreme Avgusta, Plinije

* Autorka je viši istraživač u Istorijском institutu Univerziteta Crne Gore, Podgorica.

¹ Plin. *NH* III 143.

² App. *Ill.* 16

navodi da postoje 33 dekurije u njihovoj zajednici (*Docleatae XXXIII*).³ Klaudije Ptolomej ih locira južno od Narensija, zajedno sa Sikulotima.⁴

Osim literarnih, postoje i važni epigrafski izvori o pomenutim naseljima i njihovim institucijama. Epigrafski spomenici iz perioda Flavijevaca ukazuju na postojanje plemenskih magistrata, sa titulom *principes* (koji su posvedočeni u različitim zajednicama), kao što je, na primer, *princeps civitatis Docl(e)atium*:⁵

Caius Epicadi f(i)lius princeps / civitatis Docl(e)atium hic situs / hoc fieri iussit genitor sibi et / suis set(!) fili eius Plassus Epicadus / Scerdis Verzo et summa adiecta / eff<e>cit(!) istud opus est pietas natique / hoc auxsisse(!) videntur et decorant / facto et docent esse pios.

I njegov brat ili rođak Agirus, *princeps castelli Salthuae*:⁶

Agirro Epicadi f(ilio) principi k(astelli) Salthua(e) / et Temeiae Glavi f(iliae) fecit Epicadus f(i)lius / ut primum aetatis complerunt tempora vitae / et genitor fato conditus est tumulo / protinus inscripsit pietas nomen matrisque patrisq(ue) / ut legerent cuncti genitoris nomina saepe / hoc decet ut nati componant ossa parentum / et cineris edem substituat pietas.

Kao što vidimo, u ovom periodu Dokleati su bili peregrini, i predvodila ih je plemenska aristokratija naseljena u kastelima. U ovom slučaju to je kastel *Salthua*, na glavnom putu od Narone do Skodre. Njihove imenske formule, sastavljene od ličnog imena i patronimika u genitivu, nam svedoče da nisu bili rimski građani, iako su koristili latinski jezik u svojim natpisima.⁷ U jednom natpisu iz Vuksanlekića pominje se *gens Latiniana et Epicadiana*⁸ i to se može posmatrati kao dokaz patrijarhalne plemenske organizacije Dokleata.⁹ U dosadašnjoj literaturi tim pitanjem su se bavili Geza Alföldi i Fanula Papazoglu. Prema Alföldijevom tumačenju, termin *cognatio* bi označavao rod prema matrilinearnom srodstvu, dok bi *gens* označavao patri-linearno srodstvo.¹⁰ S druge strane, Papazoglu je smatrala da se ovde radilo

³ Plin. *NH* III 143.

⁴ Ptol. II 16.5; više o peregrinskim zajednicama u Iliriku v. D. Grbić, *Plemenske zajednice u Iliriku*, Beograd, 2014.

⁵ *ILJug* 1853.

⁶ *ILJug* 1852.

⁷ J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969, 259; G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965, 144.

⁸ CIL III 14601: *Dis M(anibus) sacr(um) / genti Latinianae / et Epicadianae*.

⁹ D. Grbić, *Plemenske zajednice u Iliriku*, Beograd, 2014, 146.

¹⁰ G. Alföldy, *Cognatio Nantania* (Zur Struktur der Sippen-gesellschaft der Liburner), *Acta*

samo o istaknutim porodicama.¹¹ Možemo pretpostaviti da je samo elita koristila latinski jezik, te da je proces romanizacije započet kontaktima sa italiskim kolonijama na obali Jadranskog mora, u Dalmaciji.¹² Osim toga, značajno je bilo i angažovanje starosedelačkog stanovništva u vojsci, kao što pokazuje natpis CIL XIII 7039 (Mogontiacum, današnji Majnc):

Talanio(?) / Plassi f(ilius) / Docleas / mil(es) ex coh/orte V Da(l)/matarum / (centuria) Capitonis / anno(rum) XXXV / stip(endiorum) VI h(ic) s(itus) e(st) / Ziraeus po/s{s}uit mun/iceps suo.

Ziraeus je postavio ovaj nadgrobni spomenik za svog sugrađanina iz Dokleje, vojnika kohorte V *Delmatarum* koja je pripadala garnizonu Gornje Germanije.¹³ Sam je verovatno bio pripadnik pomoćnih trupa, možda baš pomenute jedinice, ili civil koji je pratio vojne trupe na zapadu.¹⁴ Imena *Ziraeus* i *Plassus* su očigledno ilirska.¹⁵ Biti iz Dokleje bilo je od velikog značaja za Talaniona, Plasijevog sina i Zireja, čak i u udaljenim germanskim regijama, što pokazuje snagu regionalnog identiteta.

U Dokleji su posvedočena neka ilirska imena, poput kognomena *Pinnia* (*Flavia Pinnia*),¹⁶ *Anna* (*Cassia Anna*)¹⁷ i *Tatta* (*Epidia Tatta*),¹⁸ što se

antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 11 (1963), 81-87.

¹¹ F. Papazoglu, Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti, u: A. Benac (ur.), *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, održan 10. do 12. maja 1966. godine, Sarajevo 1967, 11-31.

¹² Marko Flavije Fronto iz Dokleje bio je magistrat i u koloniji Narona i u Epidauru, kao i u Risnu i Skadru, CIL III 12695: *M(arco) Flavio T(iti) f(ilio) Quir(ina) / Frontoni sacerdoti / in coloni(i)s Naron(a) / et Epidauru Ilvir(o) i(ure) d(icundo) / Iu<l>io Risin(i)o Ilvir(o) / <q>uin<u>nnali] / <p>on<t>(ifici) in co<l>(onia) / Sc<o>dr(a) Ilvir(o) i(ure) d(icundo) qui<n>[q(uennali)] / <f>am(ini) [---] praef(ecto) <f>[abr(um)] / pleps(!) / ex aere conla<to>.*

¹³ V. AE 1900, 215, AE 1992, 1290, CIL XIII 7581 i CIL XIII 7039; up. P. A. Holder, *The Auxilia from Augustus to Trajan* (BAR International Series 70), Oxford, 1980, 226; J. Spaul, *Cohors². The evidence for and a short history of the auxiliary units of the Imperial Roman Army* (BAR International Series 841), Oxford, 2000, 309.

¹⁴ A. Kakoschke, *Ortsfremde in den römischen Provinzen Germania inferior and Germania superior: Eine Untersuchung zur Mobilität in den germanischen Provinzen anhand der Inschriften des 1. bis 3. Jahrhunderts n. Chr.*, Möhnesee, 2002, 560.

¹⁵ Plassus: G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969, 267; R. Katičić, Die illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet, *Živa Antika* 12 (1962), 109; ime Ziraeus je možda posvedočeno i u Naroni: ILJug 106; up. D. Rendić-Miočević, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*, Split 1948, 16; Alföldy, *ibid.*, 332.

¹⁶ Rendić-Miočević, *Ilirska onomastika*, 9; R. Katičić, Die illyrischen Personennamen, 106-107; CIL III 12696: *[Fl]avia / Pinnia / t(estamento) f(ieri) i(ussit) / Fl(avius) Ep(i)d(i)anus / f(aciendum) c(uravit) / l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum) and 13836.*

¹⁷ CIL III 14600: *Cassiae C(ai) f(iliae) An/nae C(aius) Cassius Lon/ginus contuberna/li suae bene merenti / fecit / et sibi et suis*, I-II vek.

¹⁸ ILJug 1830: *D(is) M(anibus) s(acrum) T(ito) / Cassio Valer/io Epidiano qui / vixit an(nos)*

može smatrati dokazom očuvanja etničkog identiteta. Osim toga, posvedočno je i gentilno ime *Pletorius* (*L. Pletorius Valens*),¹⁹ (*Plaetoria Iulia*).²⁰ Isti nomen je potvrđen i nekoliko puta na teritoriji Municipiuma S.²¹

U unutrašnjosti, epigrafski dokazi ukazuju na jako rano prisustvo autohtone plemenske elite u redovima municipalnih magistrata. Promena dinamike lokalnih elita promenila je način na koji su kultura i identiteti izgrađeni na lokalnom nivou. Nije bilo striktno etničke podele među stanovništvom u Municipiumu S. Ilirsko poreklo nije bilo prepreka za brak sa rimskim građaninom. Ilirska imena su takođe često potvrđena u porodicama koje imaju rimsko građansko pravo.²² Jedan od interesantnih primera romanizacije je i natpis iz Otilovića, gde je otac Pletor, majka Maksimina, dok kćerka nosi dvočlano ime, u skladu sa rimskom onomastičkom formulom, *Statia Fuscina*, a sin nosi latinsko ime *Victorinus*.²³

D(is) M(anibus) S(acrum) | Pletor|r(i) Maxi|mina vi|va sibi f(ecit) e|t Victor|ino et Stat|ie (!) Fuscinie f|lie (!) car(issimae) pi|ent(issimae) b(ene) m(erenti) marito.

Iz ove oblasti je i primer porodice koja i posle donošenja Karakalinog edikta čuva svest o svom etničkom identitetu, jer njeni pripadnici nose ilirska *cognomina* u natpisu AE 1983, 742 (III vek):

D(is) M(anibus) s(acrum) / Aur(eliae) Sce/nutae / q(uae) v(ixit) a(nnos) XXXV / Aur(elius) Plares coni(ugi) / k(arissimae) et Lavius et / Delmanna f(iliae) p(ientissimae) / et sibi vivi p(osuerunt).

U ovom natpisu posvedočena su ilirska *cognomina* su *Scenus* (do sada neposvedočeni oblik *Scenuta*),²⁴ *Plares*,²⁵ i *Lavius*.²⁶ Ime Delmanna nije posvedočeno ranije.²⁷

XV / m(enses) XI d(ies) XXVII / Val(erius) Marcian/us et Epidia Ta/tta parentes / filio pientissimo.

¹⁹ G. Alföldy, *Die Personennamen*, 109, venetsko i ilirsko poreklo; CIL III 14602: *L(ucius) Pl(a)etor(rius) Vale(n)s] / L(uciae) Pl(a)etor[iae filiae] / lorica[m fecit] / q(u)ae vi[xit] an(nos) X] / et sibi e[st] suis fecit*.

²⁰ ILJug 1848: *Plaetoriae / Titullae Plae/toria Iulla / matri pientissimae; Plaetoria Posita* u CIL III 8399 u Risiniumu.

²¹ CILG Montenegro 266 i ILJug 1718.

²² M. Mirković, *Municipium S: rimski grad u Kominima kod Pljevalja*, 2012, 44ff.

²³ CILG Montenegro 266.

²⁴ G. Alföldy, *Die Personennamen*, 289; Rendić-Miočević, *Ilirska onomastika*, 9; v. komentari uz AE 1983, 742.

²⁵ G. Alföldy, *Die Personennamen*, 267; Rendić-Miočević, *Ilirska onomastika*, 52.

²⁶ Ime *Lavius* (*Lavus*, *Lavianus*, *Lavo*) tipično je za ilirsku onomastiku Dalmata; G. Alföldy, *Die Personennamen*, 228, cf. Mirković, *Municipium S*, 104.

²⁷ v. komentari uz AE 1983, 742. Mirković, *Municipium S*, 48 ovo ime svrstava u lična imena izvedena iz etnika.

Uvidom u objavljene natpise Municipiuma S, uočava se da je procenat ilirskih / autohtonih imena posebno visok, oko 30%, odnosno 30 od stotinu posvedočenih.

Miroslava Mirković je izvršila detaljnu analizu celokupnog epigrafskog materijala u Municipiumu S, dala pregled ranijih istraživanja i prikazala onomastičke veze sa drugim dalmatinskim plemenima.²⁸ U ovoj oblasti može se prepoznati nekoliko slojeva etničkog identiteta. Takođe možemo primetiti da je ilirska imenska praksa ovde opstala mnogo duže nego u Dokleji i primorskim gradovima, čak i nakon *Constitutio Antoniniana*. Jedan od karakterističnijih primera korišćenja ilirskih kognomena (*Aplo*,²⁹ *Vendo*,³⁰ *Turus*³¹) i posle *Constitutio Antoniniana* nalazi se na natpisu ILJug 603 iz Komina:³²

D(is) M(anibus) s(acrum) / T(ito) Aurel(io) Aplini / vet(e?)r(ano?) q(ui) v(ixit) a(nnos) LXX / et Aur(eliae) Vendoni / coniugi T(itus) Aur(elius) / Turus p(arentibus) p(iissimis) p(osuit).

Jedno od interesantnih pitanja bi bilo da li su se ženska ilirska imena koristila duže nego muška.

Na primorju, postoji još jedan interesantan primer mešanja nekoliko mogućih etničkih identiteta, na natpisu iz Budve datiranom u I vek ili prvu polovinu II veka:³³

T(ito) Pinnio T(iti) lib(erto) / Cavari(o) fratri / Plecte et Ianuar(i)o / Pinni(s) Paetina(e) Pisser(i?) / sororis suae fili(i)[s] / Pinnia Plecte / fecit

Ovde imamo interesantnu mešavinu imenskih oblika, rimski *praenomen* Titus, latinska *cognomina* *Ianuarius*³⁴ i *Cavarius*,³⁵ ilirski nomen (*Pinnius*),³⁶ a možda i galsko ime u slučaju kognomena *Plecte*.³⁷

²⁸ M. Mirković, *Municipium S: rimski grad u Kominima kod Pljevalja*, 2012.

²⁹ G. Alföldy, *Die Personennamen*, 153 i 351; posvedočeno više puta u Rideru u Dalmaciji: CIL III 13245, CIL III 13244, ILJug 2798.

³⁰ R. Katičić, *Die illyrischen Personennamen*, 100; G. Alföldy, *Die Personennamen*, 323; Rendić-Miočević, *Ilirska onomastika*, 34 (Burnum: ILJug 206); javlja se više puta u Municipiumu S (ILJug 1725, ILJug 605, CIL III 12783, CIL III 6352), ali i u Rideru (CIL III 02797, ILJug 193, ILJug 195, ILJug 803) i Splitu (CIL III 2497).

³¹ G. Alföldy, *Die Personennamen*, 315.

³² ILJug 603, cf. CIL III 6352 and ILJug 605.

³³ CILG Montenegro 70= AE 2011, 898.

³⁴ Ovaj *cognomen* je bio veoma raširen u Dalmaciji; moguće je da je semitskog porekla v. G. Alföldy, *Die Personennamen*, 220. Na ovim prostorima potvrđen i u Dokleji CIL III 13835 i u Municipiumu S. CIL III 12715.

³⁵ G. Alföldy, *Die Personennamen*, 74.

³⁶ G. Alföldy, *Die Personennamen*, 265; Rendić-Miočević, *Ilirska onomastika*, 9-10; R. Katičić, *Die illyrischen Personennamen*, 106-107.

³⁷ Nije posvedočeno u Dalmaciji ranije; cf. CIL VI 5027, 6344, 12114, 37637; X. Delamarre,

Iako se čini da je u rimskom periodu većina vodećih porodica bila ital-skog porekla, građanski identitet u Risiniumu povezan je i sa velikim ilirskim zidovima i božanstvom Medaurom, što je potvrđeno na čuvenom natpisu iz Asklepijevog hrama u Lambezisu. Datiran u 168. godinu, natpis kao dedikanta pominje legata, poreklom iz Dalmacije i predviđenog konzula za 169. godinu, Marka Lukceja Torkvata Basijana (ili Kasijana).³⁸ On je u poet-skom natpisu dao i predstavu dalmatskog boga zaštitnika Medaura.

CIL VIII 2581:

*Moenia qui Risinni Aeacia qui colis arcem Delmatiae(!) nostri publi-ce Lar populi sancte Medaure domi e[*t*] sancte hic nam templa quoq(ue) ista vise precor parva magnus in effigia succussus laeva sonipes cui surgit in auras altera dum letum librat ab aure manus talem te consul iam designatus in ista sede locat venerans ille tuus [[[---]]] notus Gmdivo belli vetus ac tibi Caesar Marce in primore [*cl*]arus ubique acie adepto consulatu [[[---]]] tibi respimntem faciem patrii numinis hastam eminus quae iaculat refreno ex equo tuus Medaure dedicat Medaurius.*

Dalmatski bog Medaur gotovo da nije posvedočen u drugim izvorima. Zapravo, druga dedikacija Medauru koja se nalazi u istom hramu Asklepija u Lambezisu, sa natpisom *Medauro Aug(usto) sacrum*,³⁹ najverovatnije je usko povezana sa prvim natpisom i istim senatorom.⁴⁰ Nekoliko istraživača analiziralo je tekst i pokušalo da zaključi više o ovom božanstvu i njegovom kultu, ali mnoge stvari su i dalje nejasne.⁴¹ U literaturi se pominje i nalaz češkog istraživača Heinricha Richlýa u Risnu devedesetih godina XIX veka. On je tada objavio tekst fragmentarnog grčkog natpisa koji pominje Medaura, što je preneo i Kubitschek.⁴²

Noms de personne celtiques dans l'épigraphie classique, Paris 2007, 62 navodi da je u pitanju galsko ime, citira CIL VI 1056, XIV 438, V 3042; up. *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum* III (OPEL) nije posvedočeno u provincijama, samo u Rimu i Dalmaciji.

³⁸ Identifikaciju izradiranog imena uradio je G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965, 141. Basijana je ubio car Komod oko 192–3 (SHA 7.6). O Marku Lukceju Torkvatu Basijanu vidi: PIR2 L363, RE 13.1561–2; B. E. Thomasson, *Fasti africani: senatorische und ritterliche Amtsträger in den römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diokletian*, Stockholm, Jonsered, 1996, 156–158; za drugačije mišljenje o identifikaciji dedikanta v. P. Dyczek et al., Illiryski bóg Medaurus i jego posąg oraz mury Risinium w świetle inskrypcji z Lambesis (CIL VIII 2581, F. Buecheler 1527), *Novensia* 21 (2001), 79–115.

³⁹ CIL VIII 2642.

⁴⁰ Z. Várhelyi, *The Religion Of Senators In The Roman Empire. Power and the Beyond*, Cambridge, 2010, 34–35.

⁴¹ И. Стевовић, Медаур, или о простору јужног Јадрана и Доклеје у визуелној култури античког Медитерана, *Историјски записи* 1-2/2014, 33–45.

⁴² K. Kubitschek, Gott Medaurus, *Mittheilungen der K. K. Zentral-Kommission für Erforschung*

Epigrafska navika u Rimskom carstvu bila je karakteristika svakodnevnog života i zajedničko sredstvo za izražavanje društvenih odnosa. Ali osim opštih osobina, svaka oblast i svaka regija imali su svoje specifične obrasce epigrafskog izražavanja i predstavljanja.⁴³ Uzimajući u obzir arheologiju i vizuelne predstave, važno je napomenuti da ne bi trebalo uzimati nadgrobne spomenike kao dokaz da je određena osoba imala samo jedan fiksni identitet.⁴⁴

Kao što se vidi iz datih primera, lična imena se koriste kao „individualni označitelji“ ili „markeri identiteta“.⁴⁵ Stoga, društvena funkcija ličnog imena utiče na individualizaciju i deo je izgradnje odgovarajućeg identiteta. U idealnoj situaciji, ovaj identitet se prikazuje u društvenim interakcijama, angažmanima i naporima. Latinsko ime koje nosi neki pojedinac u rimskoj provinciji nije dovoljan dokaz rimskog identiteta, bilo etničkog ili kulturnog, niti je dokaz nekog posebnog nivoa znanja latinskog.⁴⁶

Trebalo bi da uvek imamo u vidu da određivanje lingvističkog porekla imena ne mora da govori i o poreklu ili etničkoj pripadnosti osobe koja ga je nosila. Vremenom, imena izvornog porekla nestaju i zamenjuju ih prilično bezbojna imena latinskog porekla.⁴⁷

Rimska Dalmacija nije bila zatvorena i izolovana oblast, kao što je istoriografija povremeno navodila, naročito za unutrašnjost provincije.⁴⁸ To je bila vrlo aktivna oblast gde se rimski identitet definisao na različite načine i na različitim društvenim nivoima, koristeći i kombinujući elemente kontinuiteta i promene u nove kulturne oblike. Etnička pripadnost je korišćena kao deo izgradnje i projekcije porodičnih identiteta. Rezultat toga je da se narativ o rimskoj elitnoj etničkoj pripadnosti sastoji od narativa o brojnim pojedinačnim porodicama.

Pored društvenih i političkih promena, rimska osvajanja u Dalmaciji su donela značajne kulturne promene, neku vrstu obrnutog „kulturnog šoka“ širom provincije. Kulturne prakse u društvu često se odnose na dominantnu grupu, i time reflektuju i opravdavaju strukture vlasti i njihovo funkcionisa-

und Erhaltung der Kunst-und Historischen Denkmäler 2 (1903), 170-173.

⁴³ R. Varga, *Beyond the Epigraphic Habit: Reflection and Self-reflection on the Funerary Monuments in Dacia Porolissensis*, in: A. Gavrielatos (ed.), *Self-Presentation and Identity in the Roman World*, Cambridge, 2017, 138.

⁴⁴ E.-J. Graham, *Becoming persons, becoming ancestors. Personhood, memory and the corpse in Roman rituals of social remembrance*, *Archaeological Dialogues* 16-1 (2009), 52-53.

⁴⁵ A. Gavrielatos, *Latinate Nomenclature for a Romanized Identity: Attempts to Construct an Aspired Displayed Identity*, in: A. Gavrielatos (ed.), *Self-Presentation and Identity in the Roman World*, Cambridge, 2017, 140.

⁴⁶ Isto, 142.

⁴⁷ J. Wilkes, *The Population of Roman Dalmatia*, *ANRW* 2.6, 1977, 756-759.

⁴⁸ J. Wallace, *A (Hi)story of Illyria, Greece & Rome* 45/2 (1998), 213-25; cf. D. Džino, *Illyricum in Roman Politics 229 BC – 68 AD*, Cambridge 2010, 6.

nje unutar društva. U društvu rimske provincije u većini slučajeva dominiraju lokalne elite, koje funkcionišu unutar imperijalnih struktura vlasti. Dakle, da bismo shvatili prirodu promena koje proističu iz rimskog osvajanja, moramo da shvatimo i promene unutar autohtonih društvenih grupa nakon osvajanja, a posebno promene koje se pojavljuju u lokalnoj dinamici i geografiji moći. Da li je došlo do kulturnih promena među elitama? U najvećem delu se slažem sa Miletom da je domaća elita usvojila rimsku materijalnu kulturu i način života kao odgovor na promenu političke realnosti, te da su se promene potom filtrirale kroz društvo kao rezultat oponašanja elita u redovima drugih građana.⁴⁹ Za ljude u provinciji, njihov rimski identitet se ogledao u praktičnom saznanju o tome kako delovati u promenjenom društvenom kontekstu, učenju novih načina izražavanja i njihovom mestu u lokalnoj zajednici. Kao što je Revel naznačila, rimska ideologija i rimska materijalna kultura su našle svoj odraz u lokalnoj hijerarhiji, razvijajući ideju privilegije bogatog, odraslog i slobodno rođenog muškarca da bude gradski magistrat, iako su na taj način manje moćni učesnici postali i manje vidljivi.⁵⁰

Zaključak bi bio da je romanizacija proces akulturiranja starosedelačkog stanovništva kroz različite mehanizme, koji utiče na sve sfere života, uključujući i duhovnu i materijalnu kulturu. Uticaj romanizacije može se videti u poznavanju i korišćenju latinskog jezika, prihvatanju rimskih kultova, prilagođavanju imena da odgovaraju rimskim imenima, usvajanju epigrafske navike i konačno u procesu urbanizacije. Ovaj proces se nije razvijao svuda u istoj meri; shodno tome, i rezultati su se razlikovali u različitim oblastima, što bi trebalo pripisati lokalnim okolnostima. Društveni nivo i nivo političkog strukturiranja nisu bili jednaki među svim plemenima koja su u prvom veku organizovana kao *civitates peregrinae*.⁵¹

Može se pretpostaviti, kao što je Džino predložio, da su lokalne elite postepeno percipirale svoje autohtono poreklo i rimski identitet podjednako i bile ponosne na oba, mijenjajući ih u „specifičnu, regionalnu vrstu, rimljanstva”.⁵²

⁴⁹ M. Millet, *The Romanization of Britain: an essay in archaeological interpretation*, Cambridge, 1990, 212.

⁵⁰ L. Revell, *Roman imperialism and local identities*, Cambridge, 2009, 192-193.

⁵¹ D. Grbić, *Plemenske zajednice u Iliriku*, Beograd, 2014, 312.

⁵² D. Džino, *Illyricum in Roman Politics 229BC – AD 68*, Cambridge, 2010, 180.

Olga PELCER-VUJAČIĆ

SOME NOTES ON ILLYRIAN IDENTITY IN ROMAN SETTLEMENTS IN MONTENEGRO

Summary

The Roman settlements of the southeastern Dalmatia, namely Risinium, Doclea and Municipium S were organized as other provincial municipal communities in the Roman Empire. Their subtle differences can be interpreted as cultural messages conveyed to us through inscriptions. Analysing early Roman peregrine civitates one must take into account that Roman conquest represented a watershed in the construction of indigenous identities. While some indigenous communities might have kept the same names, it is difficult to assume that their identity-discourses remained unchanged. The social structure of indigenous societies in this region before conquest is not clear. In the coastal settlements such as Risan, the process of Romanization started earlier and had deeper roots. In the central region, Docleates were peregrines, led by tribal aristocracy from the castelli such as Salthua, on the main road from Narona to Scodra. Their names suggest they were not Roman citizens, although they use Latin language in their inscriptions. One can suppose that only the elite used Latin and the process of Romanization started with contacts with Italic colonies and recruitment of the domicile population into Roman army. In the hinterland epigraphic evidence shows a strong early presence of indigenous elite in work of municipal political institutions. Illyrian ancestry was not an obstacle for a marriage with a Roman citizen and Illyrian names are also attested frequently in Roman families. Change in dynamics of local elites changed the ways culture and identities were constructed on a local level. There was no strict ethnic division among the population in the Municipium S.

Skraćenice i izdanja izvora:

- App. Horace White, (ed.), Appian: *Roman History*, Cambridge, 1899.
Plin. H. Rackham, (ed.), Pliny, *Natural History*, Vol. II, Libri III–VII, Cambridge.
Ptol. A. Stückelberger, A. Graßhoff, mit F. Mittenhuber (edd.), *Ptolemaios: Handbuch der Geographie* (vol. 1), Basel, 2006.

Epigrafski izvori:

- AE *L'Année épigraphique*. 1888 —
CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum*, consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae editum. 1863 —

CILG Montenegro J.J. Martinović, Antički natpisi u Crnoj Gori. Corpus inscriptionum Latinarum et Graecarum Montenegro, Kotor, 2011.

ILJug A. et J. Šašel *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*. 1986.

Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ*

PRAVNI REŽIM NA IMOVINI UDATE ŽENE
U SREDNJOVJEKOVNIM ZETSKIM
PRIMORSKIM GRADOVIMA

ABSTRACT: *The subject of the research in this paper is the question of the legal regime on the property of the women in the Zeta medieval cities at the time of their highest rise (XIII and XIV century). This question is essential to explain the questions of the legal position of women in these areas, and the comparison of its position in relation to other coastal city centers in their closer and further surroundings. In this context, will analyse the statutory regulations on the legal status of woman property in the town of Kotor, Budva and Shkodra and based on them, to examine the legal systems that have had the greatest impact on the normative format of such legal regime.*

An important link in explaining the property position of women in these communes makes notary books in which actually reflected the application of the norms of the statutes in practice. The paper will be on the basis of numerous data from the Latin original material the archive (analysis of the contracts concluded and their implementation, as well as disputes of any kind) to establish real property status of women in society and to determine any possible differences between her normative and real position.

Doing complete answers to the questions we used comparison with the legislation and legal practice about the position of women in other medieval centers along the Eastern Adriatic coast, in which they were also directly or indirectly present various legal effects (the Slovenian, Byzantine, Serbian, Roman and receptional Roman law). It will explore more fully in relation to the previous point to the interaction of the various legal cultures in shaping of the legal regime on the property of the women in the medieval coastal towns on the Adriatic coast and in its hinterland.

* Autorka je redovni profesor na Pravnom fakultetu Univerziteta Crne Gore, Podgorica.

KEYWORDS: *legal regime to property by women, Kotor statute, Statute of Schodra, statute of Budva, XIV century, a married woman, the statutory right in the Eastern cities of Adriatic.*

UVOD

Istraživači pravnog položaja žene kroz istoriju su utvrdili da formal-nopravna regulativa skoro bez izuzetka pokazuje podređen položaj žene u odnosu na muškarca¹. Pritom treba naglasiti da su izvjesne razlike u tom pogledu postojale zavisno od perioda, područja i naroda koji su istraživani, a uslovljene su naročito različitošću svojinskih odnosa i oblika porodice. S druge strane, društvena podređenost i pravno inferioran položaj žene analiziran kroz prizmu svakodnevnog života je pokazao da se faktički položaj žene donekle razlikovao od normativnog².

Dosadašnja istraživanja statutarnih pravila srednjovjekovnih dalmatinskih i nekih zetskih primorskih gradova koja se odnose na položaj žene pokazuju da je generalno uzev žena imala podređen položaj u porodici i društvu. To je posebno uočljivo kada su predmet analize bila njena prava na imovinu, sticanje i raspolaganja njome u odnosu na muškarca u gradovima srednjeg i sjevernog Jadrana³. Za potpuniji odgovor na pitanje o „žen-

¹ A. Božić, *Položaj žene u privatnom pravu kroz istoriju do danas*, Beograd 1939, 195-214; M. Jovanović, *Neka razmatranja o društvenom položaju žene od antičkog do buržoaskog društva*, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, XXI, 1981, 355-376; E. Power, *Medieval women*, Cambridge, 1975, 35-75; F. Braudel, *Sredozemlje: Sredozemni svijet u doba Filipa II*, Zagreb 1998; L. Stevanović, *Žene kroz istoriju balkanskog patrijarhata*, *Profemina* 2011, 123-129; L. Stevanović, *Memories of Furniture. „Teaching with Memories: European Womens Histories in International a Interdisciplinary Classrooms*, National University of Ireland, 2006, 52-60.

² Ž. le Gof, *Čovek srednjeg veka*, Beograd, 2007; *Histoire de la famille*, t. I, avec A. Burguière, C. Klapisch-Zuber, F. Zonabend, A. Colin, Paris 1986; M. C. De Matteis (ed.), *Idee sulla donna nel medioevo: fonti e aspetti giuridici, antropologici, religiosi, sociali e letterari della condizione femminile*, Bologna 1981; G. Duby, *Le chevalier, la femme et le prêtre, Le mariage dans la France féodale*, Paris, 2012; P. Guichard, P. Cu villier, *Fondaments romains de la conception de la famille dans le haut Moyen Age*, Armand Colin 1986.

³ Od brojne literature izdvajamo: Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Nikšić 1987; I. Sindik, *Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XIV veka*, Beograd, SAN, 1950, knj. XCL; A. Cvitanić, *Pravno uređenje splitske komune po statutu iz 1312. godine*, Split 1964; J. Danilović, *Obligacioni ugovori u dubrovačkom pravu od XIII do sredine XIV veka*, Pravni fakultet u Beogradu (doktorska disertacija), Beograd 1957; D. Dinić-Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku*, SANU, Beograd, 1974; L. Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo*, Zagreb, Rijeka, Čakovec, 1983; S. Marković, *Barski patricijat*, Bar, 1995; G. Zordan, *I vari aspetti della comunione familiare di beni nella Venezia dei secoli XI-XII*, Studi Veneziani, vol. VIII, Firenze, 1966, 127-195; I. Beuec, *Statut zadarske komune iz 1305. godine*, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, sv.II, 1954.g., 493-781; I. Beuec, *Osnovi statutarnog prava u Istri*, *Zbornik Pravnog fa-*

skoj podređenosti“ i pravnom režimu na imovini žene u južno jadranskim primorskim gradovima i njihovom priobalju potrebno je uz postojeća obaviti i dodatna komparativna istraživanja. Statut grada Skadra iz četrnaestog vijeka, iz vremena kada je ovaj grad kao i drugi zetski primorski gradovi bio pod vrhovnim patronatom srpske države, nedavno pronađen u venecijanskom arhivu, može biti od dragocjene pomoći. Ono što se čini posebno zanimljivim za produbljivanje istaživanje ovog pitanja je primjena statutar-nih normi o imovinskim pravima žena u praksi, odnosno da li je i u ovim gradovima, kako je to bilo u drugim na jadranskim obalama, bilo odstupanja od propisanog.

Cilj ovog rada je da se na osnovu raspoložive statutarne i notarske građe pruži odgovor na pitanje kojem tipu imovinsko pravnog režima udate žene pripadaju gradovi južne regije, odgovori na postavljenu dilemu o razlici između pravnog i faktičkog u imovinskim pravima žene i istovremeno ukaže na interakciju pravnih kultura u regulativi ovog pitanja duž čitavog jadranskog basena.

IMOVINA UDATE ŽENE U SREDNJOVJEKOVNOM SKADRU, BUDVI I KOTORU

Udata žena u južnojadranskim gradovima mogla je da ima dvije vrste imovine. Jednu od njih je činio miraz, koji je u statutima i notarskim ispravama označen, mahom, latinskom riječju „*dos*“, a u nekim slučajevima i „*parchiuium*“ (u italijanskoj verziji „*precio*“), a drugu posebna imovina, *paraferna*, koju je žena mogla imati mimo mirazne imovine „*alia bona mulieris*“, imovina „*ultra dotem*“ ili „*super parchiuium*“.

U statutu grada Skadra iz XIV vijeka, na osnovu desetak statutar-nih odredbi je moguće rekonstruisati kakav je bio imovinski režim na dotalnim dobrima, dok se o imovini koja nije mirazna samo može naslutiti iz jednog člana u kojemu se određuje pravo žene na raspolaganja mortis causa svojom imovinom.

Iz sadržaja odredbe sto pedeset devet skadarskog statuta, *De pare che vulissi uxorare le suo fiolo non siando de legiptimaaetade*, jasno proizilazi da je žena prilikom stupanja u brak donosila obavezno miraz, koji je, ako je mladoženja bio maloljetan, primao njegov otac, a ako je bio punoljetan zavisilo je od sinovljeve volje ko će primiti miraz, on ili otac. Ako sin nije želio da otac primi miraz njegove žene već on, onda je od očeve volje zavisio

kulteta u Zagrebu 3-4, 1962, 181-198; V. Čučković, *Razvoj dubrovačkog naslednog prava do 1385.godine*, Beograd 1965; J. Lučić, *Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika s gradovima zetskog i dračkog primorja u XIII stoljeću*, *Pomorski zbornik* VII, Zadar 1969, 829-858; B. Petranović, *Storia del diritto Italiano IV, Storia del diritto privato*, Torino 1878.

lo hoće li sin sa ženom ostati da živi u kući sa njima ili će ga otac istjerati iz kuće. Ako otac nije želio primiti miraz sinovljeve žene, to je morao učiniti sin, koji je u tom slučaju bio obavezan da „ako nastane slučaj da se miraz mora vratiti, isti vrati“⁴.

Obavezu davanja miraza kćerkama imali su za života roditelji, otac ili majka, a nakon njihove smrti tu obavezu prema sestrama imala su braća. U odredbi stotinu šezdeset, *De fiole femene che romani orphani non maridade*, eksplicitno je navedeno da se nakon smrti roditelja „miraz udate kćerke ne uračunava u imovinu ostavioca koju treba dijeliti na jednake djelove između njegovih nasljednika“⁵. Roditelji su bili statutarnim propisom *De maritar et uxorar de fioli*, obavezni da u slučaju da imaju i mušku i žensku djecu prvo udaju žensku, a potom da žene mušku. Istovremeno su roditeljima li pravo da otjeraju iz kuće sina koji se protivno njihovoj volji želio oženiti prije udaje sestara⁶. Izuzev miraza, udata kćerka nije imala pravo dobiti ništa iz imovine roditelja ukoliko su roditelji imali muške potomke. U slučaju da je ostavilac imao za nasljednike samo žensku djecu, postojalo je pravilo da se nakon izdvajanja mirazne imovine sve preostale stvari dijele na jednake djelove svim kćerkama.⁷

⁴ *Statuta di Scutari, della prima metà del secolo XIV con la addizioni fino al 1469*, corpus statutario delle Venezie, n.15, a cura di Lucia Nadin, Viella, Roma 2002, u daljem tekstu: *Stat. Scutari.*, cap. 159. „*Ordinemo che lo pare habia piena valla ad uxorar lo suo fiolo infra legitima etade zoè ananti de età, e possa recever lo prechio de la muliere de lo suo fiolo e for de lu dicto prechio ogni sua utilidade e quanto del suo fiolo uxorar lo o cum la voluntade de lo fiol recever lo prechio de la mulier de li dicti fidi; tota via se lo fiolo no volesse chu lo prechio de la sua muliere lo tolisse voy ricevisse lo so pare, ma lo volesse stesso medesimo recever la dieta nota, volemo lo dicto pare possa lo dicto fiolo licentiar et chazare fora de la casa sua cum tota la mulier se lo pare voli; ma se lo pare del fiolo non volesse recevere lo prechio de la muliere dica a lo socero voy socera sua cussi; «a cui dati la mulier a quello dati lo prechio», e stesso lo fiolo sia tegnudo a render lo dicto prechio e lo pare non sia tegnudo de lo dicto prechio zoè dote per nesuna maniera. E questo dicimu tanto de lo pare quanto de la mare de lo fante».*

⁵ *Stat. Scutari.*, cap.160 „*Ordinemo che tuti li fioli femine chi romagnisse senza pare e senza so mare volemo che tuti i beni debia partire inguale, salvo se alcuna havesse manco lo so pare et la mare volemo che habia li soi doti scapuli; et anchora se romagnesse uno fradello cum le sorelle over sorella et fradelli cum sorelle over sorella, volemo....*”

⁶ *Stat. Scutari.*, cap.161, „*... et si alcuno de li fioli masculi se volesse uxorar senza voluntà de lo pare et de la mare ananci che li soi sorelli fosseno maridadi, volemo che lo pare cum la mare habia podestade de cazarlo quillo fiolo fora di casa*”.

⁷ *Stat. Scutari.*, cap.162 *De non dar niente a le fide femene maritate.* „*Ordinemo che chadaun pare over mare havissi fioli femini maritati et havissi fioli masculi, over fioli de fioli mascoli, chi elio non possa dar a li fioli femini cosa nesuna sora de lo prechio, ma volemo che tuti li cosi che romagnisse de li doti de le femine che està de lo fiolo mascolo, over fioli masculi, over a li fioli de li fioli masculi; e si fioli masculi non fosse, che li fioli femene debia partire li dicti cosi tuti insemblo gualmente et che non habia la una plui de l'altra de quelli cosi chi è de sopra del prechio¹ de la filia over fiole*”.

U miraz je mogla biti data jedino stvar koja je bila u svojini davaoca. Zabranjena je prodaja, poklon ili zamjena stvari koja se davala u miraz⁸. Ukoliko se bude dokazalo da je stvar koja je data u miraz tuđa, onaj koji je dao tu stvar plaćao je kaznu od osam sklavonskih perpera, od kojih je polovina pripadala skadarskom kontua druga polovina tužiocu⁹. Popularna tužba koja je data u ovom slučaju oštećenom imala je za cilj da se u praksi zaštite prava ženskog djeteta na miraz koji treba da bude „njena sigurna imovina“ tj., garant njene imovinske sigurnosti u slučaju udaje. Trebalo je zabraniti zloupotrebe i zaštititi vlasnike stvari koje su bile putem prevare drugom date u miraz. Davalac tuđe stvari u miraz trebalo je na osnovu procjene trojice ljudi određenih od suda da plati stvar, a u slučaju da je vlasnik našao uzetu stvar imao je pravo da dobije stvar sa svim prihodima, počev od trenutka kada mu je bila uzeta¹⁰. Ovo pravo na stvar i prihode od stvari nije se moglo ostvariti ako je držalac nesmetano bio u posjedu nepokretnosti četrdeset godina¹¹. Isplata dugovanog miraza mogla se tražiti samo u roku od mjesec dana, ako se dužnik nalazio u gradu, a u roku od godinu ako je bio dužnik van zemlje. Istekom navedenih rokova povjerioci su gubili pravo naplate potraživanja koja se odnose na miraz¹².

Miraz se nije mogao otuđivati, osim izuzetno u slučaju porodičnog siromaštva¹³. U tom slučaju voljom oba supružnika vršila se prodaja, a manjak u imovini koji bi iz toga proistekao dijelili su napola¹⁴. Saglasnošću žene mogao je muž otuđiti nešto iz mirazne imovine, uz obavezu da iz svoje imovine nadoknadi manjak prodanog ili otuđenog miraza ili miraz u cjelini za slučaj da žena umre prije njega¹⁵. Statutom je bilo predviđeno da se i u obrnutom

⁸ Stat. Scutari, cap.163, ...” *Ordinemo che nesun homo possa dai cossa strania in doti, over vender, over donar, over incambiar...*”.

⁹ Stat. Scutari, cap.163 .”... *la dè, in prima che paghi per pena perperi VIII de Sclavonia ... et de la pena la mità habia lo conte e la mità a quello chi cercha*”.

¹⁰ Stat. Scutari, cap.163.....”*e poi chi paghi quanto fossi li dicti cosi extimati per tre boni homeni mandati per li zudesi, et lo dicto pagamento volemo che lo dia quello a chi l’ha dato in dota, over in cambio, over venduto, over donato; e lo patrone chi si trova over chi si trovassi de la dieta possessione over casa, chi la receva cum tuti li sui intrati et cum tuti li soi spesi comenzando de lo tempo che li fossi tolta fina al présente...*”.

¹¹ Stat. Scutari, cap.163”*Et anchora questo dicemo altratanto de tuti li cosi stranii et se fossi tolti per forza, salvo se la dieta possessione fosse posseduta XXXX anni*”.

¹² Stat. Scutari, cap.164.”*Ordinemo che zaschaduno homo chi die cerchar debito sopra doti receuti, che habia per spacio de termene se elio è ne la nostra citade uno mese, e se non è ne la terra habia spacio de uno anno e passati tuti questi termini non sia tegnudo a responder a nesuno*”.

¹³ Stat. Scutari, cap.163, *De alienar doti*. ”*Ordinemo chadauno che alienasse alcuna cossa de li doti de la sua mulier cum voluntà de la sua mulier non per povertade...*”

¹⁴ Stat. Scutari, cap.163.”...*e se lu maridu insemblo cum la mulier vegnisse a povertade, volemo quello chi elli alienasse per voluntà de l’una parte et de l’altra, lo damnazo sia per mezzo*”.

¹⁵ Stat. Scutari, cap.163.”*e la moier li morisse, che elio sia tegnudo a render tuti li cossi*

slučaju, (ukoliko muž umre prije žene) mirazna dobra žene moraju neokrnjena sačuvati¹⁶. U odredbi nije navedeno preciznije objašnjenje o tome ko će nadoknaditi eventualno umanjenu imovinu žene, ali se iz smisla odredbe 168 *„De possedere lo lecto lo baron e la femena l'uno a l'altro*, koja reguliše prava udovca i udovice, može zaključiti da su to suprugovi nasljednici. Preživjeli bračni drug, jednako muž ili žena, su imali nesmetano pravo uživanja imovini umrlog supružnika ako u roku od godine dana nakon smrti supružnika pokažu da imovinu adekvatno održavaju i ne vrše njeno umanjivanje¹⁷. Ukoliko bi se ponašali drugačije gubili bi stečeno pravo, a imovina se vraćala, nakon izvršenja testamenta, onima kojima je po zakonu pripadala¹⁸. Ako bi preživjeli muž izrazio želju za ponovnom ženidbom nakon isteka roka od godinu dana bio je u obavezi da vrati miraz. Udovac koji se ženio po drugi put, a sa prvom ženom nije imao potomaka, dužan je bio prije zaključivanja drugog braka da vrati miraz prve žene „onom kome je pripadao“¹⁹. Nepoštovanje ove obaveze ustvari je povlačilo zabranu zaključivanja drugog braka. Nije navedeno kome pripadaju mirazna dobra u gore navedenom slučaju, ali je jasno da je to porodici iz koje je došao miraz, jer su davaoci miraza zapravo bili njeni najbliži krvni srodnici. Ako je udovac imao potomke sa prvom ženom, imao je obavezu da im u slučaju sklapanja drugog braka isplati miraz njihove majke. Ukoliko sinovi prve žene nijesu za života oca dobili miraz svoje majke, imali su statutom garantovano prvenstveno pravo njegove naplate iz očevih dobara²⁰. Tek nakon izmirenja miraza sinovima prve žene,

che ha alienato de la dote de la sua mulier de li sui proprii beni a restaurar a compimento li doti de la sua mulier; et tanto dicemo“.

¹⁶ Stat. Scutari, cap.163. „...si lo barone morisse ananti de la mulier, azochè la mulier non possa perdere de li soi doti nesuna cossa....“

¹⁷ Stat. Scutari, cap.168. „Ordinemo che zaschaduno homo over femina che volissi posseder lo leto, che lo possa possedere sicuramente et lavorar bene li vigni e coveriri li casi e custodiri tuti li altri fructi come se fosse soi proprii. Et se per uno anno non lavorasse ben i vigni over non covrissi li casi, se bisogno fosse, over se vendisse casa, mobele, over stabele, chi provar li potissi, volemo che abandoni tuti quelli cosi chi possidete lo barone della mulier; over la mulier de lo barone...“

¹⁸ Stat. Scutari, cap.168, *De possedere lo lecto lo baron e la femena l'uno a l'altro*. „...et renda a quello over a quilli chu è piu proximi aparteni, tota via siando cum plaito lo testamento de lo morto over de la morta“.

¹⁹ Stat. Scutari, cap.172, *De quilli che leva seconda mulier*. „Ordinemo si alcun homo li fosse morta la prima mulier et volesse tuor la seconda, si fioli non havissi over fiolo cum la prima mulier; che elio sia tegnudo in prima de render lo prechio de la prima mulier a cui apertien ananti che tolissi la secunda mulier; e si altramente fesse, chi non possa toier la secunda“.

²⁰ Stat. Scutari, cap.173. „Ordinemo che se li fioli de la prima mulier non havesseno tracto la dota zoè prechio de la sua mare siando vivo lo pare e lo pare levasse una altra muliere et havessi fioli cum quella muliere, volemo che inprima se debia tirar li doti de li fioli de la prima mulier; zoè de la sua mare, e li beni voy de li possessione de lo pare et de quillo che romagnirà se debia pagar li doli de la secunda mulier tanto quanto fo li doti de la lor mare; • et tanto dicemo se fossi doli de tre over de quatro muliere...“

pravo naplate imali su sinovi druge, treće ili četvrte ostaviočeve žene. Ukoliko bi očeva imovina bila nedostatna, sinovi prve žene nijesu imali nikakvu obavezu prema sinovima drugih očevih žena u pogledu isplate miraza njihovih majki. Eventualnu preostalu imovinu nakon izdvajanja miraznih dobara sinovi od istog oca i majke dijelili su na jednake djelove²¹.

O mirazu je sastavljana notarska karta²² koja je bila na sudu najsigurnije dokazno sredstvo. Očigledno da je bilo u praksi različitih postupanja u vezi sa načinom davanja miraza, što je vremenom stvorilo probleme zbog kojih je zakonodavac propisao da je u miraznim sporovima svaki srodnik, ukoliko nije imao notarske isprave o mirazu, mogao biti svjedok i jedne i druge strane²³. Mužu je bilo zabranjeno da istjera ženu iz kuće u kojoj žive, a koju je žena dobila u miraz. Uz to bio je obavezan da izdržava ženu i da zajedno sa njom održava mirazna dobra. Muž koji bi protivno ovom pravilu postupio mogao je biti tužen sa *actiones populares*. Osuda po ovoj tužbi povlačila je visoku kaznu od osam sklavonskih perpera²⁴. Mirazom je upravljao muž koji je bio plodouživalac te imovine. Mogao je prodavati miraz jedino u slučaju porodičnog siromaštva. Zahtijevana je u tom slučaju ženina saglasnost za otuđenje. Odgovornost za svaku štetu koja bi u slučaju ovakvog otuđenja miraza eventualno nastala, snosili su na jednak način oba supružnika. Štetu bi dijelili na pola.²⁵ Muž je zastupao na sudu ženu u njenim spornim

²¹ Stat. Scutari, cap.173. „...et se alguno de li fioli de la secunda mulier over de la terza non trovasse de li beni del pare a pagarsi per li doti de sua mare, volemo che se habia lo dannazo et li fioli de la prima moier non sia tegnudi nesuna cosa a satisfar a desti, e si tuti fosseno pagati de li doti de la sua mare, che li beni de lo pare elio possa partir tuti insemblo gualmente tanto a l'uno quanto a l'altro; et si fossi tuti de uno pare et de una mare, similmente debia partir insemblo gualmente de dicti beni de lo pare et de la mare”.

²² Stat. Scutari, cap.93, *De alegar de notario*. „...e che sia tenuto in spacio de octo dì de far charta de ogni sententia chi fosse facta per li zudesi, per castaidi et per arbitri, de vendicta, de cambio et de acordamento de doti et de dono et di altri cosi che son facti cum rasone et cum lo Statuto...”.

²³ Stat. Scutari, cap.130, *De guarenti dati in iudicio*. „... per questa via se possa metter garante, anchora volemo che in matrimonio et in doti che ogni parente sia creduto tanto de l'una parte quanto de l'altra là dove non apparesse charta de notario se havesse costione lo genere cum quilli quelli de dare li doti...”.

²⁴ Stat. Scutari, cap.265, *De gener zetar femena de casa*. „Ordinemo che zaschadun homo chi levasse la sua muliere a casa, qui per nesun tempo possa cazai fora de casa per cason de lo prechivo, se non la tegna in casa et cerchi lo pr echio cum rasone; e chi chazasse paghi per pena perperi VIII e la mità a lo conte e la mità a quillo accusassi”.

²⁵ Stat. Scutari, cap.165. „Ordinemo chadauno che alienasse alcuna cosa de li doti de la sua mulier cum volontà de la sua mulier non per povertade e la moier li morisse, che elio sia tegnudo a render tuti li cossi che ha alienato de la dote de la sua mulier de li sui proprii beni a restaurar a compimento li doti de la sua mulier, et tanto dicemo si lo barone morisse ananti de la mulier, azochè la mulier non possa perdere de li soi doti nesuna cosa; e se lu maridu insemblo cum la mulier vegnisse a povertade, volemo quello chi elli alienasse per volontà de l'una parte et de l'altra, lo dannazo sia per mezzo”.

stvarima. Jedino je u slučajevima njegovog dužeg odsustva van grada, izuzetne spriječenosti ili pak zato što nije želio da se izjašnjavao pitanju o kojemu se raspravljana sudu, žena bila obavezna da se odazove sudskom pozivu²⁶. Inače, udata žena nije mogla biti svjedok na sudu²⁷, osim u izuzetnim slučajevima: danu mljevenja žita, pitanju nevinosti djevojke i starosti djece i unučadi²⁸.

Miraznom imovinom žena je mogla testamentalno raspolagati. U odredbi stotinu devedeset šest *De testamento de femena*, bilo je propisano da je svaka žena koja je imala djecu imala pravo da u svom testamentu raspolaže sa jednom petinom svojih miraznih dobara. Ukoliko je prethodno raspolagala, bilo da je dala kćerki u miraz ili poklonila sinovima, sa onim što joj preostalo mogla je još raspolagati „*pro anima*“ u okviru prava raspolaganja²⁹.

Težnja zakonodavca da očuva u potpunosti neokrnjenost miraznih dobara žene sa kojima ona ulazi u bračnu zajednicu došla je do posebnog izražaja u članu dvije stotine šezdeset šest skadarskog statuta. U tom članu je propisano da se iz ženine imovine ne može platiti otkupnina krvnine za krivično djelo koje je njen muž učinio. Gradske vlasti zabranjivale su da se čak na zahtjev vladaoca to može učiniti iz ženine mirazne imovine. Komuna je bila obavezna u tom slučaju da zaštititi ženinu imovinu od oduzimanja, jer je za otkup krvnine isključivo mogao da odgovara muž. Ukoliko nije bilo imovine kojom će se okrivljeni muž otkupiti, okrivljeni bi „padao pod kraljevu vlast“³⁰.

²⁶ Stat. Scutari, cap.117. „*Ordinemo che zaschaduna mulier maritata chi lo suo marito non fosse ne la citade vegnisse domandato a plaito oy per lo suo marito oy per sé, se fosse per sé domandata a plaito che debia respondere a lo plaito a lo presente per lo suo avvocato¹, e se fosse per lo so marito lo domandasse llv alcun non siando in la citade, quella persona ll che domanda deve far le spese per lo curier de portar la lettera citatoria a spese; chi perdesse lo plaito e se non venisse a responder, che perda ogni sua rasone; li zudesi debia meter lo suo debitore in lo facto de lo marito e non de la donna; se quii chi domanda havesse charta de notario sora esso e se 'l debitor non ha del suo a render el debito, che lo domandator habia valla sopra la sua persona in ogni parte del mondo*”.

²⁷ Stat. Scutari, cap. 130., ... *anchora servo pover cui non havesse del so fina perperi XX, inimico de sangue, compare, sciavo, arbanese e quello che stesso guarentasse femina, sperzurio, traditore de la citade, dui homini chi steti serà insieme oy chi partecipassem de la casa per quille che li vien dado guarente....*”

²⁸ Stat. Scutari, cap. 130. „...*Ancora volimo che femena possa esser guarenta se questione fosse de zorno de molino, voy de etate de anni de fanti, voy de fantulina, voy in virginitade*“.

²⁹ Stat. Scutari, cap.196. „*Ordinemo che chadauna femena havissi fidi, habea potestade de far suo testamento et dar per l'anima la quinta parte de li soi doti, zoè se li soi doti no li hau datu in doti a la soa fiola, over cosa alcuna havissi donato a li fioli mascoli; e de cosa che remane, che possa dar per la anima per chavo de rason*“.

³⁰ Stat. Scutari, cap.266, *De pagar uasba over vindicta*. „*Ordinemo che zaschaduna muliere chi fossi maridada e lo suo marito fecisse alcuna vendita over urasba, chi de li doti de la mulier non possa cosa nesuna levar; e se la signora li volissi cosa nisuna levar, che lo Comuno sia tenudo defenderla cum la rasone, e lu barone chi fezi la pazia che del facto suo*

Statutom je bilo posebno definisano pitanje imovinsko-pravnog režima imovine koju su sticali supružnici u zajedničkom životu koji nijesu imali roditelja, odnosno nijesu imali imovine koju su po bilo kom osnovu stekli od roditelja. Propisano je da sve što imaju supružnici dijele na pola, kao i štete koje bi eventualno mogli imati³¹.

Skadarski zakonodavac je, kako se iz navedenih odredbi moglo zaključiti, imao jasan imovinski koncept ustanove miraza kao jedinog imovinskog prava koje ženska djeca dobijaju iz roditeljske porodice prilikom udaje. Dobijanje miraza je isključivalo pravo ženske djece na ostalu imovinu svojih roditelja. Jedino su u slučaju da u porodici nije bilo muških potomaka, ili njihovih nasljednika po pravu reprezentacije, a imalo je samo ženskih, mogle na jednake djelove *per capita* naslijediti preostali dio imovine. Zakonodavac je dosljedno navedenom dvostruko normativno zaštitio miraznu imovinu. S jedne strane obezbijedio je njeno vraćanje u porodicu iz koje je i došla za slučaj da udata kćerka umre a nije ostavila poroda ili ako je ostavila porod, a otac je želio da se ženi ponovo, da djeca dobiju majčinu imovinu. S druge strane zaštitio je udovicu time što je za slučaj ponovne udaje i izlaska iz porodice bivšeg muža ona imala pravo da mirazna dobra uzme iz njegove zaostavštine, odnosno dobije ih natragu neumanjenom iznosu.

Srednjovjekovni budvanski statut sadrži skoro identične odredbe o miraznoj imovini i režimu na toj imovini kao i skadarski, pa se na budvansko pravo o mirazu kao posebnoj imovini žene mogu odnositi sva gore navedena pravila³². Neke odredbe budvanskog statuta su doslovce preuzete iz skadarskog. To se odnosi na član stotinu trideset pet statuta *De maritar li figli*, koji reguliše pitanje ženidbe sinova, koji u potpunosti odgovara članu stotinu pedeset devet skadarskog koji ima istovjetan naslov, potom član stotinu trideset šest *De parcogna de fratelli*, koji reguliše pitanje diobe braće nakon očeve i majčine smrti, istovjetan je članu stotinu šezdeset skadarskog, *De fi-ole femene che romani orphani non maridade*, član stotinu trideset sedam, *De maritar et uxorar li figlioli* isti je kao i član stotinu šezdeset dva skadar-

paghe la vendicta e se non ha che pagare che la signora habia potestade sovra la sua persona“.

³¹ Stat. Scutari, cap.166, *De marito et de mulier senza pare et senza mare che stanno insemblo*. „*Ordinemo che se alchun homo tolisse moier, overo mulier tolisse marito , e stessero insemblo senza lo pare et la mare, volemo che ogni cossa che guadagnano insieme tuto habia per mezo, zoè la mità al marito e la mità a la mulier, et lo damno per quello modo*“.

³² O komunalnom uređenju srednjovjekovne budvanske komune, i u sklopu toga o porodičnim odnosima i položaju žene u ovoj komuni pisano je u više navrata u prošlom vijeku. Najcjelovitije se tim pitanjem bavio prof. dr Žika Bujuklić, u monografiji *Pravno uređenje srednjovjekovne budvanske komune*, Nikšić 1988, 299. Tragajući za zajedničkim korijenima i različitostima u regulativi južnojadranskih gradova posvećenim pitanju pravnog režima na imovini udate žene, u ovom radu su korišćeni rezultati te studije u kontekstu komparativne analize tog pitanja u statutima Skadra i Kotora.

skog, *De non dar niente a le fiole femene maritate*, član stotinu trideset devet, *Che non dar cosa strania in dote* sa članom stotinu šezdeset tri skadarskog, *De dar cosa strania in dote*, član stotinu četrdeset jedan, sa istoimenim naslovom člana stotinu šezdeset četiri, *De cercar debito sopra doti*, član stotinu četrdeset devet *De seconda moglie*, istovjetan je odredbi stotinu sedamdeset dva skadarskog, *De quilli che leva seconda mulier* i član stotinu pedeset *Delli figlioli della prima moglie et seconda* sa članom stotinu sedamdeset tri skadarskog statuta, *De li fioli de la prima mulier*.

Sa nešto izmijenjenom sadržinomu odnosu na član stotinu šezdeset pet statuta skadarskog o zabrani otuđivanja miraza je član stotinu četrdeset tri budvanskog statuta, sa istoimenim naslovom, u kom postoji zanimljiv dodatak na kraju člana, gdje se navodu da udate i neudate žena mogu zamjenjivati djelove miraza ukoliko im je to od koristi³³, što upućuje na zaključak o nešto većim slobodama žena u raspolaganju svojom imovinom u srednjovjekovnom budvanskom pravu u odnosu na skadarsko. Nešto proširenijeg sadržajau odnosu na član stotinu šezdeset osam, *De possedere lo lecto lo baron e la femena l'uno a l'altro* skadarskog statuta je odredba budvanskog *De posseder il letto vidual*, koja se odnosi na istovjetno pravo udovca ili udovice na plodouživanje imovine supružnika. Budvanskoj odredbi je na kraju dodat dio koji obavezuje „preživjelog supružnika da dok posjeduje udovičku postelju svake godine priredi ručak u mjestu gdje leži umrli ili umrla. Ako treba držati godišnjicu smrti, sve troškove snosi onajko drži postelju iz imovine umrlog ili umrle, i ne može se izgovoriti da nema sredstava“³⁴. U budvanskom statutu je ovaj narodni običaj ozakonjen sa svrhom da bi se u sve složenijim odnosima u komuni koja se razvija i gdje čvrste porodične veze postaju labavije, ipak zadrži običaj poštovanja umrlog i davanja za dušu, što se moguće sve manje praktikovalo, dok je u Skadru u to vrijeme porodice zadržale kohezio jedinstvo i time veće poštovanje starih običaja iz unutrašnjosti, pa ih nije statutarano definisala kao obavezu jer su podrazumijevane bez posebnog naglašavanja.

Pitanje prava raspolaganja žene svojim dobrima regulisao je u članu dvije stotine devedeset jedan, *De moglie maridada o non maridada*. Ova odredba donijeta je u vrijeme mletačke vladavine i sadrži proširena i kombinovana pravila iz dvije odredbe iz predmletačkog perioda koje se odnose na

³³ *Srednjovjekovni statut Budve*, Budva 1988, priredili Ž. Bujuklić, M. Luketić, 120; *Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardonae, et civitatis et insulae Lesinae*, Zagreb 1882-1883. „...possa cambiar delle sue dote con suo avvantagio la moglie maridada o non maridada.“ (u daljem tekstu *Stat. Bud.*).

³⁴ *Stat. Bud.* cap. 145 „...et fin chi possede il letto, sia tenuto o tenuto de far un pranzo ogn'anno, ove giace il morto o la morta; et se l'obbito fosse cercato provevolmente, quello, che tien il letto, sia tenuto di pagarlo delle cose del morto o della morta, et non se possa scusare, che die posseder“.

zakonsko nasljeđivanje i pravne poslove koje je eventualno mogla zaključiti žena i dodatka tim pravilima kojim se propisuju nova ograničenja prava žene u pogledu raspolaganja imovinom *mortis causa*. Kao i u Skadru³⁵, udata žena u Budvi ima pravo da putem testamenta raspolaže petim dijelom imovine ako ima djece, a četvrtim dijelom ako nema. Sve ostalo od imovine pripada djeci, odnosno ako djece nema onda nasljeđuju ostali najbliži pobočni krvni srodnici do četvrtog stepena, preživjeli bračni drug i opština³⁶. U nastavku teksta budvanske odredbe slijede pravila koja nije poznavalo skadarsko pravo o tome da se ženi zabranjuje da u svojim raspolaganjima *mortis causai inter vivos* može imovinu zavještati, darivati, prodati, založiti ili na bilo koji drugi način otuđiti rođacima strancima. Ukoliko nema nasljednika iz prethodnih redova, a ima rođake strance, budvanska žena je mogla testamentalno raspolagati kao što je to mogao i muškarac. Bila je obavezna da imovinu testira srodnicima rođaka stranaca koji su budvanski građani, a u slučaju da žena učini protivno, primjenjivala su se pravila zakonskog nasljeđivanja po kojima je takva imovina pripadala srodnicima budvanskih građana ili, ako njih nema opštini. Svaki posao koji je žena zaključila protivno navedenom pravilu Statuta nije valjan, te stoga nije ni mogao proizvesti nikakvo pravno dejstvo³⁷. Ovaj dodatak u budvanskoj odredbi nalik je na pravila koja su važila u susjednom Kotoru, u kojemu je odredbom dvije stotine šezdeset jedan bilo zabranjeno da rođak vlasnika prodane nepokretnosti koji je stranac može, koristeći se pravom otkupa prodane nekretnine, biti vlasnik nekretnine na teritoriji čitave komune. To pravo je mogao imati jedino ako postane, poštujući statutom propisanapravila, građanin Kotora³⁸.

Budvanski statut je, pored već navedenih, sadržao još dvije posebne odredbe o pravnom režimu na miraznim dobrima. Dozvolio je sticanje miraza putem održaja stvari, a regulisao je i pitanje ubiranja plodova sa stvari koja je data u miraz, što upućuje na zaključak da je ovakva posebna regula-

³⁵ Stat. Scutari, cap.198. *De testamento de intestato laico over femena*. „*Ordinemo chi zaschadun laico over femena morisse intestado volemo che tuti li soi beni vada a li fioli et si fidi non havissi vada a lo pare over a la mare; se pare over mare non havissi vada a li fratelli, e si fradelli non fossi vada a li fioli de li sorelli; si fioli de sorelli non fosse vada a li barbani, e fioli de barbani non fosse vada a li anuti over a li toti; e se anuti non fosse, chi vada a li fioli de li anuti over a li heredi de li anuti fina in quarto grado; e se tuti questi sovra scripti non fossi, chi vada lo facto de la mulier a lo barone, e se lo facto de lo barone a la mulier, e se lo barone e la muliere non fosse, chi vada tuti li dicti beni a lo Comune.*“

³⁶ Stat. Bud, cap. 191, cap. 291; Up. Ž. Bujuklić, Statut Budve, op.cit, 77.

³⁷ Stat. Bud, cap. 291. „*Forestieri propinqui per modo ne ingegno ne in vita ne in morte non possa testar, ne donar, ne vender ne impegnar ne dar ne alienar; et se farà, non tenga ne vaglia in perpetuo.*“

³⁸ Statuta et leges civitatis Cathari, apud Rubertum Mietum, Venetiis 1616; (u daljem tekstu Stat. Cath), cap. 261, *De venditione possessionis propria*. „...si ille propinquus esset forensis, non possit illud facere redimere, nisi ipse vellet esse ciuis noster...“

tiva diktirana, s jedne strane, time što se ustanovljavanje miraza nije uvijek obavezno unosilo u notarski dokument, nego da se to pravo moglo steći i originarnim putem, a sa druge, da su predmet miraza u Budvi bile i nepokretne stvari, te da su Budvani poštovali davno ustanovljeno pravilo da sve što je na zemlji dijeli pravnu sudbinu zemlje. Stoga je i bilo propisano da se nesmetanim držanjem stvari i plodova sa nje u roku od godine dana stiče pravo svojine³⁹ kao i da se plodovi sa obradivog zemljišta koje je dato u miraz smatraju miraznim dobrom, ukoliko davalac miraza ne upozori da se plodovi sa njih ne daju u miraz⁴⁰.

Kotorski statut u odnosu na oba prethodno analizirana statuta sadrži znatno veći broj odredbi o pravnom režimu na imovini žene, donošenih u nekoliko navrata tokom XIV i početkom XV vijeka. Kao i tekst čitavog statuta, tako i poglavlja o ovom pitanju nijesu ni hronološki ni sadržajno sistematizovana, što je s obzirom na način njihovog donošenja sasvim razumljivo. Bogata latinična notarska građa koju ima grad Kotor dala je u posljednjih pedesetak godina mogućnost mlađim pravnim istoričarima i istraživačima srednjovjekovne pravne prošlosti ovog grada da analizom gradskog statuta i njegove primjene u praksi dođu do značajnih rezultata⁴¹. Komparacijom statutarnih rješenja i analizom kotorske notarske prakse tragamo za zajedničkim pravnim korijenima ove regulative.

Pojedine odredbe kotorskog, skadarskog i budvanskog statuta posvećene miraznoj imovini žene injenim pravima u vezi sa tom imovinom su skoro ili približno identične. Tako je odredba stotinu četrdeset i dva⁴², *Quod pater possit prius maritare filias, quam filios uxore*, i odredba stotinu četrdeset tri⁴³, *Quod pater contradicentibus filiis possit filias maritare*, kotorskog statuta ista kao i odredbe skadarskog i budvanskog kojima se propisuje obaveza oca da prvo udaje kćerke a potom ženi sinove i da protivljenje sinova u

³⁹ Stat. Bud. cap.140, *De posseder dote. „ Ordinemo, che ogni dote data et posseduta liberamente per anno uno, et ricevuti li frutti, et non li fosse opposto per nissun ne contradetto, posseda in perpetuo“.*

⁴⁰ Stat. Bud. cap.142 *De dar in dote possession lavorada. „ Ordinemo, che se alcuna persona dasse in dote vigna lavorada et campo seminato, et non facesse mention delli frutti, che li non dà li frutti in dote, sia la vigna o campo con tutti li frutti suoi“.*

⁴¹ Analizi srednjovjekovnog statutarnog prava Kotora posvetila sam punih četrdeset godina svog istraživačkog rada i izuzetno mi je zadovoljstvo što se uspjelo da se u istraživanja ovakve vrste uključi mladi naučni kadar. U tom smislu posebno je važno istaći doprinos koji je dao mr N. Nikezić napisavši izuzetnu studiju koja je u analizi pravne prošlosti Kotora nezaobilazna literatura svakom budućem istraživaču. Studija sa naslovom „*Položaj žene u porodičnom pravu Kotora u XIV vijeku*“ je njegova magistarska teza odbranjena na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu 1998. godine.

⁴² Stat. Cath, cap. 142. „*Pater habens filios non uxoratos, et filias non maritatas, potestatem habet maritandi filias, absque filiorum voluntate...*“

⁴³ Stat. Cath, cap.143. „*Pater vel mater habens filios, vel filias, potestatem habeat maritandi filias, et filias conntradicentibus, ipsorum filiorum contradiction non obstante...*“.

tom pogledu nije imalo nikakvog značaja. Obavezu davanja miraza kćerkama u Kotoru, takođe kao i u Budvi i Skadru, imaju roditelji, a nakon njihove smrti braća su bila obavezna da to učine iz roditeljske ili svoje imovine, odnosno rođaci, ukoliko to braća nijesu realizovala⁴⁴. Kćerke koje su udajom dobile miraz nijesu imale nikakva prava na ostatak imovine. Otac porodice je njome mogao slobodno po svojoj volji da raspolaže, kako je to navedeno u odredbi stotinu četrdeset sedam kotorskog statuta⁴⁵, *Quod filia maritata cum parchiuiio, in residuo nullim iushabeant*, slično kao i statutima Skadra i Budve. U srednjovjekovnom Kotoru je muž bio u obavezi da sačuva neokrnljen ženin miraz i da ga nakon njene smrti vrati potomcima ili, u slučaju da nema potomaka, porodici iz koje je dobijen miraz. Prije nego što bi oženio drugu ženu, otac je morao isplatiti sinovima prve žene miraz njihove majke⁴⁶. U statutu postoji još jedna odredba koja se bavi ovim pitanjem, ali je po svom smislu takva da protivrječi ovoj prethodno navedenoj. Ona svojom sadržinom upravo ukazuje da je u praksi bilo slučajeva da je otac zaključivao drugi brak a da mirazna dobra njegove prve žene nijesu bila izuzeta i data potomcima. Stoga su u novoj odredbi pravo na povraćaj majčinog miraza imali potomci i nakon očeve smrti, iz njegove zaostavštine. Nasljednici prve žene koji nijesu izuzeli miraz svoje majke za očeva života, prije nego što je otac uzeo drugu ženu a živjeli su u zajednici sa njima, imali su pravo da traže da im se miraz njihove majke nadoknadi iz očeve zaostavštine⁴⁷. Tek iz onog što je preostalo, nasljednici druge žene su mogli izuzeti miraz njihove majke iz očeve zaostavštine⁴⁸. Prodaja i otuđenja miraznih dobara koja je učinio otac koji ima maloljetne nasljednike, a žena mu je umrla, ne važe dok sinovi ne bi postali punoljetni. Sinovi bi trebalo da se u roku od godine od punoljetstva izjasne o očevim raspolaganjima majčinom imovinom. Istekom toga roka sinovi su gubili pravo na prigovor bilo koje vrste u vezi sa mirazom njihove majke⁴⁹.

Žena udovica je u srednjovjekovnom Kotoru, kao i u Budvi i Skadru, mogla napustiti muževljev dom u slučaju da je željela da ponovo sklopi brak,

⁴⁴ Stat. Cath, cap.146. *De sororibus non maritatis, qua remanent cum fratribus post mortem patris.*

⁴⁵ Stat. Cath, cap.147. *„Statuimus quod in ijs, quae remanserit, pater habeat plenarium potestatem...“*

⁴⁶ Stat. Cath, cap.163. *De viro heredes habentes ex prima, qui secundam accepit uxorem.*

⁴⁷ Stat. Cath, cap.156. *„si heredes primae uxoris non traxerint parchiuium mater suae, uiuente patre, antequam ipse pater recipiat aliam uxorem, post mortem patris, si pater habuerit alios heredes cum secunde uxore, illi heredes primae uxoris debeant extrahere de bonis paternis, parchiuium matris eorum...“*

⁴⁸ Stat. Cath, cap. 156. *„... et de quod superfuerint detrahant heredes secundae uxoris matris eorum parchiuium.“*

⁴⁹ Stat. Cath, cap.161. *„ipsa alienation, vel venditio non teneat...donec aliquis heredum perueniat ad aetatem legitimam, et si infra spatium unius anni post aetatem legitimam tacuerit, nihil in posterum dicere possit, vel postulare“*

i u tom slučaju je imala punu vlast „na cijelom svom mirazu i daru ili dije-lu koji je dobila od oca ili majke“⁵⁰. Miraz udovice je bio u njenoj svojini i sa njime je mogla slobodno raspolagati. Međutim, u odnosu na druge gra-dove, kotorski zakonodavac je znatno veći broj normi posvetio režimu vra-ćanja miraznih dobara, odnosno do sitnih pojedinosti regulisao moguće fak-tičke situacije kada je u pitanju ponovna udaja udovica i zaključivanje novih brakova u kojima udovice imaju ili nemaju potomke. Tako je ženama bilo dozvoljeno da nakon njene smrti sinovi od posljednjeg muža imaju njen mi-raz, u kojem slučaju bi sve mimo miraza što joj je pripadalo od oca ili maj-ke ili sa bilo koje strane bilo dijeljeno između sinova svih muževa *per capi-ta*. Ako bi pak žena umrla bez nasljednika od sviju muževa, tri četvrtine mi-raza i sva ostala imovinabi se vraćala ocu ili majci, braći ili neudatim sestra-ma, a sa četvrtim dijelom je mogla raspolagati po želji, „za svoju dušu“. Ako nije imala oca, majku, braću ili neudate sestre, mogla je „sve ostaviti za dušu svoju i svojih“⁵¹. Mirazna dobra žene koja bi se udala drugi puti imala na-sljednike od prvog muža, nakon njene smrti njen drugi muž je mogao uživa-ti samo u roku od pola godine. Istekom tog roka dobra bi se vraćala nasljed-nicima prvog muža, s tim da je sama žena mogla po svojoj volji raspolagati do četvrtine vrijednosti tih dobara⁵². U slučaju da su nasljednici žene posum-njali da je drugi muž umanjio miraznu imovinu njihove majke, imali su pravo da traže od muža da se o tome izjasni i da se na njihov zahtjev u vezi sa time opravda zakletvom, kako je to bilo propisano u odredbi *De uxore secun-di mariti, habente heredes ex primo*.⁵³ Ako žena udata po drugi put nije ima-la nasljednika iz prvog braka a umrla je prije drugog muža, njen muž je imao pravo da, ukoliko se ne ženi ponovo uživa ta dobra. Žena je imala pravo da slobodno testamentalno raspolaze jednom četvrtinom svoje imovine. Ukoli-ko se pak muž oženi, bio je obavezan da tri četvrtine miraza ili imovine vra-tiocu, ili majci, ili braći i neudatim sestrama te žene, a ukoliko ih nema, nje-na dva najbliža srodnika zajedno sa komunalnim službenicima bi je raspore-

⁵⁰ Stat. Cath, cap.164. „...suo parchiuio, vel alicui alteri ad quem pertineret ipsum parchiui-um....”

⁵¹ Stat. Cath, cap. 164. „...totum parchiuium suum necnon... sit in sua potestate ...si absque herede omnium virorum defecerit, tres partes parchiuij, et totum aliud factum redeant da partem, uel matrem; seu fraters, uel sorores eiusdem non maritatas; quartam partem positi dare pro anima sua, si patrem vel matrem, aut fraters, uel sorores non maritatas non habue-rit, positi omnia dare pro anima sua et suorum“.

⁵² Stat. Cath, cap.165. „...marite ipse bona ipsius uxoris non possideat, nisi dimidij anni spa-cio tantum: complete uero dimidio anno, omnia praedicta bona perueniant ad heredes pri-mi mariti, eo salvo...”

⁵³ Stat. Cath, cap.165. „...quod si dicti heredes primi mariti haberent secundum maritum sus-pectum, quod acceperit aliquid de bonis suae matris, teneatur ipse maritus de hoc per sac-ramentum de purgare, si heredes hoc voluerint“.

dili „za njenu dušu“⁵⁴. Ako žena ima nasljednike od više muževa pa se uda za drugoga muža i sa njim nema sinove, prema odredbi stotinu šezdeset sedam, *De muliere habente heredes ex pluribus maritis*, poslije smrti te žene sva njena dobra će pripadati *per capita* svim nasljednicima koje je imala sa drugim muževima, s tim da je do četvrtine tih dobara žena mogla po svojoj volji raspolagati. Ukoliko je žena imala za potomke i mušku i žensku djecu smatraće se da je u „ovoj stvari žensko dijete žensko za svoju braću, a ako ne bi imala muškog potomka onda će njena kćerka, ako nije bila udata, sebe smatrati za muškog potomka. Ako je kćerka bila udata a imovina nije bila raspoređena, prokurator Komune su je dijelili saglasno odredbi o umrlima *ab intestato*“⁵⁵.

Na osnovu pravila iz gradskih statuta Budve, Skadra i Kotora jasno proizilazi da je pravni režim na imovini udate žene u svojoj osnovi bio u svima isti, sa neznatnim razlikama u nekim pojedinačnim rješenjima⁵⁶. U oblikovanju ovih pravila bilo je raznih uticaja, uslovljenih prvenstveno geografskim položajem ovih gradova i političkim prilikama koje su u njima vladale u vrijeme stvaranja osnovnih pravnih akata komune. Sličnosti u pravnim rješenjima su u najvećoj mjeri sarimsko-vizantijskom regulativom, koja je načelno predviđala da su imovinske mase žene i mužau braku podijeljene i da je žena vlasnik svoje mirazne i parafernalne imovine. Veliki broj navedenih statutarnih pravila svojom pravnom terminologijom i pravnom sadržinom vezanim za obvezu davanja miraza i njegovo utemeljenje putem carta dotis⁵⁷, sačinjavanje ugovora o mirazu između muža i davaoca miraza⁵⁸, pravo muža da raspolaže miraznim dobrima kojima je procijenjena vrijednost⁵⁹, obaveza muža na vraćanje miraza nakon prestanka braka⁶⁰, pravo žene na generalnu hipoteku na muževljevoj imovini radi naplate miraza⁶¹ i pravo svojine žene

⁵⁴ Stat. Cath, cap.166. „*Secundus maritus mulieris non habentis ex primo marito heredem, posit post mortem mulieris ipsius possidere bona ipsius, eo salvo quod uxor ipsa usque ad quartam partem tam de stabili tam de mobile posuit pro anima sua dimittere ad voluntatem suam...*“

⁵⁵ Stat. Cath, cap.167. „... *si qua mulier ... alium accepit virum, et cum eo filios non habuerit, post mortem ipsius mulieris omnia bona sua perveniant ad illos heredes, quos habuerit cum alius viris...*“

⁵⁶ U budvanskom statutu je bilo propisano nasljedno pravo žene na muževljevu zaostavštinu u četvrtom nasljednom redu što nijesu propisali statuti Kotora i Skadra. Stat. Buduae, cap.212. Detaljnije: Ž.Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Budva 1988, 144.

⁵⁷ *Corpus iuris civilis*, vol.I, edit.stereotipa, Th Mommsen, Berolini 1872, *Codex Iustinianus*, 5,11,7,2; up: B. Eisner- M.Horvat, *Rimsko pravo*, Zagreb 1948, 162; u daljem tekstu označen sa C.

⁵⁸ C.5,11,6.

⁵⁹ U doba Justinijana su bila u primjeni pravila klasičnog prava o tom pitanju. (D.23.3,10,pr)

⁶⁰ C.5,13,1, pr. Kasnije su ova pravila preuzeta u vizantijsko a potom u srpsko srednjovjekovno pravo. Vidi o tome T. Taranovski, op.cit, 50-51; A. Solovjev, op.cit. 130.

⁶¹ C.5,13,1,1b; C.8,17,12

na miraznim dobrima na kojima se u vrijeme trajanja braka muž smatra plodouživaocem⁶² su poznata pravila rimskog prava iz perioda Justinijne vladavine i kasnijeg vizantijskog prava⁶³.

Osim sličnosti nužno je istaći da su neka pravila o imovini udate žene u statutima gradova Zetskog primorja različita odrješenja postklasičnog rimskog prava i regulative iz doba Justinijanove vladavine. To se odnosina ustanovu „*donatio ante (propter) nuptias*“ koja nije postojala u analiziranim statutima, kao ni u statutima drugih srednjovjekovnih dalmatinskih gradova⁶⁴. U ovom pogledu preovlađujući uticaj na sve statute duž istočnojadranske obale izvršilo je mletačko pravo⁶⁵.

PRIMJENA PRAVILA O PRAVNOM REŽIMU NA IMOVINI ŽENE

Primjenu statutarnih pravila o ženinoj imovini, koju sučinili miraz (*dos,parchiuium*) i parafernalna dobra (*alia bona mulieris, super parchiuium*), kao i pravila o imovinskim odnosima između supružnika, možemo pratiti samo u pravu srednjovjekovnog Kotora, budući da su notarske knjige koje predstavljaju izvorno svjedočanstvo ostvarenom pravnom životu sačuvane jedino u ovom gradu.

Dva osnovna principa, prvi o obavezi postojanja miraza i druge imovine koja se nalazi u svojini žene i drugi o postojanju podijeljenosti imovine između supružnika u braku te nemogućnosti da po zakonu bude u njegovoj svojini nakon prestanka braka smrću supružnika, bila su primjenjivana u svakodnevnoj praksi u srednjovjekovnom Kotoru u XIV vijeku.

Brojne isprave potvrđuju da je o mirazu prema odredbama statuta sačinjavana carta dotale, da je žena dobijala miraz od svojih srodnika većinom u momentu zaključenja braka ili da je pak davalac miraza garantovao da će ga isplatiti u određenom roku predviđenom u dotalnom instrumentu i da se je to redovno i dešavalo. Miraz je bio u ženinoj svojini i nije se mogao upotrijebiti za naplatu potraživanja muževljevih povjerilaca. Nakon smrti supružnika,

⁶² C.5,12,30,1.

⁶³ Ekloga, titulus II,5; titulus III, 1. Detaljno kod: L. Margetić, Bizantsko bračno imovinsko-pravo u svijetlu NoveleXX Lava Mudroga (s posebnim osvrtom na razvoj bračnog imovinskog prava u srednjovjekovnim dalmatinskim gradskimopćinama), *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 18, Beograd 1978,19-50.

⁶⁴ Codex Theodosianus, 3,5,2; Codex Theodosianus 3,8,2; C.5,14,9,1; C.5,3,19; C.5,3,20,3; C.5,3,20,8; C.5,17,8,5. Vidi detaljnije o tome kod: L. Margetić, Mletačka repromissa, “dar u ponedjeljak” i grosina (pellica vidualis), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 2 (1989), 163-172.

⁶⁵ L. Margetić, Neka pitanja starijega mletačkoga porodičnog prava, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 9, 1988, 107-117.

ukoliko nema zakonitih potomaka, postojala je obaveza restitucije miraza iz porodice iz koje je miraz došao⁶⁶.

Uprkos navedenom, u praksi je bilo zloupotreba statutarnih pravila i dugo vođenih sudskih procesa sa ciljem da se stečena prava žena garantuju ine zloupotrebljavaju bilo od muževa, njihovih povjerilaca ili pak srodnika i potomaka koji svoja prava ne ispunjavaju ili izigravaju u svakodnevnom životu. Tako je u aprilu 1333. godine vodila spor, preko svog zastupnika Mata Tripunova Jakanjina, Mara, žena poznatog kotorskog vlastelina Tripuna Scitija protiv svog muža. Spore se zbog raznih prevarnih radnji koje sa svojim povjeriocima radi njen muž, a kojima štete njenoj miraznoj imovini. Sa tog razloga zastupnik traži da se radi zaštite imovine izvrši procjena miraza. Navode tužiteljice tuženi je osporavao, ali se nije opirao zahtjevu da se izvrši popis mirazne imovine. Poštujući pravilo Statuta o tome da miraz mora biti sačuvan u cjelini, sudije određuju procjenitelje koji će izvršiti procjenu Marinih miraznih dobara. Mara je imala carta dotis o svojim miraznim dobrima i na sudu se zaklela da je sva dobra navedena u dotalnom instrumentu dala njenom mužu Tripunu. Na osnovu toga Sud je odredio da se imovina koju su procjenitelji odredili za Marin miraz ne može koristiti za namirenje muževljevih povjerilaca, ali da njen muž i dalje ostaje držalac te imovine, čime se upravo potvrđu je statutarno pravilo da je u braku muž plodouživa-lac mirazne imovine.⁶⁷ Nakon dvije godine od donošenja ove presude, u julu 1335. godine Mara, žena Tripuna Scitova je preko zastupnika tužila povjerioca svoga muža, Dzivu Glavatova, da je zajedno sa njenim mužem Tripunom želi ostaviti bez njenih miraznih dobara, koja su joj presudom iz 1333. godine bila procijenjena na iznos od dvije hiljade i dvesta perpera. Zastupnik tužilje na sudu traži od tuženog da vrati imovinu Marinog muža koju je zaposjeo da bi se iz te imovine izdvojio miraz Marin. Tuženi je na takav zahtjev preko svog advokata iznio odbranu da na ulazak u dobra Marinog muža ima

⁶⁶ Detaljne podatke o mirazu na osnovu izvorne građe iz notarskih knjiga iz XIV vijeka dao je N. Nikezić, Miraz u kotorskom pravu u prvoj polovini XIV vijeka, *Istorijski zapisi*, br 1/1995, 1-19.

⁶⁷ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, (*Kotorski spomenici, Prva knjiga kotorskih notara god.1326-1335*), Zagreb, 1951, isp.1119(*Coram nobis iudicibus iuratis predictis conquestus est Mathe Triphonis Jacagne aduersus Triphonem Sciti dicens pro parte uxoris dicti Triphonis Mare: „tu facis ingenium cum creditoribus tuis in preiudicium dotium uxorum tusrum predictorum, volo ergo, quod dictum perchium extimetur; ne possit defraudari, cum omni ratione ipsum saluum esse deberet“. Et dictus Triphon non valens dare contrarium, dixit se non facere aliquod ingenium. Propter quod nos dicti iudices videntes per statutum, quod dotes omnimodo salue esse debent, diximus per sententiam, quod dicta perchiua extimentur per Nutium Gille et Theodorum Gige, quod eis dedimus eximatores, quod extiment dotem dicte Mare recepto sacramento ad dicta Mare , quod omnes dotes secundum cartam suam eidem Triphoni sint solute, de quibus dotibus extimatis creditores eiusdem Sciti accipere non valeant, Triphon predictus semper tenendo easdem).*

pravo, jer mu je to pravo potvrđeno sudskom presudom, što je dokazao postojanjem valjane notarske karte o tome. Nakon opsežne rasprave donijeta je presuda kojom se sudskim procjeniteljima daje ovlaštenje da se iz imovine Marinog muža izuzme vrijednost miraznih Marinih dobara. Očigledno daje sudska presuda da je miraz morao biti u cjelini sačuvan imala prednost pred interesima povjerioca za naplatu potraživanja po osnovu ugovornog odnosa. Posebno je zanimljivo da se radi obezbjeđenja isplate miraza izuzimaju svi vinogradi i svi voćnjaci njenog muža sa svim prihodima koje daju u toj godini, iz čega je posve lako zaključiti da je sa Marinom miraznom imovinom njen muž sa povjeriocima pravio razne prevarne radnje koje su posve iscrpile postojeću imovinu⁶⁸.

O očuvanju miraznih dobara, da budu neokrnjena u toku trajanja bračne zajednice, brinula se žena, koja je, kako smo vidjeli u prijašnjim slučajevima činila preko svog advokata. To je mogla učiniti i osoba koja je dala miraz mužu, o čemu ilustrativan podatak daje isprava sačinjena tridesetog septembra 1336. godine. U toj ispravi je sadržana presuda u sporu koji je vođen između tužioca Junija Gambe, tasta i tuženog, njegovog zeta Andrije, zato što on otuđuje imovinu umanjujući mirazna dobra njegove kćerke, Andrijine žene. Tužilac je podnio notarsku kartu kao dokaz o visini miraza i tražio da sud zabrani rasipanje imovine. Sud je presudio da miraz Andrijine žene naveden u notarskoj ispravi mora biti u cjelini sačuvan i da se nijedno otuđenje iz Andrijine imovine ne može obaviti ukoliko je na štetu miraza njegove žene.⁶⁹

⁶⁸ A. Mayer, *Monumenta Catarensis*, vol. II, (*Kotorski spomenici, Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*), Zagreb, 1981, isp. 931 (*Coram nobis iudicibus iuratis... conquesta est Mare, uxor Triphonis sciti, per aduocatum suum aduersus Giue Glauatti cum una carte sententie preteritorum iudicum, quod perchuum suum sibi debeat extimari, dicendo: „ Tu fecisti ingenium cum marito meo et vis subtraere dotes meas, quod facere non potes; volo ergo, quod ex eas de facto dicti mariti mei et extimetur michi pro parchiuio meo“. Que Giue respondens per aduocatum suum dixit : „ ego peto debitum meum secundum tenorem sententie carte mee“. Quare nos dicti iudices sic audientes diximus per sententiam, quod eidem Mare extimetur perchuum de facto mariti supradicti, dantes sibi extimatores, qui sibi extimarunt omnes vineas et calameta dicti Triphonis, quod habet in margep ubicumque cum vino huius anni pro perperis duobus milibus et ducentis....).*

⁶⁹ A. Mayer, *Monumenta Catarensis*, vol. II, (*Kotorski spomenici, Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*), Zagreb, 1981, isp. 1060 (*Coram nobis iudicibus iuratis predictis veniens Iunius Gambe cum una carta perchiui filie sue dixit aduersus adream, generum suum: „tu habes perchuum filie mee secundum tenorem carte mee, et alienas factum tuum in praeiudicium mei perchiui. Unde presento mee, et alienas factuum tuum praeiudicium mei perchiui. Undo presento mecum carta perchiui predicti, quod non possit alienare et disperdere perchuum predictum“. Qui Andreas dixit: „ Nichil volo alienare de tuo, sed de meo“. Quibus sic auditis nos iudices predicti sententialiter diximus, quod perchiuum predictum secundum tenorem carte dicti Iunii sit saluum, nec praeiudicet sibi alienatio facti Andree memorati secundum formam statuti.).*

Dotalna imovina je morala biti sačuvana ne samo kroz ograničenja koja su postavljana mužu već, prema odredbama statuta, i samoj ženi. Žena nije mogla jamčiti mirazom za muža za iznos veći od deset perpera, niti se zaduživati većem iznosu svojim miraznim dobrima. U praksi je ipak bilo odstupanja od ovog pravila i traženo je da se čak i sudskim putem izvrši isplata duga od žene i jamčenje miraznim dobrima za muževljeve dugove. Tako je za preuzeti dug, Mare, žena Tripuna Scitija jamčila epitropima testamenta Džive Glavatova četvrtinom svoga miraza⁷⁰. Radoslava, žena Maroja Bližike, stanovnika Kotor, je za dug od dvadeset pet perpera kotorskih groša, koji je imala prema počivšem Stojku Milinoviću i njegovoj ženi Drakši, založila polovinu svoje kuće u Kotoru.⁷¹

U svakodnevnoj praksi je muž, ipak, kako pokazuju isprave, obično raspolagao imovinom iz ženinog miraza uz ženinu saglasnost. Jedan u nizu zanimljivijih je slučaju kome je Stanjo Medojević iz Bara ustanovio, uz saglasnost svoje žene Katarine, službenost plodouživanja na dva karata zemlje u Grblju, u korist Katarinine babe Dome⁷², koje je nepokretnosti Dome, prethodnog dana predala Stanju kao miraz za njegovu ženu Katarinu⁷³. Zabilježeni su i nerijetki primjeri raspolaganja imovinom koju su činili muževi kada

⁷⁰ A. Mayer, *Monumenta Catarensis*, vol. II, (*Kotorski spomenici, Druga knjiga kotorskih notara god.1329,1332-1337*), Zagreb, 1981, isp. 1356, 12 XI 1336 (*Ego Triphon Sciti concor cum... epitropis testamenti Giue Glauatti, de omnibus debitis temporis praeteriti, qui tenebar dare dicti Giue cum cartis et sine cartis, confitens medebere dare dictis epitropis perperos mille centum et septuaginta Venetorum, quorum omni anno succesive in festo natiuitatis domini obligor eis soluere perperos sexaginta de cruce, quosque compleuero integre soluere totum debitum supradictum... Pro quibus omnibus ego Mare, uxor dicti Triphonis, eisdem epitropis sum fideiussor et principalis pagator super quartum perchiui mei, si dictus Triphon non soluerit, ut est dictum.*)

⁷¹ *Acta notarilia*, vol III (1395-1400), *Sudsko notarski spisi, knjiga III*, Istorijски arhiv Kotor, 571, 6. XI 1398. Neobjavljena arhivska gradja: (*Ego Radoslawa, uxor Maroy de Blisichue, habitatores Cathari, confiteor habuisse et recepisse a Draxa, uxor quondam Stoico Milinovich, perperos viginti quinque grossos de Catharo, quos sibi et viro suo Stoicho mutuam per cartam notarij, super unam mediam domum positam in Catharo... qua appignationis apparet carta....*)

⁷² *Acta notarilia*, vol III(1395-1400),*Sudsko notarski spisi, knjiga III*, Istorijски arhiv Kotor, 434-435, 10. IV 1397. Neobjavljena arhivska gradja... (*Nos Zango, una cum uxore mea Staniza, canonice matrimonium contrahimus cum Stagni, filio de Medoye de Antibaro... dans sibi filiam nostram nomine Catharinam...cum qua damus sibi pro dote. Insuper ego Dome, fillia Dobroszlauij Codani, auia dicte Catharine, do dicta Catarina....caratos duos possitas in zopa meam de Gherbli in sdrebi Nycolay Beloglauij.*)

⁷³ *Acta notarilia*, vol III(1395-1400),*Sudsko notarski spisi, knjiga III*, Istorijски arhiv Kotor, 435, 11.IV1397.Neobjavljena arhivska gradja (*Nos Stagno Medoyevich de Antibaro...cum uxore mea Catarina, volumus et contentamus nostram bonam voluntatem quod Dome, filia Dobroszlauij Codanij, auia dicte catarine, teneat et usufructet in vita sua tantum caratos duos terre quos ipsa dedit nobis in dotem per cartam notarij, quod caratospositas in Zopa de Gherbly in sdrebo Nycolauij Beloglauij. Et post meam mortem dicti carati sint dicte Catharine, nepotis sue et uxor me Stagij, sine aliqua questione.*).

su u pitanju njihove nepokretnosti, pri čemu su takva raspolaganja činili uz ženinu saglasnost⁷⁴, kao što je zabilježeno u ispravi sačinjenoj jedanaestog avgusta 1332. godine u kojoj je Grube Strugonja, uz saglasnost svoje žene, založio svoju kuću Baraninu, Eliju Zaguri za sto mletačkih groša za dvije godine i tu istu kuću dvije godine kasnije uz ženin pristanakje dao u zalogu za sto perpera kotorskom hirurgu Marinu, porijeklom iz Bara, na rok od dvije godine⁷⁵. To upućuje na zaključak da su se u srednjovjekovnom Kotoru i jedan i drugi supružnik radi zaštite svojih eventualno ugroženih prava na imovinu pozivali na međusobnu ugovorenu saglasnost, kojom se zapravo u neku ruku izigravao smisao i cilj ustanovljene statutarne norme o očuvanju ženine imovine u neokrnjenom iznosu. Ovdje se vjerovatno radi o slučajevima kada je miraz predat mužu bez procjene njegove novčane vrijednosti, što je prema odredbi stotinu četrdeset devet statuta bilo moguće, i kada se radi izbjegavanja zloupotreba raspolaganja mirazom od strane muža postupalo u praksi kako je gore navedeno. Odredbom iz vremena mletačke vladavine (1426. godine), kada je bila propisana obavezna procjena novčane vrijednosti miraznih dobara i njihovo navođenje u dotalnoj ispravi, žena i njeni srodnici bili su u potpunosti zaštićeni od zloupotreba muževa i njihovih srodnika u pogledu njegovog vraćanja.⁷⁶

Žena je pored miraza mogla da ima paraferalnu imovinu, imovinu „*ultra dotem*“⁷⁷, „*super parchiuium*“⁷⁸, „*alia bona mulieris*“⁷⁹ kojom je mogla samostalno da raspolaže poslovima *inter vivos* i *mortis causa*⁸⁰. Ipak seu motivacijama za donošenje ovih odredbi navodilo da su u praksi muževi povodom ovih dobara često uznemiravali svoje žene pokušavajući da ih iskorisćavaju i zloupotrebljavaju dobra⁸¹. Isprave iz kotorske notarske kancelarije

⁷⁴ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. II, (*Kotorski spomenici, Druga knjiga kotorskih notara god.1329,1332-1337*), Zagreb, 1981, isp. 64, (*Ego Grube Strugogne apigno Elie Cagguri de Antibaro domum meum in platea sancti Triphonis... pro perperis centum..hinc ad duos annos proxime...Presente et consentiente uxore mea Stane.*)

⁷⁵ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. II (*Kotorski spomenici, Druga knjiga kotorskih notara god.1329,1332-1337*), Zagreb, 1981, isp. 528, 06.VII 1334 (*Ego Grube Stugogne apigno maestro Marino de Antibaro, medico cirusico in Catharo, domum meam in platea sancti Triphonis...pro perperis centum...hinc ad duos annos.. Presente ad hoc et consentiente uxore mea Stane.*)

⁷⁶ *Stat. Cath., sub domine Venetiis, tempore d. Stephani Quirino, capitulus 4, Quod panni qui dantur pro dotibus aestimentur; et secundum eorum aestimationem scribi debeant in instrumentiis dotalibus.*

⁷⁷ *Stat.Cath.*, cap. 164 i 166.

⁷⁸ *Stat.Cath.*, cap. 152.

⁷⁹ *Stat.Cath.*, cap. 170.

⁸⁰ *Stat.Cath.*, capp. 164, 165, 166, 167.

⁸¹ *Stat.Cath.*, cap. 152 („*Contigit aliquoties quod patres, vel matres filiabus maritatis ultra dotes, seu parchiuium aliquid donant in vita,siue in morte, et mariti super ipsis donationibus molestant uxores. Statuimus igitur....*“.)

potvrđuju razne osnove po kojima su žene dobijale imovinu „*ultra dotem*“⁸², kao i razne poslove koje su takvom svojom imovinom činile⁸³. Naročito su zanimljive one koje smo našli u neobjavljenoj arhivskoj građi s kraja četrnaestog vijeka. Tako je kotorski đakon Matija Gosti, devetog aprila 1397. godine poklonio Stanici, ženi Zanga, pok. Junija Dživonje, kuću koju je on nekad dobio na poklon od Zanga⁸⁴. Ovu kuću su Zango i Stanicauz obostranu saglasnost odmah dali u miraz svojoj kćerki Katarini povodom zaključenja braka sa Stanjom Medojevićem iz Bara⁸⁵. Ima slučajeva, naročito krajem četrnaestog vijeka, da je žena potpuno samostalno raspolagala imovinom bez muževe saglasnosti, kako je zabilježeno u ispravi od drugog oktobra 1396. godine. Dobre, kćerka Džinova i žena Dživa Sponze je poklonila svoje zemlje i vinograde koje je dobila u nasljedstvo kovačima, Radmanu i Radinu, sinovima Tomazijevim⁸⁶.

Uz pravne poslove koje su muž i žena davajući uzajamnu saglasnost zajednički zaključivali⁸⁷ sa raznim osobama iz Kotora ili drugih primorskih gradova⁸⁸, postoje zabilježeni i poslovi imovinsko-pravne prirode koje su su-

⁸² *Monumenta Catarensia I*, isp. 802, 928, 950; *Monumenta Catarensia II*, isp. 766, 1259. Up: N. Nikezić, op.cit. 133.

⁸³ *Monumenta Catarensia I*, isp. 1053; *Monumenta Catarensia II*, isp. 337, 724, 1280, 440. Up: N. Nikezić, op.cit. 130.

⁸⁴ *Acta notarilia*, vol III (1395-1400), *Sudsko notarski spisi, knjiga III*, Istorijski arhiv Kotor, 434, 9.I V 1397. Neobjavljena arhivska građa: („*Ego diaconus Matheus Gosti de Catharo, mea bona voluntatem do (et) concedo..dompnam Stanize pro uxori Zangi, filii quondam Junnij de Giuogna de Catharo, omniam meam iuribus et plenariam potestatem.. quam habeo in publico instrumento...in quo continentur qualem Zango, filius quondam Junij de Giuogna predictus, michi Matheo dedit et donavit una domus suam positam in contrata sancte Marie Magdalene, volens quod dicta Staniza possit de dicta domo suam omnimodam facere voluntatem tamquam de re sua pars....*“).

⁸⁵ *Acta notarilia*, vol III (1395-1400), *Sudsko notarski spisi, knjiga III*, Istorijski arhiv Kotor, 434-435, 10. IV 1397. Neobjavljena arhivska građa: („*Nos Zango, una cum uxore mea Staniza, canonice matrimonium contrahimus cum Stagni...dans sibi filiam nostram nomine Catharinam...cum qua damus sibi pro dote et dotis nomine unam domum dicte Stanize positam in catharo in contrata sancte Marie Magdalene....*“).

⁸⁶ *Acta notarilia*, vol III (1395-1400), *Sudsko notarski spisi, knjiga III*, Istorijski arhiv Kotor, 361, 02.X 1396. Neobjavljena arhivska građa: („*Ego Dobre, filia de Gino, et uxor de Giue de Sponse, do dono atque concedo pro donatos meas vineas, quod nulla ingratitudine ut offinsa possit per perpetuale reuocarij, Radmano fabro, filio Thomazij, et suo fratri Radino, omnes terras meas et vinealia in contrata...districtus Cathari...liberam, francham et securam de hereditibus cum omnibus iuribus, pertinentibus et potestatibus suis super me et omnia bona mea. Volens quod ipsi possint dictam vinealiam et terram vendere, donare et alienare, et omnio aliud...facere tamquam de re sua propria....*“). Isprave slične sadržine vidjeti kod: N. Nikezić, op.cit. 132-134.

⁸⁷ *Monumenta Catarensia II*, isp. 128, 364, 835, 1272, 428, 544, 547, 541 i niz drugih; Up: N. Nikezić, op.cit. 137.

⁸⁸ O tome i kod: R. Kovijanić, Bar i Barani u kotorskim spomenicima XIV vijeka, *Istorijski zapisi* 3-4 (1973), 219-232; isti, Bar i Barani u kotorskim spomenicima prve polovine XIV

pružnici sami međusobno zaključivali. U nekima od njih muž ustupa ženi i njenom ocu pravo na otkup stvari koje je založio drugom za isplatu duga⁸⁹, u drugima se ugovara podjela kuće u kojoj su živjeli supružnici⁹⁰, neke isprave sadrže ugovore o zastupništvu između žene i muža u pogledu obavljanja raznih poslova u Kotoru, Dubrovniku, Baru⁹¹, neke su sadržale ugovore o poklonima izuzetnih vrijednosti koje su žene davale svojim muževima bilo da su u pitanju pokretne ili nepokretne stvari⁹², ili pak isprave u kojima je muž ustupao ženi svu vlast nad cjelokupnom svojom imovinom, bez mogućnosti za obavljanje bilo kakvog posla bez ženine saglasnosti⁹³. Sve to ukazuje, uprkos nekim navedenim primjerima o problemima u vezi sa zaštitom ženi- ne imovine u praksi, na postojanje posebne imovine žene i muža u srednjovjekovnom kotorskom pravu u kojemu je postojala određena sloboda udate žene i mogućnost da raspolaze svojom imovinom u raznim *inter vivos* poslovima, bilo da ju je time uvećavala ili pak umanjivala⁹⁴.

Pored raspolaganja poslovima *inter vivos*, žena je u srednjovjekovnom Kotoru mogla poslovima *mortis causa* raspolagati svojom imovinom. U tom pogledu nije imala potpunu slobodu već je bila statutom ograničena na jednu četvrtinu svoje imovine⁹⁵. Zabilježeni primjeri raspolaganja *mortis*

vijeka, *Istorijski zapisi* 1-2 (1974), 123-140; S. Mijušković, *I mercanti Veneciani a Cattaro durante il domino de Nemanjići* (1186-1367), Studi Veneciani, Firenze 1968; N. Bogojević-Glušćević, Učešće Mlečana u privrednom životu Kotora u XIV vijeku, *Istorijski zapisi* 3-4/2002, 7-31; Ista, *Iz pravnog života srednjovjekovnih primorskih gradova*, Podgorica 2002, 123-144.

⁸⁹ *Monumenta Catarensis I*, ispr. 69, 31. VIII 1326.

⁹⁰ *Monumenta Catarensis I*, ispr. 48, 4. VIII 1326.

⁹¹ *Monumenta Catarensis I*, ispr. 744, 5. X 133; ispr. 452, 16. XI 1327.

⁹² *Monumenta Catarensis I*, ispr. 452, 16. XI 1327.

⁹³ *Monumenta Catarensis II*, ispr. 1572, 18. II 1336; *Acta notarilia*, vol III (1395-1400), *Sudsko notarski spisi, knjiga III*, Istorijski arhiv Kotor, 255, 11. XI 1395. Neobjavljena arhivska građa („...Ego Domiza, filia ser Lampro de Boliza de Catharo....do et dono titulo donationis measvineas quod nulla ingratitudine ut offinsa possit perpetuale revocarij Marussi Maroye, meum legiptimum virum et illud perperos quinquagentos grossos de Catharo ut plus nisi minus michi dimissit pro olim Leonardo de Basta in suo ultimo testamento. Volens ego Domiza quod dicta Marissi Maroy possit petere et exigere dictum legatum sine curia et aliqua questione per suo libero voluntatem et de ipsum suam omnimodam facere voluntatem, tamquam de re sua pars...”).

⁹⁴ *Monumenta Catarensis II*, ispr. 1213, 7. IX 1335.

⁹⁵ Up: N. Nikezić, op.cit, 137.

⁹⁶ *Stat. Cath.*, cap.165. O tome više kod: N. Bogojević, *Forme testamenta u srednjovjekovnom kotorskom pravu*, *Zbornik Pravnog fakulteta* 8-9 (1982), 179-183. Ista, *Svojinski odnosi u Kotoru u XIV vijeku*, Nikšić 1992, 130; *Odredbe kotorskog statuta o testamenu i njihova primjena u notarskoj praksi*, *Pravni zbornik, časopis za pravnu teoriju i praksu*, Podgorica, br. 1-2 (2013), 215-239; *Provisions of the Medieval Cattaro Statute on testament and their application in notary practice*, *Istorijski zapisi* 1-2/2013, 7-25; *Rimski Lex Falcidia u pravu grada Kotora u XIV vijeku*, *Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta*, Niš 2013, 531-557.

causako je kotorska žena imala u četrnaestom vijeku pokazuju da su navedena statutarna pravila i ograničenja u raspolaganju u praksi poštovana. Žena je u okviru raspolaganja *pro anima* suasvome mužu i drugim pravnim i fizičkim licima, crkvi i sveštenstvu ostavljala četvrti dio svoje nepokretne imovine ili pak novac u tom iznosu. Zabilježeno je da su žene ostavljale legat svojim muževima raznog sadržaja, često su epitropima testamenta naređivale isplatu manjih ili većih suma novca muževima, prijateljima, srođnicima, a u nekim slučajevima i vrlo vrijednu pokretnu ili nepokretnu imovinu raznim osobama.⁹⁶ U tim raspolaganjima žena je ponekad postupala i mimo ustanovljenih pravila i time povređivala interese njenih nasljednika, kojima je poslije njene smrti trebalo da pripadaju tri četvrtine zaostavštine.⁹⁷ Ilustrativan je u tom pogledu spor koji je vođen 1332, godine između kćerke kao nasljednice i izvršilaca testamenta njene počivše majke. Postupak je preko svog punomoćnika Marka Dragonisa pokrenula kćerka Kotoranina, pokojnog Baldina. Ona je zahtijevala da se epitropima testamenta njene majke zabrani da upišu prikazani testament pred notarima u opštinsku knjigu, jer bi tim upisom pokazani testament postao pravno valjan. Testament je bio sačinjen protivno odredbama Statuta o raspolaganjima *post mortem*. Naime, njena majka je u testamentu raspolagala iznosom preko jedne četvrtine imovine, što je propisom bilo zabranjeno⁹⁸. Sudije su ovaj spor riješile presudom kojom su dozvolilida se testament tužiljine majke uvede u notarske knjige, ali su izvršiocima testamenta zabranili da raspolažu iznosom većim od jedne četvrtine zaostavštine preminule. Zanimljivo je da su se u obrazloženju ove presude sudije pozvale na član trideset sedam statuta, *De consilio habendo in dubijs questionem qua non sunt in statuto*, koji im je u slučaju postojanja pravne praznine za rješavanje konkretnog spora dozvoljavao „konsultacije sa starijim ljudima u gradu“ tj. Primjenu starih običaja (*“secundum antiquam consuetudinem”*)⁹⁹.

⁹⁶ *Monumenta Catarensia* I, isprave 192, 1165, 190, 92, 70, 13, 54, 540; *Monumenta Catrensia* II, isprave 350, 88, 559, 727, 897, 1751, 57, 65, 906, 1295 i niz drugih.

⁹⁷ *Stat. Cath.*, cap. 164 (*„...si absque herede omnium uirorum defecerit, tres partes parchiuij, et totum aliud factum redeant ad patrem, vel matrem; seu fratres, uel sorrores eiusdem non maritatas,....“*).

⁹⁸ *Stat. Cath.*, cap 164 (*„...quartam partem possit dare pro anima sua,....“*); cap.165 (*„...mulier possit dimittere usque ad quartam partem ipsorum bonorum pro anima sua,....“*).

⁹⁹ *Monumenta Catarensia* I, isp.982 (*„...Mater mea fecit testamentum ultra quartam partem, quod non potuit facere secundum formam statuti. Volo ergo, quod ipsum testamentum, quod factum est contra statutum, non notetur“.....Nos vero dicti iudices iurati videntes statutum habitoque consilio cum senioribus terre sententialiter dicimus, quod dictum testamentum notetur et dicti epitropi ratione dicti testamenti non possint distribuere de facto uxoris olim dicti Balduini nisi quartam partem secundum formam statuti, et relique tres partes sint filie dicti Balduini“...*)

UPOREDNA ANALIZA PRAVNOG REŽIMA NA IMOVINI ŽENE

Radi paralele ovih pravnih rješenja sa ostalim srednjovjekovnim komunama, uzimajući u obzir statute komuna počev od sjevera, od dalmatinsko-kvarnerske regije, ka središnjem dijelu Dalmacije, i krajnjem jugu u lučkim središtima koji sežu tim potezom ili neposredno uz obalu, ukazaćemo na pravni režim na ženinoj imovini u tim središtima imajući u vidu rezultate brojnih starijih i naročito nekih novijih istraživanja na ovu temu¹⁰⁰.

Sumirajući rezultate istraživanja, mogu se izdvojiti različita pravna režima na imovini žene u srednjovjekovnim gradovima na istočnoj jadranskoj obali.

Prvi imovinski režim karakteriše univerzalna zajednica dobara muža i žene (*communio omnium bonorum*) i karakterističan je za područje Raba, Paga, Krka¹⁰¹, Umaga¹⁰², te Sicilije, Španije i Njemačke¹⁰³. Najnovija istraživanja Statuta Rapske komune i distrikta iz 1326. godine su pokazala da je, za razliku od drugih statuta dalmatinske pravne regije koji se sasvim odvajaju od rimsko-vizantijskog prava kada je u pitanju imovinski položaj žene¹⁰⁴, u Rabu udata žena bila pravno izjednačena sa mužem. Prema Rapskom statutu žena je bila suvlasnik imovine koju je muž stekao tokom braka, bilo da je unijela u brak nešto od svoje imovine ili ne. No, budući da je tokom braka muž upravljao i raspolagao stečenom imovinom „ispravno je reći da je to pravo ostvari-

¹⁰⁰ Mišljenja su među naučnicima vrlo podijeljena o ovim pitanjima.

¹⁰¹ L. Margetić, Bizantsko bračno imovinsko pravo u svijetlu Novele XX Lava Mudroga (s osobitim obzirom na razvoj bračnog imovinskog prava u srednjovjekovnim dalmatinskim gradskim općinama), *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 18, (1978), 19-50; L. Margetić, Bračno imovinsko pravo prema Krčkom statutu na latinskom jeziku, *Krčki Zbornik* 2, 1971, 145-177.

¹⁰² Ovaj oblik univerzalne zajednice svih dobara između supružnika koji se konstituiše aktom zaključenja braka bio je naročito zastupljen u svom najčistijem obliku u Istri, u Statutu Umaga, III, 45. Cit. Pr. V. Pezelj, op.cit, 77.

¹⁰³ P. S. Leicht, *Storia del diritto italiano. Il diritto privato. parte prima. Diritto delle persone e di famiglia*, Milano 1960, 203; P. Vaccari, *Il regime della comunione dei beni nel matrimonio rispetto all' Italia*, Pavia 1908, 1-4; A. Lefebvre-Teillard, *Introduction historique au droit des personnes et de la famille*, Paris 1966, 155; E. Ennen, *The Medieval Woman*, Oxford 1989., 110. Italijanski naučnik A. Pertile, s kraja XIX vijeka, je na osnovu izuzetno opsežnih istraživanja komunalnih zajednica evropskih zemalja razlikovao tri vrste zajednice dobara između muža i žene u srednjem vijeku. Prva je zajednica samo stečene imovine u braku prisutne najviše na Sardiniji, drugu čini zajednica stečenih i pokretnih dobara, preferirana najviše u Francuskoj i treća koju čini univerzalna zajednica svih dobara, najviše prisutna u Istri, Španiji, Portugaliji i Njemačkoj (A. Pertile, *Storia del diritto italiano*, III, Torino, 1894, 349-359).

¹⁰⁴ V. Pezelj, Neki elementi pravnog položaja žene u Rapskom statutu iz XIV stoljeća, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 48, 1/ 2011, 74.

vala udovica kao svoje nasljedno pravo na muževu stečenu imovinu¹⁰⁵. Žena je imala miraz kao vlastitu svojinu, ali je ova svojina bila ograničena odredbama kojima je bilo propisano da muž koji je istjerao ženu iz svoje kuće nije imao obavezu da joj vrati miraz nego samo da joj daje izdržavanje¹⁰⁶. U slučaju da nije uredno plaćao ili da uopšte nije isplaćivao alimentaciju, muž je bio obavezan da vrati miraz¹⁰⁷. Preljubnica, bilo u toku bračne zajednice ili za udovištva, nije imala nikakvo pravo na bilo koju imovinu, vlastitu ili stečenu.¹⁰⁸ Ukoliko je imala zakonite djece, žena je mogla slobodno raspolagati samo sa četvrtinom miraza, a u potpunosti je mogla raspolagati mirazom samo kao udovica bez zakonitih potomaka¹⁰⁹. Slično je bilo u Paškom statutu kojim je bilo propisano da žena nasljeđuje polovinu dobara stečenih tokom trajanja braka.¹¹⁰ U Krčkom i Senjskom statutu Vinodolskom zakonu žena je imala ista prava i ograničenja u raspolaganju imovinom kao u Rabu i Pagu, uz izvjesne varijacije u pogledu iznosa alimentacije, odnosno njenog iznosa¹¹¹.

Drugi tip imovinskog bračnog režima, karakterističnija većinu dalmatinskih komuna, predstavlja mješovitu kombinaciju dva režima, jednog, gore navedenog, koji je značio neku vrstu zajednice dobara muža i žene i istovremeno drugog koji ukazuje na imovinsku podijeljenost supružnika toku trajanja zajednice¹¹². Oni se približavaju „idejama bračne zajednice dobara i manifestuju se na različite načine zavisno od vremena, mjesta i društvenog statusa. Ove se tendencije javljaju ranije u nižim društvenim slojevima i vremenom se formiraju u dominantan oblik zajednice pokretnina i bračne stečevine“¹¹³. Ovom tipu je pripadao Splitski,¹¹⁴ Zadarski,¹¹⁵

¹⁰⁵ *Ibidem*, 77.

¹⁰⁶ Rapski statut II,12; cit. pr. V. Pezelj, Neki elementi pravnog položaja žene u Rapskom statutu iz XIV stoljeća, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 48, 1/ 2011, 78.

¹⁰⁷ Rapski statut II,9; cit. pr. V. Pezelj, Neki elementi pravnog položaja žene u Rapskom statutu iz XIV stoljeća, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 48, 1/ 2011, 78.

¹⁰⁸ Rapski statut II,13; cit. pr. V. Pezelj, Neki elementi pravnog položaja žene u Rapskom statutu iz XIV stoljeća, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 48, 1/ 2011, 77.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ Paški statut V, 44; cit. pr. V. Pezelj, Neki elementi pravnog položaja žene u Rapskom statutu iz XIV stoljeća, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 48, 1/ 2011, 78.

¹¹¹ L. Margetić, Brak na istarski način, *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, 15/1970, 279-308; Z. Novak, Neki aspekti pravnog položaja žena u Vinodolskom zakonu, Senjskom i Krčkom statutu, *Historijski zbornik*, 2009, br. 2, 315-343.

¹¹² L. Margetić, Bizantsko bračno imovinsko pravo u svijetlu Novele XX Lava Mudroga (s osobitim obzirom na razvoj bračnog imovinskog prava u srednjovjekovnim dalmatinskim gradskim općinama), *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 18, Beograd, 1978, 19-50.

¹¹³ V. Pezelj, op.cit, 77, nap. br. 23.

¹¹⁴ A. Cvitanić, *Statut grada Splita, Splitsko srednjovjekovno pravo*, Split 1988; *Iz dalmatinske pravne povijesti*, Split 2002; Ž. Radić, Obiteljsko pravo po Splitskom statutu iz 1312. godine, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 26, 1989, 263-283.

¹¹⁵ V. Pezelj, Naznake pravnog položaja žene u srednjovjekovnom Zadru, *Zbornik radova*

Šibenski,¹¹⁶ Trogirski statut,¹¹⁷ te statuti ostrva u bližem i daljem okruženju ovih gradova.¹¹⁸

Zajednica dobara bračnih drugova prisutna je u reformaciji 101. Split-skog statuta. Tom reformacijom bilo je propisano da žene „*moraju dobiti i bez ikakva izuzetka steći pravo na polovinu svih dobara što ih je njen muž stekao za vrijeme trajanja braka*“,¹¹⁹ što je dalo povoda nekim novijim istraživačima da se udalje od starije teze o tome da postoji separacija dobara između muža i žene u braku na području Splita i drugih gradova. Tako se istraživanje preni-jelo sa Splitskog i na statut grada Zadra pa se o imovinskopравnim odnosima među supružnicima iskristalisala različita stanovišta na bazi istih izvora sa-znanja. I. Beuec smatra da se ovaj statut i većina drugih zasnivala na *separa-tio bonorum* supružnika,¹²⁰ dok L. Margetić tvrdi da se ovaj, kao i svi gore po-brojani statuti, približavaju ideji bračne zajednice dobara, uprkos tome što je i ovaji dobar dio ostalih statuta nastao pod uticajem Mletačkog statuta iz 1242. godine koji je propisivao strogu podjelu dobara između supružnika. „Osnove bračno imovinskog prava u ovim statutima suvećinom slovenskog karaktera¹²¹ i nemaju u sebi ni obilježja prava rimskog carstva, niti Vizantije, niti Mletač-ke republike, već su se ovi statuti ovom pitanju zadržali negdje na polovici puta između, s jedne strane potpune separacije dobara, koja u stvarnosti stav-lja ženu u izvanredno nepovoljan položaj, i s druge strane srednjovjekovne bračne zajednice dobara koja je na mnogim pravnim područjima značila, bez sumnje, značajan korak naprijed u priznavanju ljudskog dostojanstva i ravno-pravnosti ženskih članova zajednice“.¹²² Temeljna pravna regulativa koja se

Pravnog fakulteta u Splitu, 43, 3-4/ 2006, 523-551; I. Beuec, Statut zadarske komune iz 1305. godine, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, sv. II, Rijeka 1954, 493-781.

¹¹⁶ Z. Herkov, *Šibenski statut, Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika*, Šibenik, 1982, 361.

¹¹⁷ A. Cvitanić, Neki elementi pravnog položaja žene u srednjovjekovnom Trogiru. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, II, 1964, 68-69, 71-72; Ch. Klapisch, *La "mère cruelle", Maternité, veuvage et dot dans la Florence des XIVe - XVe siècles*. *Annales E.S.C.*, XXXVIII, 1983, 1098; Z. Jankovec, *Obiteljski odnosi u hrvatskom društvu u XI stoljeću* (<https://bib.irb.hr/datoteka/39727.Zvonimir.doc>, 9).

¹¹⁸ E. Besta, *La famiglia nella storia del diritto italiano*, Milano 1962, 66, 132; L. Margetić, Bizantsko bračno imovinsko pravo u svjetlu novele XX Lava Mudrog, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 18 (1978), 25-27; A. Božić, *Položaj žene u privatnom pravu kroz istoriju do danas*, Beograd, 1939, 50-52.

¹¹⁹ L. Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*, Zagreb 1996, 70, 177-178; Up: Z. Herkov, *Knjiga Statuta, zakona i reformacija grada Šibenika*, Šibenik, 1982, 361; A. Birin, *Statut grada Skradina*, Zagreb-Skradin, 2002, 122-124; V. Pazelj, *Naznake pravnog položaja žene u srednjovjekovnom Zadru*, op.cit, 533.

¹²⁰ I. Beuec, *Statut zadarske komune*, op.cit. 589.

¹²¹ Up: S. Šarkić, The concept of marriage in Roman, Byzantine and Serbian Medieval Law, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 41(2004), 99-103.

¹²² L. Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*, Zagreb 1996, 172; E. Besta, op.cit, 165 i dalje.

odnosi na ustanovljenje miraza i mirazni režim u Zadru ipak upućuje na to da je faktički i stvarni pravni položaj žena bio nepovoljan u odnosu na muškarce i da je navodna zajednica dobara između supružnika ipak najviše čuvana zahvaljujući odredbama statuta i aktivnostima komunalnih vlasti. Žena je mogla sa petnaest godina starosti testamentalno raspolagati svojim parafernalnim dobrima, nije odgovarala za ugovore koje zaključi njen muž, niti za delikte koje je izvršio¹²³, što ide u prilog tvrdnji o separaciji imovine supružnika istrogog pravnog režima na dotalnim dobrima.

U odnosu na prethodna dva režima pravni režimu gradovima južno-jadranske regije zetskog primorja, kako se to na osnovu prethodno izvršene analize zaključiti može, se bazirao na potpunoj podijeljenosti imovine muža i žene u vrijeme trajanja braka. Svaki od supružnika imao je zasebnu izdvojenu imovinu koja je skoro u svim segmentima sticanja, korišćenja, očuvanja i raspolaganja poslovima inter vivos i mortis causa, statutarno regulisana pravilima koji jasno upućuju na neke druge uticaje. Nakon smrti jednog od supružnika preživjeli bračni drug po zakonima ovih gradovanja imao pravo da naslijedi njegovu zaostavštinu, ili pak da prema istoj ima bilo kakva svojinska ovlašćenja, odn. da njome samostalno raspolaže, već se imovina vraćala u porodicu iz koje je došla, ukoliko umrli nema potomaka, a ukoliko ih je imao važio je poseban režim u raspolaganju kojim je samostalno raspolaganje dobrima bilo koje vrste bilo ograničeno.

Uz već navedeno da je ovakav pravni režim karakterističnija pravo srednjovjekovnog Kotora¹²⁴, Skadra, donekle Budve¹²⁵, Bara i Ulcinja¹²⁶, istraživanja su pokazala da je ovu matricu rješenja imovinskopravnih odnosa supružnika, imalo i srednjovjekovno dubrovačko pravo u XIV vijeku.¹²⁷, uz izvjesne ko-

¹²³V. Pazelj, *Naznake pravnog položaja žene u srednjovjekovnom Zadru*, op. cit, 550.

¹²⁴I. Sindik, *Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća*, SAN, Beograd 1950, 239; N. Bogojević-Glušćević, *Iz pravne prošlosti Kotora*, Podgorica 2002, 380; *Svojinski odnosi u Kotoru u XIV vijeku*, Nikšić 1996, 280; *Ugovor o kupoprodaji u srednjovjekovnom Kotoru*, Podgorica 1996, 250; Up: N. Nikezić, *Položaj žene u porodičnom pravu Kotora u XIV vijeku*, Beograd, 1997, 221; *Miraz u kotorskom pravu u prvoj polovini XIV vijeka*, Istorijski zapisi, br 1/1995, Podgorica 1995, 1-19.

¹²⁵O nesto drugačijem stavu o ovom pitanju kod: Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Nikšić, 1988, 147; Vidi i N. Vučković, *Srednjovjekovni statut grada Budve*, Budva 1970, 7-48.

¹²⁶S. Ćirković, *Bar-grad pod Rumijom (srednji vek)*, Bar 1984, 3-38; *Istorija Crne Gore*, knjiga II, Tom I, Titograd 1970, 1-95; S. Marković, *Statuta et leges civitatis Antibari* (prilog proučavanju stuta medievalnog Bara), *Povijesni prilozi* 23, 2002, 19-42.

¹²⁷Četvrta knjiga Dubrovačkog statuta odnosi se na pravila porodičnog i bračnog prava. Postoji brojna pravna literatura o tim statutarnim rješenjima u starijoj i novijoj literaturi. Najpotpuniju pravnu analizu ovih odredbi je izvršila prof. Vera Čučković u svojoj doktorskoj disertaciji branjenoj 1965. godine na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, pod nazivom: *Razvoj dubrovačkog naslednog prava do 1385. godine*. Od istog autora su i radovi: *Porodica i porodični odnosi u srednjovjekovnom Dubrovniku*, *Godišnjak Pravnog fakulteta*

rekcije¹²⁸ do kojih je došlo krajem XIV vijeka. Smatra se najstarijim oblikom bračnog imovinskog prava na području gradova istočnojadranske obale¹²⁹ „u kojima se prepliću uticaji više pravnih sistema koji ukazuju na interakciju raznih pravnih kultura u statutarnim pravilima u srednjovjekovnim primorskim komunama“¹³⁰. Prije svega u oblikovanju ovih pravila u gradovima zetskog primorja prevaguje nad ostalim pravnim uticajima imalo slovensko pravo¹³¹ i to dvostrukim osnovom. S jedne strane preko neposrednog uticaja koji je dolazio iz Srbije, moćne države u čijem su sklopu ovi gradovi bili u vrijeme nastanka Statuta, dakle izvorno, iz samog zaleđa ovih gradova, i drugi, posredni koji je vršen kroz uticaj vizantijskih kodifikacijana oblikovanje prava u srpskoj državi XIII i XIV vijeka¹³². Uz ovaj, dominantniji u odnosu na druge uticaje, treba svakako istaći veliki uticaj koji je dubrovačko pravo imalo prvenstveno na kotorsko u ovoj oblasti. Nekoliko odredbi su skoro potpuno istog sadržaja¹³³, a istovremeno smo se susreli sa brojnim indentičnim pravilima skadarskog i budvanskog statuta¹³⁴ i sličnih rješenja u nizu statuta duž jadranske obale¹³⁵. Osim toga, samo društveno uređenje primorskih i priobalnih gra-

u Sarajevu 31, 1983, 1984, 267-272; Materijalno obezbjeđenje supružnika u dubrovačkom srednjovjekovnom pravu, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 28 (1980), 307-338 i niz drugih.

¹²⁸ „i u komunama koje su predviđale separaciju dobara statutarne su odredbe predviđale mogućnost ugovorne imovinske zajednice. Npr. Dubrovački statut IV, 60. Detaljnije V. Čučković, O odredbi dubrovačkog statuta *De concordio inter virum et uxorem schepatos* (IV, 60), *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 25, 1977, 441-451. cit pr: V. Pazelj, Neki elementi pravnog položaja žene u Rapskom statutu iz XIV vijeka, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 48, 1/2011, 77.

¹²⁹ G. Dubby, M. Perrot, *A History of women in the West*, Harvard 1994; E. Ennen, *The medieval Woman*, Oxford 1989; Finocchiaro, A. Saratorio, *La comunione dei beni tra coniugi nella storia del diritto italiano*, Palermo 1902; M. T. Guerra Medici, *I diritti delle donne nella societe altomedievale*, Napoli 1986; M. Roberti, *Le origini romano-christiane della comunione dei beni fra coniugi*, Torino, 1919.

¹³⁰ V. Pazelj, op.cit. 73.

¹³¹ V. Pazelj, Neki elementi pravnog položaja žene u Rapskom statutu iz XIV vijeka, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 48, 1/2011, 77; T. Taranovski, *Istorija srpskog prava u Nemanjičkoj državi*, Beograd 1931-1935 (I- *Istorija državnog prava*, III - *Istorija građanskog prava*, IV- *Istorija sudskog uređenja i postupka*); S. Novaković, *Matije Vlastara Sintagmat*, Beograd 1907; A. Solovjev, *Zakonodavstvo Stefana Dušana cara Srba i Grka*, knj. II, Skopje, 1928, 130 i dalje.

¹³² D. Dinić-Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku*, SANU, Beograd 1974; I. Margetić, Bizantsko bračno imovinsko pravo u svijetlu Novele XX Lava Mudroga (s osobitim obzirom na razvoj bračnog imovinskog prava u srednjovjekovnim dalamatinskim gradskim općinama), *Zbornik radova Vizantološkog institute* 18 (1978), 19-50.

¹³³ Stat. Rag. lib IV, cap.1, 4, 6, 9, 17, 20, 27, 39, 40, 41, 42, 43, 44.

¹³⁴ Više o tome kod N. Bogojević-Glušćević, *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka sa dodacima, završno sa 1461. godinom*, Podgorica 2016, 337.

¹³⁵ L. Margetić, Perspektive daljeg rada na srednjovjekovnim statutima, *Rad HAZU* 482 (2001), 1-53.

dova, uslovljeno procesima privrednog i kulturnog razvitka tih središta, dovelo je neminovno do postepenog slabljenja starih tradicija i odnosa unutar porodice i jačanja privatno svojinskih odnosa koji su sa sobom donosili novu regulativu glosatorski modernizovane rimske pravne kulture¹³⁶.

ZAKLJUČAK

Pravni režim na imovini udate žene u srednjovjekovnom Kotoru, Budvi i Skadru, rekonstruisan na osnovu statuta i svakodnevne notarske prakse, pokazuje daje ova regulativa počivala na principu potpune podijeljenosti imovine supružnika tokom trajanja braka i bez nasljednih prava preživjelog supružnika na zaostavštinu umrlog bračnog druga. Ženinu imovinu su činili miraz i druga dobra koja je sticala obično po osnovu nasljeđa i poklona. Imovina stečena mimo miraza je bila u njenoj svojini i njome je mogla potpuno samostalno i slobodno raspolagati. Sa mirazom je samo uz značajna statutom propisana ograničenja mogla raspolagati poslovima mortis causa i inter vivos. Za vrijeme trajanja braka muž se smatrao plodouživaoцем mirazne imovine i njom je upravljao. Nakon prestanka braka muž je bio obavezan da miraz vrati ženi. Radi obezbjeđenja isplate miraza, žena je imala pravo hipoteke na muževljevoj imovini s pravom prvenstva naplate. Uprkos decidnim statutarnim pravilima, analiza notarskih isprava iz kotorskog arhiva je pokazala da je od propisanog bilo odstupanja u praksi. Vođeni su, kako pokazuju brojne isprave, razni sudskih sporova zato što su muževi zloupotrebljavali miraznu imovinu žene.

Komparativna analiza pravnog režima na imovini žene u gradovima Zetskog primorja sa drugim srednjovjekovnim gradovima na istočnoj jadranskoj obali, pokazala je daje taj režim, uz neznatne razlike, bio u osnovi isti kao i režim koji je bio u primjeni u srednjovjekovnom Dubrovniku. Oba režima su pripadala posebnoj grupi najstarijeg pravnog režima u srednjovjekovnim primorskim gradovima baziranog na separaciji imovinskih dobara supružnika, u čijem oblikovanju je odlučujući uticaj imala matrica bazirana na pravilima Justinijanovog i vizantijskog prava. Ova najstarija pravila su se razlikovala od statutarnih rješenja u gradovima istarsko-kvarnerske regije u kojima je postojala univerzalna zajednica dobara muža i žene u braku. Razlika je postojala i u odnosu nastatutarna rješenja iz gradova centralne dalmatinske regije u kojima je pravni režim bio kombinacija potpune imovinske zajednice supružnika, uz donekle prisutan podijeljen imovinski režim na dobrima žene.

Izvjesta, ali ne beznačajna, odstupanja od niza skoro identičnih pravila dubrovačkog prava bila su uslovljena lokalnim posebnostima u društve-

¹³⁶N. Bogojević-Glušćević, *Svojinski odnosi u Kotoru u XIV vijeku*, Nikšić 1992, 247. Up: Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Budva 1988, 259-264.

noekonomskom i političkom životu zetskih primorskih gradova. Te posebnosti su i učinile da su u konačnom formulisanju statutarnih pravila koja se odnose na ženinu imovinu ovim statutima bili i drugi značajni uticaji. Oni su, bilo posredno ili neposredno, u raznim kulturnim naslagama, višeslojno i kontinuirano stizali u ove gradove iz unutrašnjosti Balkana ili iz prekomorskih zemalja. Neposredni uticaji slovenskog prava su dolazili iz samog zaleđa ovih gradova, iz Srbije, pod čijim su vrhovnim patronatom bili. Tim putem je stizao i posredan uticaj na ove statute preko kompilovanih vizantijskih kodifikacija koji je našao adekvatan pravni izraz u pojedinačnim rješenjima imovinskog statusa žene u Kotoru i Skadru. Sličnosti u nekim rješenjima u imovinskom režimu žene u statutima Budve, Skadra i Kotora sa nekim pravilima u gradovima duž jadranske obale uslovljene su istovjetnim uticajima koji su sa italijanskih univerziteta donosili notari u ova središta. Glosatorski modificirano rimsko pravo našlo je pogodno tlo za primjenu u sve razvijanim i na trgovinu orijentisanim gradovima, oblikujući tako, u istim uslovima, na istovjetan način njihovo statutarno pravo.

Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ

THE MARRIED WOMEN'S PROPERTY REGIME IN THE MEDIEVAL TOWNS ON THE ZETA COAST (KOTOR, BUDVA, SKADAR)

Summary

The married women's property regime in the medieval towns of Kotor, Budva and Skadar, reconstructed on the basis of the statute and everyday notarial practice, shows that this regulation was based on the principle of full separate property of spouses during marriage and without hereditary rights of the surviving spouse on the legacy of the deceased spouse. A wife's property consisted of dowry and other goods which were usually acquired on the basis of inheritance and gifts. Assets other than dowry were her property and she could dispose of them completely independently and freely. She could dispose of her dowry only with significant restrictions prescribed by statute in relation to *donatio mortis causa* and *inter vivos*. For the duration of marriage, a husband was considered usufructuary of her dowry and managed it. Upon dissolution of marriage a husband was obliged to return the dowry to his wife. In order to secure payment of the dowry, a wife had a priority mortgage claim on her husband's assets. Despite the precise statutory rules, our analysis of the notarial documents from the archives of Kotor has shown that there were deviations from the prescribed regime in practice. As numerous documents show, various litigations were conducted as regards husbands' abuses in the disposal of their wives' dowry.

A comparative analysis of the legal regime of the assets of urban women on the Zeta coast and in other medieval towns on the east Adriatic coast has shown that, apart from minor differences, that regime was basically the same with the regime that was in force in medieval Dubrovnik. Both regimes belonged to a special group of the oldest legal regimes in the medieval coastal towns based on separation of property assets of spouses modelled strongly after the pattern of Justinian Code and Byzantine law. The oldest rules were different from statutory solutions in the towns of the Istria and Kvarner regions where there was a universal community of goods between husband and wife in marriage. The difference also existed in relation to the statutory solutions of the central towns of the Dalmatian region in which legal regime was a combination – a full community property of spouses and, to a certain extent, a shared property regime on the wife's goods.

Some not insignificant deviations from a set of almost identical rules of Dubrovnik law resulted from local specificities of the socio-economic and political life of the Zeta coastal towns. Due to these specificities other significant influences were present in the final formulation of statutory rules concerning a wife's property in these statutes. Either directly or indirectly, in various and multiple cultural layers, these influences were continually coming to the coastal towns from the interior of the Balkans or from overseas. The direct influences of the Slav law came from the very hinterland of the above-mentioned towns, from Serbia, to whose supreme patronage they belonged. This is also how these statutes were indirectly influenced by complex Byzantine codifications, which found their adequate legal expression in some individual solutions as regards the women's property rights in Kotor and Skadar. The similarities in some of the provisions of the women's property regime in the statutes of Budva, Kotor and Skadar with the rules in this area in the towns along the Adriatic coast are influenced by the identical influences brought to these centers by notaries from Italian universities. Roman law modified by glossators found a fertile ground for application in more and more developed and trade-oriented towns, thus forming their statutory law in the same conditions and in the same way.

Biljana VUČETIĆ*

SOME CONSIDERATIONS ON THE EMERGENCE OF THE SERBIAN *CHETNIK* MOVEMENT IN MACEDONIA DURING THE LAST PERIOD OF OTTOMAN RULE**

ABSTRACT: *The aim of this paper is to research when and how the first organized Serbian armed bands in the Ottoman Empire appeared. Various historical sources have provided contrasting information, but it was obvious that the Serbian national movement in Macedonia became an organized and efficient force in 1904. Also, that is testified in documents of foreign provenance, primarily Bulgarian and Greek. Serbian Defense Organization consisted of several various groups of national workers: the "Private Initiative" from Belgrade, Serbian inhabitants of Macedonia, and the Serbian Ministry of Foreign Affairs.*

KEYWORDS: *Serbia, Bulgaria, Greece, Chetnik Movement, Serbian Defense, comitadji, Macedonia, Macedonian Question, Ottoman Empire*

1. Introduction

The topic of the organisation of Serbian *chetniks* is neither recent nor neglected in historiography. Still, there are a few discrepancies on the subject of the Chetnik movement's establishment in its first year, as a formal organisation. The theme of this paper centres around activities of the Serbian Revolutionary Organisation (later called the Serbian Chetnik Organisation), formally known as the Serbian Defence (*Srpska Odbrana*), in the regions of southern Old Serbia and northern Macedonia in 1904.¹ Namely, the organi-

* The author is Research Associate in the Historical Institute of Serbia, Belgrade.

** This paper represents a result of research conducted as part of the project *Europe and the Serbs (1804–1918): Impetuses and Temptations of the European Modernism* (No 177031), funded by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

¹ The historical region of Macedonia in the Ottoman Empire was situated in the southern part of

sation was created from several centres, which caused many disagreements and misunderstandings during its early development.

Many contemporary historians from neighbouring Balkan countries have considered the events in Macedonia at the beginning of twentieth century from different aspects, mostly as a part of the “Eastern Question” in general or within the “Macedonian Question” more specifically, or as a diplomatic issue. Especially productive is the Bulgarian historiography, which has dealt with the topic of Bulgarian as well as of Serbian propaganda in the Ottoman Empire after the Congress of Berlin.² Documents regarding politics in Macedonia have been published in numerous collections.³ Serbian and Bulgarian, as well as Yugoslav and Macedonian historiographies have often presented this subject from the opposite points of view.⁴

Balkan peninsula. In the nineteenth century, it was divided into three *vilayets*: Salonika, Monastir, and Kosovo. The territories which are called “Turkish Serbia” in the contemporary Serbian diplomatic and scientific sources, encompassed Old Serbia and Macedonia. By the end of the nineteenth century, Old Serbia was marked as the area north of the line Ohrid – Prilep – Štip, and Macedonia stretched south of that line. In this paper, the term Macedonia is used according to definition made by Serbian geographer and ethnologist Jovan Cvijić, since his works have had a profound impact on contemporaries as well as on generations of historiographers. In 1906 Cvijić wrote that the Macedonian border started south from Skoplje and included the lower course of the Vardar river, the west stretch from the lake, and east to the Struma. Kosovo and Metohija and areas in the south to Prilep and Debar were part of Old Serbia; J. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Београд 1995, 52–64; С. Терзић, *Стара Србија, настанак имена и знања о њој до 1912*, *Историјски часопис* XLII–XLII (1995–1996) 91–110; У. Шешум, *Друштво против Срба 1897–1902. Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1902*, *Српске Студије/Serbian Studies* 4 (2013) 73 – 74.

² We shall refer only to a few selected studies and papers relevant to this particular subject: P. Божилова, *Србија и Българското националноосвободително движение в Македония в началото на XX в.*, *Изследвания по Българска История* 8 (1986); С. Елдъров, *Начало на Србската въоръжена пропаганда в Македония*, *Военноисторически сборник*, 1984, No. 1; Idem, *Србската въоръжена пропаганда и българското националноосвободително движение в Македония след Илинденско-Преображенското въстание (1903–1904)*, *Военноисторически сборник* No. 3 (1984); Idem, *Българското правителство и ВМОРО в борба срещу србската въоръжена пропаганда в Македония (1903–1908г.)*, *Известия на военносторическото научно дружество*, 44 (1987); Idem, *Србската въоръжена пропаганда в Македония 1901–1912*, София 1993; and N. Simeonov, *Structure, Methods and Victims of the Serbian Propaganda in Macedonia (1904–1908)*, <http://anamnesis.info/broi2/Simeonov.pdf>

³ The following cited collections are a few among many published historical sources, documents, and memoirs on the subject: *История на Българите (1878–1944) в Документи (1878–1912)* eds. В. Георгиев, С. Трифонов, София 1994; *Гръцката и србската пропаганди в Македония/Краят на XIX-началото на XX век/*. *Нови документи*, eds. В. Георгиев, С. Трифонов, София 1995; *Дипломатически документи за разорение на Българите в Македония и Одринско по време на реформите 1904–1908*, София 2007.

⁴ Г. Тодоровски, *Српската четничка организација и нејзината активност во Македо-*

Despite the existence of numerous documents of different provenance, this research primarily focused on recently published Serbian historical sources and literature.⁵ This paper represents part of a forthcoming monograph on the life of Serbs under Ottoman rule in the early twentieth century, and their ties with the Kingdom of Serbia and other nations living in the Ottoman Empire.

Serbia had been making efforts to influence the Slavic inhabitants of the Ottoman Empire by cultural means—solely through schools and the church—since the 1880s. The aim was to awaken the national consciousness of the Serbs in Turkey through opening schools, printing and distributing books in the Serbian language, deploying teachers, and appointing Serbs to the metropolitanate seats in Macedonia and Old Serbia. In these efforts, the Serbian and the Bulgarian propaganda entered into conflict, with the latter having been in the lead for a long time thanks to the existence of the Bulgarian exarchate and the support of Russia.

Bulgarians were the first to form the Macedonian Revolutionary Organisation, in 1893, in Thessaloniki. This organization, known by the name Bulgarian Revolutionary Committee, or Internal Revolutionary Committee, was led by Dame Gruev, who set their goal to the autonomy of Macedonia, and the continuous strengthening of the Bulgarian element in the Ottoman Empire. In 1895, Bulgarians who originated from Macedonia had set up Sofia-based Supreme Committee (the Vrhovist Committee), which served the

нија, Гласник на институтот за национална Историја 1 (1968), 181–204; *Историја на македонскиот народ II*, од почетокот на XIX век до крајот на Првата светска војна, Скопје 1969; М. Пандевски, *Националното прашање во македонското ослободителното движење (1893–1903)*, Скопје 1974; Г. Тодоровски, *Србија и реформите во Македонија: средината на XIX век до Младотурската револуција 1908*, Скопје 1987. The accounts of the Serbian Chetnik actions are in: В. Илић, *Српска четничка акција 1903–1912*, Београд 2006; Б. Вучетић, *Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку 20. века*, *Историјски часопис LIII* (2006) 359–374; М. Јагодић, *Српско албански односи у косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009. У. Шешум, *Српска четничка организација у Старој Србији 1903–1908*. Теренска организација, *Српске Студије/Serbian Studies* v. 2 (2011) 239–258; М. Јагодић, *Српске чете у Македонији 1897–1901 године*, *Зборник радова са научног скупа Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170. година од избијања Нишке буне)*, Ниш 2012, 111–130; У. Шешум, *Друштво против Срба 1897–1902*, *Српске Студије/Serbian Studies* 4 (2013) 73 – 103; У. Шешум, *Четничка организација у Скопској Црној Гори 1903–1908. године*, *Зборник Матице српске за историју* 93 (2016), 55–70.

⁵ Б. Вучетић, Сећања Антонија Тодоровића на Револуционарну акцију српскога народа у Турској 1904–1914. године, *Miscellanea* 28 (2007), 265–307; *Документи о спољној политици Краљевине Србије: 1903–1914*, Књ. 2, дод. 2, *Организација Српска одбрана 1906. године*, eds. Љ. Алексић Пејковић and Ж. Анић, Београд 2007; *Ibid.* Књ. 2, додатак 3, *Организација Српска Одбрана 1907. године*, eds. Љ. Алексић Пејковић and Ж. Анић, Београд 2008; *Ibid.* Књ. 2, додатак 1, *Организација Српска одбрана 1903–1905. године*, ed. Љ. Алексић Пејковић and В. Крестић, Београд 2008.

Bulgarian state interests in Macedonia. The revolutionary committees were organized in order to awaken the Bulgarian consciousness of the Slav-Macedonian population, and to make preparations for revolution. The Greeks acted in similar way, and in the spring of 1894. a group of low-ranking officers in Athens founded the *Ethnike Etaireia* (National Society), with the purpose to “rejuvenate the national sensibility”. Soon, the politicians and distinguished citizens joined the Etaireia and formed the first armed bands in 1896, in Thessaly. The Bulgarian Committees have spread their zone of interest in 1897. to the north of Monastir (Bitola), Strumica and Melnik, where they were contested by the Greeks. Reinforced by the support of the Exarchate Metropolitan in Monastir, the Bulgarian ad bands called the *comit-adjis*, started a campaign of executions of the leading members of the Greek camp, known as *Grecomans*.⁶

The recent Serbian historiography has ascertained that the very beginnings of the organisation of the Serbian armed action in Macedonia could be traced during the period from 1897 to 1901.⁷ The small Serbian bands (the largest had 10 people) were organized by Rista Bademlić, the chief of police of the city of Belgrade, and consisted of persons originating from Macedonia. They were transferred each year at the end of the spring, into the regions of Poreče *nahiya* and Kičevo *kaza*, with the task of protecting of the Serbian population from Albanian outlaws and pro-Bulgarian revolutionary bands. It is supposed that the action of these bands stopped in 1901, due to the change of Government in Serbia, and because of the diplomatic conflict, the Affair in Ibarski Kolašin.

Evidently, an awareness of the need for the planned organisation of the Serbian defense movement in the Ottoman Empire matured in several centres, i.e., in several locations. The Serbian Chetnik organisation, the Serbian Defence came into existence through the unification of five different groups.⁸ The Central Committee in Belgrade was the first formed group, with their logistical capabilities, enterprising spirit, and initiative.⁹ The second group was

⁶ B. C. Gounaris, National Claims, Conflicts and Developments in Macedonia, 1870-1912, *The History of Macedonia*, ed. Ioannis Koliopoulos, Thessaloniki: Museum of the Macedonian Struggle, 2007, 189.

⁷ М. Јагодић, *Српске чете у Македонији 1897–1901 године*, 111–130.

⁸ У. Шешум, *Српска четничка организација у Старој Србији 1903–1908*, 243–244.

⁹ In the beginning, the Serbian Revolutionary Organisation was known as the Serbian Organisation for the Defence of Serbian People in Old Serbia and Macedonia (Српска организација за одбрану интереса српског народа у Старој Србији и Македонији). Starting in 1904, committees and subcommittees were formed, and the organization became official in July 1905, when its central committee was established in Belgrade. The members of the committee were Jovan Atanacković, Milorad Godjevac, Luka Čelović, Ljubomir Davidović, Petar Pešić, Milutin Stepanović, Ljubomir Kovačević, Ljubomir Jovanović, Jaša Prodanović, and Dragutin Dimitrijević-Apis, who joined the committee in 1904.

formed in the Serbian southern town of Vranje, by the local revolutionary committee, headed by captain Živojin Rafailović. The intellectual support came from the third group of prominent Serbian politicians, professors and members of various patriotic societies. Fourth were the officers of the Serbian Army, who played an important role in the political life after the assassination of King Aleksandar Obrenović and exerted pressure on the authorities. Finally, but not least, the fifth group consisted of the Serbian national workers in Macedonia, who gradually ascended to key positions.

2. Private Initiative

After the failure of the Ilinden Uprising, the so-called Private Initiative from Serbia decided to stand up to the Bulgarian action in the territory of Macedonia. The main driving force behind the Private Initiative was Dr. Milorad Godjevac, head of the medical corps in the municipality of Belgrade, who was joined by a merchant, Luka Čelović, and General Jovan Atanacković. The documents that relate to the beginnings of the Chetnik action mostly state that the organisation was formed at Godjevac's initiative, in contact with many Serb refugees from Old Serbia and Macedonia who told him of the suffering of peoples exposed to Bulgarian, Turkish, and Albanian terror.¹⁰ According to Hristo Siljanov, a Bulgarian revolutionary and a member of the IMRO, the idea of Serbian (armed bands) *chetas* was brought up by Dr. Milorad Godjevac, even before the Ilinden Uprising. He was joined by distinguished officers, industrialist and respected citizens of Belgrade.¹¹ This group of private and prominent citizens were known as the Macedonian Committee,¹² which sent material and financial support to the Serbian people in Turkey. Another humanitarian society was the Circle of Serbian Sisters, also founded in 1903, at the initiative of painter Nadežda Petrović. Many associations of refugees from the Ottoman Empire later formed a larger association called the Serbian Brothers.

An Executive Chetnik Committee, headed by Officer Živojin Rafajlović and funded by the Macedonian Committee from Belgrade, was formed in

¹⁰ М. Миленовић, *Четничка акција*, Енциклопедија СХС, Београд 1928, 945–48. В. Илић, *Српска влада и почеци српског комитског покрета у Старој Србији и Македонији (1903–1905)*, Србија и ослобођење српског народа у Турској 1804–1912, Зборник радова са научног скупа одржаног 2. и 3. децембра 1999. године, Београд 2003, 227–36.

¹¹ Хр. Сиљанов, *Освободителниѣ борби на Македонија*, том II, Следѣ Илинденското вѣзстание, Софија 1943, 276.

¹² The complete text of the statute of this committee is known as *Србо-Македонско удружење* (Serbian-Macedonian Association), dated August/September 1903, and can be found in: *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, 2 додаток 1, doc. no. 13.

Vranje in 1904.¹³ Various authors and participants have dated the beginnings of the Serbian Chetnik action in Macedonia differently. Rafajlović writes that the Vranje Executive Committee dispatched a first armed band (*cheta*) headed by *vojvoda* Arsa Gavrilović to the Ottoman Empire in summer 1903; it penetrated as far as Mount Kozjak.¹⁴ According to Vasilije Trbić, it was he himself that formed the first unit in Turkey—in the villages of Jablanica and Starac—with guns received from Rafajlović in Vranje in 1903.¹⁵ At the end of August 1903 the Serbian consul in Skoplje reported a band of six to seven armed men who crossed border, fought with the Turkish *asker* in the vicinity of Kumanovo, and returned to Serbia. They claimed to be sent from Vranje by Rafajlović. Still, the consul from Skoplje assumed that it might be a deceit made by the Bulgarian Committee in order to compromise Serbia.¹⁶

According to Greek sources, after the arrest of Bulgarian headman Alexis in April 1904, followed the immediate reprisals. Brigand and other gangs have terrorized the countryside with their uncontrolled action. Therefore, Bulgarian pressure against the Serb communities has significantly increased.¹⁷ Aleksa Jovanović-Kodža¹⁸ writes that Chetnik action started in early April 1904 by dispatch of *vojvoda* Micko Krstić-Pavlovski to lead the first company in Poreč.¹⁹

¹³ Administrative and executive boards functioned at the beginning in Vranje. However, due to operational problems, both were disbanded in December 1905 and instead only one—the executive board—in Vranje was formed. Г. Тодоровски, Српската четничка организација и нејзината активност во Македонија, 181–204.

¹⁴ Živojin Rafajlović (1871–1953) was an officer, and later a politician and industrialist. In the period 1903–05 he acted as a president of the executive board in Vranje, with a duty to transfer Serbian bands to and from the Ottoman Empire. He was one of the founders of the National Defence (Народна одбрана), which succeeded the Serbian Defence. Ж. Рафајловић, Наша прва чета, *Јужни преглед* 6–7 (1930) 263–72.

¹⁵ Vasilije Trbić (1881–1962) was born in Austria-Hungary and as a young boy went to Mount Athos as a neophyte. After he was accused for killing three Greek monks, he fled to Serbia, and later joined the Chetnik movement. He went on to become one of the most prominent *vojvodas* on the right bank of the Vardar River, and a capable organizer and agitator—although not very successful in combat. Василије Трбић, *Мемоари*, Београд 1996, 34.

¹⁶ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књ. 2, додаток 1, doc. no. 10; Б. Вучетић, *Српска револуционарна организација у Османском царству*, 361–363.

¹⁷ Kallergis to Romanos, Monastir, 14 April 1904, S. Alexandridou ed., *The Struggle for Macedonia. The Early years (1903–1904). 100 Documents from the Greek Foreign Ministry archives*, Museum of the Macedonian Struggle, Thessaloniki 2009, 182–186.

¹⁸ Aleksa Jovanović-Kodža (1875–1943) was born in Debar County, and graduated from the Science and Mathematics Department of the Belgrade High Lyceum. He began to work as a professor at the Serbian Lyceum in Bitola in 1900; however, upon the outbreak of the scandal involving arms and secret documents in 1905, he was arrested and expelled from Bitola—and the Ottoman Empire. He returned to Skoplje after World War I. He wrote a few books about the Serbian *Chetnik* action.

¹⁹ А. Јовановић, Војвода Саватије. Почетак српске четничке акције у Македонији, *Летопис Матице српске* 326 (1930) 128; С. А. Јовановић, Почетак српског четничког покрета у Јужној Србији и Македонији, *Књижевни Југ* 1 (1929) 14–19.

Jovanović ascribes the credit for arming the company to the board from Bitolj (Bitola) established by residents, young people, and teachers in late March 1904. He stresses the differences between the boards in Belgrade and Bitola, for the latter “executed a meticulous organisation of the movement on its terrain,” while the organisers from Belgrade “did not even bother to visit the field as inquisitive travellers in order to meet the popular representatives, and most importantly, to direct their movement to the urgent popular need.”²⁰

Jovan Hadži Vasiljević²¹ denotes as the first Serbian band that of Andjelko Aleksić, armed by the Central Committee from Belgrade, which crossed into Turkey in May 1904. The majority of contemporaries agreed with this.²² Jovanović blames the failure of Andjelko’s unit on the Belgrade Committee, which cared only about arming and sending it across the border, neglecting to establish in advance conditions for safe movement, reception by the people, and operation on enemy territory.²³ On the other hand, Stevan Simić²⁴ in his recollections about the Serbian revolutionary action blames the death of Andjelko Aleksić at Četirac²⁵ on the Serbs in Kumanovo and Kumanovo County, who did not make adequate arrangements.

3. Local Organisation of Serbs in Macedonia

The sources mostly speak of the establishment of a Serbian Revolutionary Organisation in Macedonia under the influence of Belgrade. The

²⁰ A. Јовановић, *Српске школе и четнички покрет, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Београд 1937, 279–80.

²¹ Jovan Hadži-Vasiljević (1866–1948) was a historian and held a PhD in philosophy. He worked in the Ministry of Foreign Affairs (1898–1904), and as a secretary of the St. Sava Society (*Друштво Светог Саве*). His numerous works were based on field research of history, geography, and ethnography of South Serbia and Macedonia.

²² J. Хаџи Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд 1928, 18; С. Краков, *Пламен четништва*, Београд 1930, 136; К. Пећанац, *Четничка акција 1903–1912*, Београд 1933, 8–9, 14; И. Ж. Трифуновић, *Трновитим стазама*, Београд 1933, 52; С. Симић, *Српска револуционарна организација, комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903–1912*, Београд 1998, 61–64.

²³ A. Јовановић, *Српске школе и четнички покрет*, 280.

²⁴ Stevan Simić (1882–1962) was born in Kratovo. He enrolled in studies at the Faculty of Philosophy in Belgrade in 1902. Upon his arrival in Belgrade he met Godjevac, Atanacković, and Dr V. Jovanović and became a member of the revolutionary board. Having completed his studies, he returned to Old Serbia, where he taught in Serbian lyceums in Bitola, Pljevlje, Thessaloniki, and Skoplje, cooperating with the Serbian Intelligence Service. After World War I, he worked as a principal of the lyceum in Veles. The end of World War II found him in Skoplje, where he started writing his memoirs about the people and events in Old Serbia and Macedonia, and fell into disfavour with the new authorities. In addition to his recollections about the Serbian Revolutionary Organisation published in 1998, he left some 200 manuscripts that were never published.

²⁵ С. Симић, *op. cit.*, 140.

Varia collection in the Archives of Serbia contains memoirs of Antonije Todorović, entitled *Revolutionary Action of the Serbian Peoples in Turkey 1904–1912*.²⁶ Our attention is drawn to the author's description of developments among Serbs under Turkish rule in the period 1904–12, from which very few memoirs have been preserved.²⁷ In view of that fact, this source is even more significant in providing insight into developments in the field in Macedonia. Todorović uses the following words to describe the necessity of the revolutionary organisation of Serbs:

Opening primary and secondary schools allowed Serbian peoples to establish themselves as a national educational organisation in Turkey. This paved the way for pushing back Bulgarians south of Kačanik, where they had already begun to take root. In the beginning, this work occurred only in the area of education and the church. Feeling they would not be able to endure this fight on a purely cultural level, the Bulgarians took to other means to suppress us. They tried to take leadership of the Christian state in the Balkans for the liberation of Christians in the Balkans. The Macedonian Odrin Revolutionary Organisation, which promoted liberation from the Turks with armed illegal units, was established in Sofia in 1893. Naturally, the Christian population was delighted with this idea and acceded to the organisation irrespective of its ethnic traits.²⁸

On several occasions from March until August 1903 Serbian teachers from Macedonia (the Poreč area) asked consulates in Bitola and Skoplje to allow local villagers to form armed bands in order to protect the population from Turkish reprisal and the pressure from Bulgarian *comitadji*.²⁹

Todorović writes about the creation of the Serbian Revolutionary Organisation:

It is at that time that Savatije Milošević³⁰—a prolific revolutionary—

²⁶ Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића*, 265–307; Б. Вучетић, *Српска револуционарна организација*, 360, 364.

²⁷ The few contemporary works relate to the Serbian *Chetnik* action in Turkey, 1904–12: J. Хаџи Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд 1928; С. Краков, *Пламен четништва*, Београд 1930; И. Ж. Трифуновић, *Трновитим стазама*, Београд 1933; К. Пећанац, *Четничка акција 1903–1912*, Београд 1933; А. Јовановић, *Српске школе и четнички покрет*, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937, Београд 1937; *Споменица прославе тридесетпетогодишњице четничког покрета у Јужној Србији*, Београд 1938. Memoirs published in recent years: Василије Трбић, *Мемоари*, Београд 1996, ed. А. Драшковић; С. Симић, *Српска револуционарна организација, комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903–1912*, Београд 1998.

²⁸ See footnote 26.

²⁹ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књига 2, додаток 1, doc. no 3, 7, 11.

³⁰ Savatije Milošević (1876–1905), *Chetnik vojvoda* and national worker. In Serbia, he was proclaimed a *haiduk*, and thus hid for a long time in Kosovo with Mula Zeka, also staying

arrived as notary of the Consulate in Bitola. On seeing the desperate situation, he formed in Bitola the first embryo of the revolutionary organisation together with Jova Mihajlović, a teacher working at a consulate and later a head of the Ministry of Foreign Affairs; Aleksa Jovanović-Kodža, a professor; Jovan Ćirković, an officer for education; Mateja Šumenković; Lazar Kujundžić; and a few others. They swore they would ask the Serbian government to arm the Serbs in Turkey to ensure they can defend themselves and take revenge. When Savatije completed this work in Bitola, he proceeded to Skoplje. There again, spirits were miserable. Bogdan Radenković³¹ was in Skoplje at the same time by sheer whim of fate. He was a true revolutionary by blood and all characteristics, and later became head of the entire revolutionary organisation. However, at that time he was a lyceum professor and a secretary of the Skoplje metropolitanate. When we learnt of what had been done in Bitola, all of us who heard it unanimously embraced it. Rarely in life is such a consensus possible, but this is understandable as it was a matter of life and death. Death was the option. Death in this way or death in defence or retaliation. It is only natural that the latter would be preferred. A certain number of us, reputable administrators and teachers, were organised and sworn in. We then informed the Consul General of Serbia in Skoplje, the late Mihailo Ristić, of our decision.³² Mr Ristić took it as a wish, an opinion or a suggestion. However, when we stressed that we would not give up on it, Ristić said: "But you are presenting Serbia with some kind of ultimatum." Someone, I think the now-deceased David Dimitrijević, then the administrator of schools in Veles, replied: "Either what we are asking for will be adopted, or Serbia should abdicate to Old Serbia and Macedonia, and we shall die in the

in Montenegro for a short period. He made contact with conspirators in Serbia in 1903 and volunteered to assassinate King Aleksandar and Draga Obrenović. He was not directly involved in the assassination, but was pardoned after the *coup d'état* in May 1903 and appointed to the Ministry of Foreign Affairs. He worked as diurnist in the consulate in Bitola under the name of Sava Miličević. He was one of the most prominent organisers of Chetnik action in Macedonia.

³¹ Bogdan Radenković (1874–1917), reputable Serbian national worker in Old Serbia and Macedonia. He graduated from the Turkish Lyceum Galata Saraj and worked as a teacher in Serbian schools in Constantinople and Skoplje. A secretary of the Skoplje metropolitanate as of 1905, he was also one of the organisers of the Serbian Chetnik movement in Macedonia. He was a chairman of the Serbian Democratic League in Turkey beginning in 1908. He was an advisor at the consulate in Athens and was appointed a viceconsul in Korča in 1916. One of the founders of the secret society Unification or Death, he was convicted in the Thessaloniki trial and died in prison.

³² Mihailo G. Ristić (1864–1925) began his career at the Ministry of Foreign Affairs of Serbia in 1884. He was twice a consul in Skoplje: 1896–98 and 1904–06. His activity was dedicated to national propaganda and the awakening of national consciousness in Old Serbia and Macedonia. He focused on ecclesiastical and educational independence of Serbs in Turkey, and also participated in conducting Chetnik actions.

only way we Serbs know.” Having heard this firm stand, the deceased Ristić took the first train to Belgrade to convey this message to the government.³³

4. Official View from Belgrade

In the period 1901–03, the Serbian propaganda in Macedonia lost momentum.³⁴ This was mostly a consequence of the situation in Serbia: King Aleksandar Obrenović did not enjoy the trust of his people, and his marriage not only had a negative effect on the climate in the army but also on Serbia’s international status. It is understandable that the internal changes in Serbia affected foreign policy and the policy of the Serbian consulate in Turkey. The official Austria-favouring policy that Serbia had embraced since 1897 changed in 1900, when Serbia enlisted the support of Russia from the moment the Russian tsar became best man at the wedding of King Aleksandar Obrenović and Draga Mašin. The death of King Milan in February 1901 gave way to changes in Serbia. The new government was taking this approach to Russia ever more seriously. As for the action in the European part of Turkey, it tried to resolve the issues of appointment of Firmilijan for the metropolitanate of Skoplje, opening new ecclesiastical and educational institutions as well as improvement of the position of the Serbian population in Old Serbia and Macedonia. Serbia expected support from Russia in its aspirations in Macedonia. However, a more serious conflict between the *chetniks* from Bulgaria and the Internal Macedonian Revolutionary Organisation (VMRO) with the Turkish *Asker* in Macedonia took place in February 1901. With the approval of Russia, France, England, and Germany, the Sublime Porte immediately mounted a fight against the insurgents in Macedonia. Bulgaria responded by intensifying activities for implementation of reforms in Macedonia through the press, and in diplomatic contacts with the Great Powers.³⁵

³³ See footnote 26.

³⁴ J. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1990, 85.

³⁵ The reform program, known as the Müzzsteg Agreement, was a joint memorandum of Russia and the Austro-Hungarian Empire which proposed to the Ottoman Empire political reforms for the three Macedonian vilayets – Salonika, Kosovo, and Monastir. The program’s priorities were establishing stability and ensuring the security of the inhabitants. It also included the financial and judicial reforms. The Great Powers considered the reorganization of the gendarmerie as their primary focus. The Müzzsteg Agreement was signed in October 1903, after the difficulty of persuading the Ottoman government to agree to the plan. On the reform program in Macedonia see N. Lange-Akhund, *The Macedonian Question 1893-1908, from Western Sources*, East European Monographs, New York 1998; İ. K. Yosmaoğlu, *Blood Ties: Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878–1908*, Ithaca and London 2014; М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988, 318–23.

In the spring of 1903 the Bulgarian comitadji units combed through Macedonia. In their reports to the Ministry of Foreign Affairs, the Serbian diplomacy representatives in Turkey often posed questions as to whether the Serbian government should also send its units. The letter of the consul from Skoplje of two peasants who came to him with coded messages and a question about what they were to do next is interesting. Since the consul did not manage to decode the text on the basis of the codebook he had, he instructed them to go to a Bulgarian agency. The perplexed peasants replied: "But you too are with us, our golden brothers."³⁶ Sava Grujić,³⁷ Serbian emissary in Constantinople, warned that intervention by European powers in Macedonia should be advocated, and that the incursion of bands from Serbia into Turkey should be prevented, for this would "be detrimental for Serbia and very dangerous for our people in Turkey."³⁸ At the end of April 1903, the Serbian General Consulate in Skoplje spread the word to people under its jurisdiction that they were not to join revolutionary bands.³⁹

The Minister of Foreign Affairs himself, Ljubomir Kaljević,⁴⁰ admitted after the Ilinden Uprising that though "we see nothing in supporting the Bulgarian uprising that started and was incited without our knowledge and approval, only to extort such concessions that would suit Bulgaria," in Serbia there existed "a patriotic movement among the domicile Macedonians" that had formed a secret association, armed themselves, and were preparing to head for Old Serbia. The minister believed that it was only a negligible number of Macedonians who were crossing into Old Serbia—not in order to help the comitadji, but to "protect their brothers both against themselves and the attacks of Turkish oppressors."⁴¹ The main assignment of the policy of the Serbian government was to insist on the recognition of the Serbian ethnicity in Turkey.

The first official note directing armed action was the instruction of Andra Nikolić,⁴² Minister of Foreign Affairs, to the consul general in Bi-

³⁶ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књ. 1, св. 1, 29. мај/11. јун 1903–14/27. фебруар 1904; ed. А. Раденић, Београд 1991, doc.no. 152, 159.

³⁷ Sava Grujić (1840–1913), member of the Radical party, served as a prime minister during the following periods: 1887–88, 1889–90, 1890–91, 1893–94, 1903–1904, and 1906, and was a Serbian emissary in Constantinople in 1903.

³⁸ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књ. 1, св. 1, doc.no. 203.

³⁹ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књ. 2, додатак 1, doc.no 4.

⁴⁰ Ljubomir Kaljević (1841–1907) was prime minister (1875–76) and Minister of Foreign Affairs in 1903.

⁴¹ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књ. 1, св. 1, doc.no. 222.

⁴² Andra Nikolić (1853–1918), professor and member of the Radical party, was Minister of Foreign Affairs from September 1903 to January 1904, and Minister of Education on several occasions (1890–92, 1896–97, 1904–05, 1906–09).

tola in November 1903 to establish a liaison with the Serbian unit operating in the Poreč area.⁴³ In December 1903, at a meeting held by King Petar Karadjordjević, Prime Minister Sava Grujić, Minister of Foreign Affairs Andra Nikolić, Serbian diplomatic agent in Bulgaria Svetislav Simić, General Jovan Atanacković (see p.7), and Mihailo G. Ristić and Mihailo Marković, Serbian consuls in Skoplje and Priština, the mode of action in Turkey was agreed upon. However, in February 1904 Consul Ristić complained to the new Minister of Foreign Affairs Nikola Pašić that General Atanacković was not observing the agreement, and that he was undertaking actions on his own accord.⁴⁴ Marković, the consul in Priština, also writes “that there was someone in Serbia” who was organising bands independently of the government.⁴⁵ It is highly probable that the Central Committee from Belgrade wanted to influence the Serbian committees in Turkey, which were subordinated and could operate only with the approval of the Serbian consuls. Bulgarian *comitadji* Hristo Silyanov claimed that “the dark and malicious general Atanacković” with his close associates, Simić, Godjevac and others, tried to establish Serbian sphere of influence south of Šara Mountain.⁴⁶

Several commissions were formed at the Ministry of Foreign Affairs to deal with propaganda as advisory bodies. However, they were short-lived for the simple reason that they did not bear any tangible fruit. According to Svetislav Simić,⁴⁷ continuity and tradition are required for propaganda, and interruptions in this area were a consequence of frequent changes to the Ministry of Foreign Affairs staff, who neither had experience nor cared for what had already been achieved or planned. Simić believed that a consistent programme of Serbian foreign policy could not be developed as it depended on volatile events, but that it was key to clearly define the national interests of Serbia. Diplomatic action was to be conducted through the press and publication of reports on the situation in Old Serbia so as to enable Serbian diplomats to secure assistance from the Great Powers. A note to the Sublime Porte would ensue, requesting that Turkey take measures against the anarchy and protect its subjects in Old Serbia. If these efforts failed, Simić pro-

⁴³ Љ. Лапе, *Неколку нови документи за 1903. година*, Годишен зборник 6, (1953) 237–302.

⁴⁴ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књ. I, св. 2, 15./28. фебруар 1904–31. децембар 1904/13. јануар 1905, ed. А. Раденић, Београд 1998, doc. no 4.

⁴⁵ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књ. I, св. 1, doc. no 426.

⁴⁶ Хр. Сиљанов, *Освободителни борби на Македонија*, 286.

⁴⁷ Svetislav Simić (1865–1911) was an official of the Ministry of Foreign Affairs, secretary of the Political–Educational Department, and from 1903 a Serbian diplomatic agent in Bulgaria. He worked on propaganda issues and contributed to the Serbian–Bulgarian convergence. See: В. Јовановић, Светислав Симић и македонски комитети, *Вардарски зборник* 1 (1999) 53–67.

posed sending appeals to the Great Powers and publishing a book on Albanian terror.⁴⁸

Svetislav Simić explains the emergence of the Chetnik movement in Macedonia by the need of Serbs for self-organization, for after the Ilinden Uprising, Macedonian committees became an instrument of the exarchate and began terrorizing the population. The organization Serbian Defence was not created under the influence of Serbia, and when Serbia started to assist it was already well established and the assistance was thus natural and justified. Simić is convinced that the Serbian organization in Macedonia had already achieved successes: it had stripped the Bulgarian movement of power, pacified the situation in a large number of villages, and become a legend thanks to its courageous clashes with the Turkish army. Therefore, Simić concludes, it would be an enormous pity for it not to develop further and show that Serbs do exist in Macedonia and they must be reckoned with. He proposed that aid be organized from Serbia, but without the direct interference of the government. The organization was to be managed by the Ministry of Foreign Affairs, but all the assignments would be conducted by trustworthy individuals not employed at the ministry.⁴⁹

In the prominent early twentieth-century magazine *Српски Књижевни Гласник* (*Serbian Literary Gazette*), Simić describes the difficult position of Serbs in Macedonia, who were “between the hammer and the anvil,” driven to leave by the narrow-mindedness of the patriarchate, while the exarchists “drove on them comitadji units in order to make them convert to the exarchate by blackmails and murders.” The opinion of the Ministry of Foreign Affairs reiterated that Serbs “had taken the right attitude” to the Ilinden Uprising—that their attitude to the revolutionaries was one of “sympathetic reservation.” The task of Bulgarian chetniks was to “force Serb-loving villages to take the side of exarchate.”⁵⁰ From their side, the Bulgarians wrote on intensive *srbomanska* (referring to “Serb-lovers”) pressure on the Bulgarian villages in Macedonia.⁵¹

There was a lull during that winter and in the spring of 1904. However, the districts of Novi Pazar, Peć, Prizren, and Priština were excluded from the reforms in spite of being the areas with the largest number of incidents. A massive movement of Albanians in the Kosovo vilayet was recorded in 1904, as a negative response to the introduction of any novelties or implementation

⁴⁸ *Тайната сръбска политика (споредъ сръбски автентични документи)* София 1917, 4.

⁴⁹ *Тайната сръбска политика*, 22–23.

⁵⁰ Св., *Национална борба у Македонији*, Српски књижевни гласник, 1904, XII, св. 4, 954; Serbian and Bulgarian propaganda in the field used derogatory terms for their opponents: *Srbomani* and *Bugarasi*.

⁵¹ *Гръцката и сръбската пропаганди в Македония*, doc.no. 53.

of reforms. Nikola Pašić, Minister of Foreign Affairs, faced the grave problem of protecting the Serbian population in Turkey in 1904. The Great Powers were not in favour of opening up and resolving the Ilinden issue by drastic measures. Therefore, Serbia could not take military action publicly.⁵²

The justification for the necessity of armed action in Macedonia was offered by Pašić in June of that year. He commented on the situation of the population in Macedonia, “for whom the statement that they are between the hammer and the anvil truly holds: the patriarchate forces them to leave by its narrow-mindedness, while the exarchists have turned the comitadji units on them to convert them to the exarchate by blackmails and murders.” The main task was proclaimed to be the fight against Bulgarian educational and ecclesiastical institutions using the same means that the Bulgarian committees were using.⁵³ The precise principles of Serbian policy were set out at a conference of Serb consuls in Macedonia and Bulgaria held under the chairmanship of Pašić in October 1904.

The service of the Educational-Propaganda Department of the Ministry of Foreign Affairs closely monitored the situation in Macedonia in mid-1904. The greatest attention was attracted by the events in the Skoplje *sanjak*; in the Kosovo vilayet; and in the Drimkol, Debar, Kičevo, and Prilep *kazas* in the Bitola vilayet. This is where the consequences of the failed uprising were felt the most. The Serbian officials assessed their attitude to the 1903 uprising as “correct,” which had a positive impact on the attitude of the population in this region towards Serbia. Mistrust to Serbia and its representatives began to wane in the Skoplje *sanjak*. Reports of the Serbian emissaries indicated the multiplication of comitadji units organised by the exarchate of Bulgaria in order to stop the Serbian propaganda in the northern and northwestern parts of the territory of Bitola. In order to spread its influence in Macedonia, the Bulgarian government in 1904 also educated Macedonians in Bulgaria and sent them back to Turkey, to their places of birth or into the cities. The Bulgarian propaganda educated people who spoke Turkish and who had the potential of becoming Turkish clerks. It was priming doctors, engineers, pharmacists—all learned people—for departure to Macedonia. It appointed Macedonians who supported the Bulgarian influence as inspectors of exarchate schools and secretaries of the metropolitanate. Consul Ristić describes the situation in Macedonia: “The Turks against the Christians in general, the Bulgarians against Serbs, and the latter against Bulgarians.”⁵⁴

⁵² М. Војводић, *Србија, српско питање и Турска крајем 19. и почетком 20. века*, Путеви српске дипломатије, Београд 1999, 144–46.

⁵³ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књ. I, св. 2, doc.no. 247.

⁵⁴ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књ. I, св. 2, doc.no. 625.

5. Establishing Organisation

At the beginning of September 1903, Mihailo G. Ristić, the consul in Skoplje, was surprised to learn that the Serbian bands were crossing into Turkey, organised and escorted by Dr. Godjevac, and receiving a welcome reception in Vranje by Captain Živojin Rafailović; that along with arms and equipment, *chetniks* were given money and were headed by retired officers; and that they were transported to a Vranje spa in third class coaches with sealed windows—with the full knowledge of the Turkish Consul in Niš. Ristić was convinced that Serbia must have units in Turkey but that they should be manned with Serbs—inhabitants of Turkey—with the aim that they stay there and remove the pressure of Bulgarian units by their presence. Assessing that Chetnik action was headed by individuals who had little understanding of these affairs, he openly and publicly warned of the danger of compromising Serbia on the issue of reforms in Turkey, while at the same time stating the opinion that it would be most beneficial for Serbs in Turkey if foreign policy were to be conducted by the Ministry of Foreign Affairs and not the patriotic associations.⁵⁵ The Austro-Hungarian consul in Belgrade had also informed his government of Serbia's decision to follow Bulgaria in efforts to form *Chetnik* bands.⁵⁶

Beginning in February 1904, the number of Serbian accounts of intensified propaganda activities in the Ottoman Empire begins to grow. In view of the situation in Macedonia, the Serbian Government issued the following statement in late 1904: do not provoke and do not attack anyone; defend against anyone, be it a Turk, an Arnaut, [or] a Bulgarian, as required and agree on whether to respond immediately and how to attack the enemy; resort to negotiations with the exarchists in the field but exercise the utmost distrust; and persist in continuous equipping for defence from foreign attacks. Skoplje was pronounced the centre for propaganda activities.⁵⁷ Nevertheless, the Greek consul in Monastir, Kallergis reported that Serbian bands were set up in the northern districts of the vilayet of Monastir. Also, Serbian bands defeated Bulgarian comitadjis in several occasions.⁵⁸

⁵⁵ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књ. I, св. 1, doc.no. 212.

⁵⁶ Reports sent to Vienna from August to December 1903 had plenty of data on the Serbian *Chetnik* movement. While they seem to be excessive, considering the financial and other resources of Serbia, they nevertheless represented the general public opinion in Belgrade, and the agitation and restlessness of the Austrian consul; *Аустро-Угарска и Србија 1903–1918. Документи из бечких архива I*, ed. А. Раденић, Београд 1973, doc.no. 101, 104, 105, 125, 128, 169.

⁵⁷ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књ. 1, св. 1, doc.no 37.

⁵⁸ Kallergis to Romanos, Monastir, 21 September 1904, *The Struggle for Macedonia. The*

At a July 1905 conference, the officials of the Ministry of Foreign Affairs discussed the future actions of Serbian foreign policy, whether to pursue the policy of actions in Macedonia, and which solutions of the Macedonian problem should be embraced. The problem in Macedonia was further complicated as the reforms did not yield results. The Serbian government faced the problem of whether to continue assisting the units or ban them in view of the general situation in the Balkans, i.e., the potential consequences of their activities. Svetislav Simić stated that the Serbian Chetnik organisation was not initiated from Serbia, but that the population there was spurred to defence by “the self-preservation instinct born out of terror”; Serbia helped only when it had already been established, and that “this aid was natural and justified.” As for the cultural and educational work in Macedonia, the participants of the conference insisted on classes to be held in schools and the additional expansion of educational activities in villages with a small number of Serbian houses.⁵⁹

Finally, the secret association Serbian Defence was founded in Macedonia in early 1905. Bogdan Radenković is assumed to have written the first rule book of this association. The Serbs organised defence by forming an association aiming, according to the writings of Jovan M. Jovanović, to employ the same defensive means and methods used by enemies when attacking the Serbs. In addition to concerns related to defence, the association prepared the population for liberation “through evolution,” i.e., helped conduct reforms, and worked towards cultural and economic empowerment of the Serbian population in Turkey. The association stated it expected the Sultan and the Great Powers to improve the situation. In the absence of their ensuring a peaceful life and unimpeded progress, revolution would have to serve as a last resort for liberation.⁶⁰ “The Serbian revolutionary organisation has emerged as a natural consequence of self-defence. It defends the Serbian population from all enemies without distinction; it works towards its liberation; it does not mask this work; it is not a phoney supporter of the principle ‘Macedonia for Macedonians,’ as many Macedonian revolutionaries in Bul-

Early years (1903-1904), 266 – 267.

⁵⁹ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књ. 1, св. 1, doc.no. 212. The conference held 22–25 July 1905 was attended by J. Žujović, Minister of Foreign Affairs; Lj. Stojanović, Prime Minister; former ministers S. Grujić and A. Nikolić; Dj. Simić; M. Vujić; M. Milovanović; and diplomatic representatives M. Vesnić and S. Simić. They discussed the situation in Old Serbia and Macedonia, relations with Bulgaria, Romania, Hungary, and England, as well as attitudes with respect to the Crete, Dečani, and Hilandar issues.

⁶⁰ The rules of the secret association the Serbian Defence read: “The Serbs in Old Serbia and Macedonia, and concretely from the *sanjak* of Skoplje and Debar and *kazas* of Kičevo, Prilep, Ohrid and other parts of the Bitola and Thessaloniki region, establish a secret society ‘Serbian Defence,’” J. M. Јовановић, *Јужна Србија*, 156–66.

garia are; it attacks no one, excludes no one from the fight to liberate the oppressed. And if anyone from Serbia came to assistance, it is only natural—blood is not water.”⁶¹

As a result of actions by Serbian national workers among people, local armed bands were formed. However, when official Serbian policy was not in favour of military action, representatives of Serbia in Turkey behaved accordingly. This situation lasted till 1905, when the policy changed, resulting in support to armed bands, as well as financing actions from the state’s budget and resources in manpower and weapons. Consequently, the secret organisation Serbian Defence was formed with an aim to work on the defence of the Serbian people in Old Serbia and Macedonia, and prepare the people for liberation by responding to enemy attacks in the same manner and with same means as the enemy. Similar to Serbian, the Greek Ministry of Foreign Affairs documents on band’s activities also present a number of inherent differences. The consulates in Macedonia were not the exclusive foci of Greek struggle. It seems that the Greek movement in Macedonia had also the overlapping centers of decision.⁶²

Leaving aside different interpretations by various authors, it is clear that national and revolutionary actions were realized in a synergy of Serbian national and political workers from Serbia and the Ottoman Empire. Regardless of the geographical distance between Serbian Chetnik committees and the frequent divergence between organisers from Serbia and those from Macedonia and Old Serbia, the government’s support of the Chetnik movement resulted in Serbian success in the Balkan Wars. The Serbian revolutionary organisation in Macedonia was founded by an intellectual and political elite, including teachers, professors, priests, and diplomatic servants. On the other hand, the Serbian Ministry of Foreign Affairs cooperated with national and humanitarian associations in order to ensure support to the Serbian national movement in the Ottoman Empire.

⁶¹ Иностранци, *Српске чете*, Српски књижевни гласник 5 XV(1) (1905): 69–70.

⁶² B. Gounaris, Introduction, *The Struggle for Macedonia. The Greek Counter-offensive (1905-1906). One hundred documents from the Archives of the Greek Foreign Ministry*, Museum of the Macedonian Struggle, Thessaloniki 2009, 55–56.

Biljana VUČETIĆ

SOME CONSIDERATIONS ON THE EMERGENCE OF THE SERBIAN
CHETNIK MOVEMENT IN MACEDONIA DURING THE LAST
PERIOD OF OTTOMAN RULE

Summary

The topic of the organisation of Bulgarian *komitadji*, Greek *andartes* and Serbian *chetniks* is neither recent nor neglected in historiography. Bulgarian, Greek as well as Yugoslav and Serbian historiographies have often presented this subject from the opposite points of view, considering it mostly as a part of the “Eastern Question” in general or within the “Macedonian Question” more specifically, or as a diplomatic issue. The theme of this paper centres around activities of the Serbian Organisation for Defense of the Interests of the Serbian People (later called the Serbian Chetnik Organisation), formally known as the Serbian Defence (*Srpska Odbrana*), in the regions of southern Old Serbia and northern Macedonia in 1904. The secret organisation Serbian Defence was formed with an aim to work on the defence of the Serbian people in Old Serbia and Macedonia, and prepare the people for liberation by responding to enemy attacks in the same manner and with same means as the enemy. The recent Serbian historiography has ascertained that the very beginnings of the organisation of the Serbian armed action in Macedonia could be traced during the period from 1897 to 1901. Evidently, an awareness of the need for the planned organisation of the Serbian defense movement in the Ottoman Empire matured in several centres, i.e., in several locations. The Serbian Chetnik organisation, the Serbian Defence came into existence through the unification of five different groups. It is interesting that the Greek movement in Macedonia had also the overlapping centers of decision. Leaving aside different interpretations by various authors, it is clear that national and revolutionary actions were realized in a synergy of Serbian national and political workers from Serbia and the Ottoman Empire. Regardless of the geographical distance between Serbian Chetnik committees and the frequent divergence between organisers from Serbia and those from Macedonia and Old Serbia, the government’s support of the Chetnik movement resulted in Serbian success in the Balkan Wars.

Аднан ПРЕКИЋ*

ПОЛИТИКА БРАТСТВА И ЈЕДИНСТВА
У ЦРНОЈ ГОРИ 1945-1955.

ABSTRACT: *The paper analyses the basic elements of the politics of brotherhood and unity in the first decade of communist rule in Montenegro. The ideal of fraternity and unity is one of the most important political ideas of the Communist Party, which has additional significance in Montenegro as a specific multinational and multiconfessional community. The paper deals with the sources of religious and national intolerance in Montenegro and analyzes the role of the Communist Party, which through the activities of party organs, mass organization, education and culture, addresses these problems by the politics of fraternity and unity. The research is based on archival material related to the work of the Communist Party, literature as well as the daily and periodical press. The starting hypothesis of the research is based on the thesis that the Communist Party, through the politics of fraternity and unity, tried to pacify antagonisms from the past and through the socialist ideology and its elements solve the issue of violated religious and national tolerance in Montenegro.*

KEY WORDS: *Montenegro; Brotherhood and unity; Multiconfessionality; Communist Party.*

Политика братства и јединства представља важан елемент новог југословенског, социјалистичког идентитета, обликованог након 1945. године. По неким ауторима, братство и јединство је угаони камен новог југословенског идентитета и политика преко које се Комунистичка партија легитимише као чувар етничког склада нове заједнице.¹ Полити-

* Аутор је сарадник у настави на Студијском програму за историју Филозофског факултета Универзитета Црне Горе, Никшић.

¹ В. Перица, *Балкански идоли-1*, Београд, 2006, 224.

ка братства и јединства током ослободилачког рата била је у функцији хомогенизације становништва, да би након ослобођења постала модел којим се покушава смањити етничка дистанца и превазићи вишевијековна вјерска и национална хетерогеност југословенског простора. Као руководећа снага ослободилачког покрета, комунисти нуде перспективу националног ослобођења кроз политику братства и јединства. Она почива на хипотези да су се кроз јединство народа током ослободилачког рата створили услови за њихову равноправност након ослобођења. Политика братства и јединства тако постаје алтернатива масовном националистичком разрачунавању у претходном периоду.² Народноослободилачки покрет тако постаје једина војна снага која у својим редовима има борце свих вјера и нација. На темељу тих резултата, Партија се легитимише након рата као снага која је у својим редовима окупила све националне и вјерске заједнице, што јој даје право да постане „*основна снага за бржи развој социјализма*“.³ Идеал братства и јединства почива на хипотези да је кроз револуцију промијењено све оно што је некада раздвајало југословенске народе и да различитост, умјесто ограничења, у новом систему постаје предност.

Политика братства и јединства афирмише се од самих почетака ослободилачког покрета. Први ратни проглас ЦК КПЈ народима Југославије закључује се позивом на заједнички отпор, слободу и независност: „*Живјели братство и слога народа Југославије у борби за слободу и националну независност*“.⁴ Званичну легитимацију та политика добила је на другом засиједању АВНОЈ-а, када се први пут помиње формулација „братство и јединство народа Југославије“. У одлуци о новој организацији југословенске државе наводи се да је ослободилачка борба „*сковала нераздржљиво братство народа Југославије*“. Позивајући се на те тековине, одборници АВНОЈ-а одлучили су да нова Југославија мора постати истинска домовина свих народа, изграђена на федералном принципу и уз обезбјеђење једнаких права свим њеним грађанима.⁵ Током ослободилачког рата, комунисти политику братства и је-

² Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918-1978*, Београд, 1981, 255.

³ Национално питање Југославије, 10, Цетиње, 1. април 1948, Државни архив Црне Горе (у наставку ДАЦГ), Одјељење за сређивање и обраду архивске грађе републичких органа и организације новог периода (у наставку ОСИО-НП-ПП), фонд Централног комитета Савеза комуниста Црне Горе (у наставку ЦК СК ЦГ), број кутије (у наставку - к.) 14/48.

⁴ „Први ратни проглас ЦК КПЈ народима Југославије“, Загреб, 15. април 1941, Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија 1918-1988 - тематска збирка докумената*, Београд, 1988, 490.

⁵ Петрановић, Зечевић „Одлука о изградњи Југославије на федеративном принципу“, 659.

динства реализују и на конкретним примјерима. Забиљежена је учес-тала пракса партијског руководства да на просторе погођене усташким злочинима шаље хрватске и муслиманске комунисте, док се србијан-ски комунисти шаљу на просторе гдје су почињени четнички злочини. Партијски органи сматрали су да се на овај начин идеја братства и је-динства представља као једина алтернатива физичком уништењу јед-ног народа.⁶

Идеје и вриједности политике братства и јединства које су утица-ле на масовност ослободилачког покрета након рата постају официјел-не правне и идеолошке норме новог социјалистичког поретка.⁷ Преузи-мањем контроле над свим сегментима друштвеног, економског и кул-турног живота, Комунистичка партија наставља процес институцио-нализације политике братства и јединства. Он почиње критиком, зва-ничне националне политике претходне државе, и почиња на премиси да је версајска Југославија била оружје међународне реакције против СССР-а. Званичан став КПЈ је да су у таквој држави Хрвати, Словен-ци и Црногорци били неравноправни народи, а Македонци, Арнаути и други „*поробљени и подвргнути истребљењу*“. Муслимани, њемац-ка и мађарска мањина били су „*монета за поткусуривање*“, а на сва-ки захтјев за промјену таквог стања великосрпска клика је одговарала: „*ми смо се борили на Крфу и Солуну*“. Због оваквог стања, борба у рату није поведена само против фашиста већ и против угњетача. Због тога су „*заставе борбе против окупатора биле и заставе борбе за нацио-нално ослобођење*“.⁸ Политика братства и јединства тако постаје једна од темељних идеолошких вриједности новог социјалистичког друштва, „*светиња о коју се нико не смије огријешити, тековина коју мора чува-ти и бранити сваки родољуб*“.⁹

Политика братства и јединства у новој југословенској држави ле-гитимише се и кроз Устав ФНРЈ. У првом члану, објашњавајући карак-тер државе наводи се да је она „*заједница равноправних народа, који су на основу права на самоопредјељење, укључујући и право на отцепљење, изразили своју вољу да живе заједно у федеративној држави*“. У члану 21. изједначена су права свих грађана „*без обзира на народност, расу и вјероисповијест*“. Као противустанован је проглашен сваки акт који пред-виђа неравноправност, „*којим се грађанима дају привилегије или ограни-*

⁶ Петрановић, 225.

⁷ В. Гоати, *Идеологија и друштвена стварност*, Београд, 1979, 188.

⁸ Теоријска питања социјализма-Рад партије у масама, недатирано, 1, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 54/50.

⁹ Основна програмска начела Народног фронта Југославије, *Побједа*, бр. 39, 19. август 1945, 3.

чавају права на основу разлике у народности, раси и вјероисповијести“. Санкционисан је и сваки говор мржње, „проповиједање националне, расне или вјерске мржње и раздора“.¹⁰ У функцији нормирања политике братства и јединства можемо посматрати и усвајање Закона о забрани националне расне и вјерске мржње. Овим законом забрањено је свако ограничавање грађанских права или пружање неких повластица на основу националне, расне или вјерске припадности. Уведено је начело равноправности народа и грађана и братство и јединство као тековина народноослободилачке борбе, а свако понашање супротно тим начелима означено као кривично дјело.¹¹ Правно заокруживање доста оштрог односа Комунистичке партије према распиривању вјерске и националне мржње окончава се усвајањем Кривичног законика у фебруару 1951. године. Овим законом предвиђене су оштре санкције за изазивање и распиривање било ког облика вјерске и националне мржње. Чланом 119. закона за распиривање вјерске и националне мржње запријеђена је казна од 15 година, док је за вршење на основу вјерске или националне разлике била предвиђена казна од двије године затвора.¹²

Почетак Другог свјетског рата Црна Гора дочекала је у дубокој политичкој, економској и социјалној кризи. Политички живот одвијао се под снажним утицајем политичких елита из Србије које нису имале разумијевање за рјешавање основних животних питања становништва. Скоро 80% становништва живјело је од пољопривреде, индустрија скоро да није ни постајала а највећи дио становништва живио је на ивици егзистенције. Економски развој ограничавала је и скромна мрежа саобраћајних комуникација, а на цијелом простору Црне Горе није постојала ни једна већа урбана цјелина.¹³ Унутрашњи антагонизми додатно су усложњавали политичку и социјалну ситуацију у земљи. У политичком животу и даље су присутни сукоби „бјелаша и зеленаша“, односно заговорника и противника црногорског уједињења са Србијом. Тај однос према питању независности Црне Горе биће јако значајан касније, за вријеме Другог свјетског рата. Он ће бити додатни разлог за сукобе унутар црногорског друштва када се буде отворило питање црногорске националне посебности у југословенској заједници. Ратни сукоби отвориће и питање вјерске толеранције, односно злочина почињених због вјерске различитости. Непосредно пред Други свјетски рат у Цр-

¹⁰ Устав ФНРЈ, Службени лист Федеративне Народне Републике Југославије, бр. 10, Београд, 1. фебруар 1946.

¹¹ Закон о забрани изазивања националне, расне и вјерске мржње и раздора, Београд, мај 1945, *Службени лист ДФЈ*, 36/1945; Б. Петрановић, Ч. Штрбац, *Историја социјалистичке Југославије*, Београд, 1977, 154.

¹² Z. Folić, *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945-1965*, Podgorica 2007, 162.

¹³ С. Меденица, *Привредни развитак Црне Горе 1918-1941*, Титоград 1959, 28.

ној Гори живи 77% православног, 17% исламског и 6% католичког становништва.¹⁴

Сви ти разлози утицаће да политика братства и јединства буде важан сегмент јавног дјеловања Комунистичке партије у Црној Гори. На такав приступ додатно су обавезивали хетерогена вјерска и национална структура и злочини почињени на вјерској и националној основи током рата. Да ће политика братства и јединства бити званичан исказ политичке оријентације Комунистичке партије у Црној Гори најављује Блажо Јовановић, председник прве црногорске владе у свом инаугуралном говору, у априлу 1945. године. Као један од најважнијих задатака нове владе, Јовановић истиче *„очување братства и јединства које треба да буде вјечно и неразрушиво“*.¹⁵ Комунистичка партија Црне Горе има потпуно јасан став да је *„политика братства и равноправности дала Југославији унутрашњу снагу коју ништа не може сломити“*. Та политика омогућила је успјех у ослободилачкој борби и створила предуслове да у миру *„учврсти у рату стечене тековине“*. Тако значајни резултати, објашњава се, могли су се постићи само *„унутрашњом чврстином“*, која почива на братству свих народа, њиховој равноправности и правилно ријешеном националном питању.¹⁶ На савјетовању политичког руководства Комунистичке партије у Црној Гори, истиче се да је *„политика братства“* међу националним и вјерским заједницама званична партијска линија и да је борба за њено разумијевање и правилно спровођење најважнији задатак партијских организација.¹⁷ Једна од најважнијих тема говора Јосипа Броза поводом обиљежавања 13-јулског устанка, 1947. године, такође су вриједности политике братства и јединства. Броз наводи да већина успјеха комунистичке власти, како у рату, тако и након ослобођења, не би била могућа без *„братства и јединства наших народа“*. По његовом тумачењу, политика братства и јединства омогућила је да *„народи наших федералних јединица заједнички представљају снажну силу, из чије средине се сваког дана издижу све бољи и бољи људи који носе елан и стварају чуда у данашњој изградњи“*. По њему, *„јединство народа“* даје гаранцију да ће се извршити сви постављени задаци у обнови и изградњи новог друштва.¹⁸

¹⁴ А. Прекић, *Исламска вјерска заједница у Црној Гори*, Podgorica 2011, 96.

¹⁵ Говор председника Владе Блажа Јовановића, *Побједа*, бр. 23, 22 април 1945, 6.

¹⁶ Национално питање Југославије, 10, Цетиње, 1. април 1948, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 14/48.

¹⁷ Закључци са партијског савјетовања при Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору, 3, Цетиње, 2-3. јануар 1948, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 30/1/48.

¹⁸ Говор Маршала Тита, „Црногорски народ устао је као један, не мислећи колике ће бити жртве, јер је био спреман да их даје, рекао је маршал Тито“, *Побједа*, бр. 28, 15 јул 1947, 2.

Већ на првим изборима за уставотворну скупштину, у новембру 1945. године, Комунистичка партија, односно листа Народног фронта, користи идеје братства и јединства као дио своје политичке кампање. На предизборним митинзима и током избора шаље се порука да су политичке партије између два рата, управо на вјерским и националним разликама сакупљале гласове и профитирале на *„вјерској и племенској подвојености“*. За разлику од претходног система, нова држава, како се објашњава, прекинула је са праксом *„неприродног цјепкања једног народа и да политичке шићарције не могу више трговати са народом, пошто је народ јединствен без обзира на вјеру и племе“*.¹⁹ Политика братства и јединства тако први пут у политички живот Црне Горе уводи категорије о вјерској и националној толеранцији, што је било значајно нарочито у срединама са мјешовитом вјерском и националном структуром. Насљеђе Другог свјетског рата и почињени злочини додатно су усложнили међуконфесионалне односе у Црној Гори. Због тога је функција политике братства и јединства у овој републици много сложенија. Очекивало се да нови приступ може пацифизовати антагонизме из прошлости у оквиру социјалистичке државе, афирмишући братство и јединство као вриједности новог друштва.

За Комунистичку партију у Црној Гори, један од предуслова за даљи развој политике братства и јединства био је обрачун са такозваним *„издајницима народа“*. Друштвене групе које се називају *„издајницима или реакцијом“* препознају се као носиоци шовинистичких идеја, *промотери политике* распиривања вјерске и националне мржње.²⁰ Такозване народне непријатеље, односно *„реакцију“*, Партија доживљава као највеће непријатеље братства и јединства. Милован Ђилас наводи да су те снаге сијале мржњу и неповјерење међу народима и да су *„слободно расли на ђубришту бивше Југославије - усташе и четници, покушали су да распире међусобни братоубилачки рат који је имао за циљ уништење наших народа“*.²¹ Како би уклонили и сваку сумњу ових појава, комунисти се непосредно након ослобођења разрачунавају са снагама које су у прошлости биле носиоци тих идеја. Јосип Броз на митингу поводом 13. јула на Цетињу препознаје *„народне издајнике и реакцију“*, као највеће непријатеље братства и јединства југословенских народа. Броз истиче да су ти непријатељи против политике нових

¹⁹ Братство на дјелу, *Побједа*, бр. 52, 18 новембар 1945, 4.

²⁰ Основна програмска начела Народног фронта Југославије, *Побједа*, бр. 39, 19. август 1945, 3.

²¹ „Говор друга Милована Ђиласа члана ЦК КПЈ одржан на свечаној академији посвећеној 26-годишњици Октобарске револуције“, 17; М. Ђилас, *Чланци 1941-1946*, Београд, 1947.

власти која окупља све патриотске снаге, „без обзира на професију, националност и вјеру“.²² Предсједник црногорске владе, Блажо Јовановић, наглашава да се неће погријешити уколико се свим непријатељима тих тековина „објави рат до истребљења“.²³ Јовановићеве поруке биле су најави судских процеса организованих током 1946. и 1947. године у оквиру којих ће бити потпуно елиминисана „нета колона, реакција и издајници“, који су по комунистима била највећи непријатељи политике братства и јединства. Од почетка 1946. године, штампани медији свакодневно преносе детаље са суђења домаћим издајницима, чији су злочини по тврдњама тужилаца инспирисани вјерским и националним шовинизмом. *Окупивши око себе познате четнике кољаче, он је свој злочиначки нагон искарио над муслиманским живљем дуж Лимске долине. Само једном приликом при покољу у Буковици натјерао је на брзак ријеке Тихотине 110 муслиманских жена и дјеце која су ту нашла смрт.*²⁴ *Расодер је као хоџа и главни командант муслиманске милиције организовао паљевине и нанио страхоте и зла нашем народу.*²⁵ *Као начелник штаба Зеленашко-сепаратистичких оружаних формација отпочео прву братоубилачку борбу. У својству четничког црнорукца извршио је масовна убиства и клања.*²⁶ Ови и слични текстови требало је да покажу одлучност Партије да се обрачуна са свим издајницима. То, међутим, није био само формално-правни обрачун са ратним злочинцима. Велико присуство грађана суђењима, њихова јавност и детаљно извјештавање била је порука свима онима који би у неком будућем времену могли да се супротставе политици братства и јединства.

Као и у свим другим облицима јавног ангажмана, Комунистичка партија и у афирмисању политике братства и јединства истиче позитивне и негативне примјере. Кроз судске процесе и њихову медијску експлоатацију слала се порука о лошим примјерима, али је штампа регистровала и позитивне примјере током ослободилачког рата. Наводи се примјер становника Братоножића који су, средином 1944. године, након њемачке офанзиве били принуђени на повлачење према Андријевици и Плаву. *Побједа* преноси да је Братоножиће у околини Плава и Гусиња дочекао, „братски пријем муслимана, који је превазишао сва очекивања и који се никада неће моћи заборавити“. Овај чин „братске љубави“ представља се као заједничко дјело „православне и муслиман-

²² Говор Маршала Тита, „Црногорски народ устао је као један, не мислећи колике ће бити жртве, јер је био спреман да их даје, рекао је Маршал Тито“, *Побједа*, бр. 28, 15 јул 1947, 2.

²³ Говор предсједника Владе Блажа Јовановића, *Побједа*, бр. 23, 22 април 1945, 6.

²⁴ Завршено је суђење четничким кољачима, *Побједа*, бр. 5, 3 фебруар 1946, 2.

²⁵ Убијен Осман Расодер, *Побједа*, бр. 5, 3 фебруар 1946, 2.

²⁶ Вишеструке убице постигла је заслужна казна, *Побједа*, бр. 6, 10 фебруар 1946, 4.

ске омладине, дјело искреног братства наша два народа, које се потврдило у тешким данима борбе против фашистичких зликоваца“. Преносећи доживљаје једног од учесника, лист преноси поруку о „новом и снажном братству народа, међу којима су непријатељи дуго сијали мржњу и неповјерење“.²⁷

Комунистичка партија у Црној Гори међунационалне и међувјерске сукобе доживљава као директну конфронтацију са званичном идејом братства и јединства. За Партију, завршетком рата окончани су сви вјерски и национални антагонизми. Предсједник Владе наглашава да је „учвршћивање братства и јединства основна тековина ослободилачког рата“, а да су формирањем Владе и нове власти у Црној Гори „ми Црногорци, Бокељи и Санџаклије доказали да смо преживјели она странацка гложења која су у прошлости штетили“. На тим премијама, он се залаже да се братство међу народима још више учвршћује. Потребно је, наводи Јовановић, „да се зближе, да се збрате православни и муслимани и католици и не може ту бити никакве подвојености. Потребно је да се наша браћа Албанци осјете као у својој кући, као у свом дому“²⁸ Партијски органи због тога детаљно прате и осуђују сваки примјер вјерске и националне нетолеранције. Извјештаји из 1948. године региструју примјере нетолеранције између „Срба и муслимана“. За челнике Партије у Црној Гори такви примјери иду на штету политици братства и јединства и како се наводи, „најжалосније је што има и комуниста који спроводе такву политику“.²⁹ Вјерске и националне сукобе политички врх Комунистичке партије Црне Горе тумачи кроз формулацију „неправилног рјешавања питања односа између вјерских и националних заједница“. У једном извјештају из Гусиња, узроци лошег односа међу конфесијама тумаче се односом православног становништва, које се према муслиманима „односи као повлашћена група“, али да тешкоће представља и „заосталост муслиманске омладине“.³⁰ Нетрпељивости међу конфесионалним заједницама и својим члановима, Комунистичка партија региструје у Бару, гдје чланови партије расправљају о томе „ко је Црногорац а ко муслиман“. Изливе шовинизма, које у међусобној комуникацији чланови Партије називају „малограђанштина“, оштро се осуђују и истичу као неприхватљив облик понашања.³¹ Партија оштро критикује и све шовинистичке испаде којих

²⁷ Примјер братства Црногораца и муслимана, *Побједа*, бр. 8, 6. јануар 1945, 7.

²⁸ Говор предсједника Владе Блажа Јовановића одржаног у Скупштини након именовања Владе, *Побједа*, бр. 23, 22. април 1945, 6.

²⁹ Закључци са партијског савјетовања при Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору, 3, Цетиње, 2-3. јануар 1948, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 30/1/48.

³⁰ Записник са састанка ПК КПЈ за Црну Гору, Цетиње, 15. фебруар 1948. године, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к.30/1/48.

³¹ Записник са састанка са секретарима среских комитета, 21, Титоград, 27. фебруар

непосредно након рата највише има у срединама са мјешовитом вјерском структуром, конкретно у плеваљском и бјелопољском срезу. Извјештаји из ових средина запажају појаве „шовинизма у односу на муслимане“, који по партијској оцјени умањује незадовољство и полет у изградњи³². Партија инсистира на бољим конфесионалним односима и тај задатак даје и агитпроп комисији која треба да „развије боље пријатељство између православних и муслимана“.³³ Комунистичка партија у Црној Гори сваки сукоб који у позадини може да има неки вјерски карактер доживљава и тумачи искључиво као политичко питање. Црногорска влада расправљајући о резултатима једне комисије у Андријевици која је имала задатак да ријеши низ аграрних проблема између „православних и муслиманских власника земље“ доноси одлуку да ово питање постави на највиши ниво. Објашњавају да се не ради о једноставном имовинско-правном спору већ о „политичком питању“, због чега формирају нову комисију, а о самом догађају дискутују и министри и сам председник Владе.³⁴

Индикативно је да се политика братства и јединства афирмише селективно, у зависности од вјерске и националне структуре. У срединама са мјешовитом вјерском и националном структуром Партија преко својих органа води рачуна и о најмањем инциденту, док у срединама без вјерских или националних разлика акције у афирмисању политике братства и јединства скоро да не постоје. То се најбоље може пратити преко партијских извјештаја и штампаних медија у којима скоро да нема текстова са Цетиња, Колашина, Жабљака, Даниловграда или Никшића у којима се на неком митингу, скупу или манифестацији афирмише политика братства и јединства. У тим срединама имамо хомогену вјерску структуру, па у партијским извјештајима и ставовима из медија немамо случајеве додатног афирмисања политике братства и јединства. Међутим, у мјешовитим срединама, такви примјери доста су чести. Преносећи текст из Плеваља о прослави 13. јула 1945. године *Побједа* у први план истиче јединствен наступ православних и муслимана кроз наслов: *Манифестација братства православних и муслимана на прослави у Плевљима*. У самом тексту наводи се да су поводом 13. јула одржане молитве у цркви Свете Петке и Хусеин-пашиној ца-

1954, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к.102/1/54.

³² Двомјесечни извјештај Агитпроп одјељења Покрајинског комитета КПЈ за ЦГ – Агитпроп одјељењу ЦК КПЈ, Цетиње, 25. јун 1947, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 6/47.

³³ Мјесни комитет КПЈ Титоград – ПК КПЈ за ЦРну Гору, Титоград, 7. новембар 1947, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к.5/47.

³⁴ Јован Р. Бојовић, *Записници сједница Владе Народне Републике Црне Горе 1945-1955*, Подгорица 1994, 99.

мији, након чега су колоне православног и муслиманског становништва одале пошту палим борцима што је био најбољи показатељ „*искованог братства и јединства*“³⁵. Са митинга у Пљевљима, уочи првих избора за уставотворну скупштину, у новембру 1945. године, стижу поруке о братству и јединству као најважнијој тековини ослободилачког рата. Секретар Скупштине Црне Горе, Пљевљак, Мило Перуничкић, поручује окупљеним грађанима да чувају тековине братства и јединства „*као зјеницу свога ока, не дајте да у њих ико дирне, оне су заједничке свију нас и Срба и муслимана*“. Подсјећајући на вишевијековни суживот, Перуничкић грађанима поручује: „*ваше су куће измијешане, поља такође, гробови ваших дједова су измијешани, и само су рђави људи хтјели да вас заваде*“. Поруке Перуничкића наилазе на одобравање грађана, па се по извјештајима новинара, митинг завршава повицима „*живјело братство Срба и муслимана*“.³⁶

Свако искривљивање идеје братства и јединства оштро се осуђује. Ти критеријуми били су строги нарочито према члановима Партије који су и својим примјером требало да афирмишу политику братства и јединства. У карактеристикама из партијске школе за Џемаила Смаиловића из Пљеваља, као недостатак је наведено његово примјетно дружење са муслиманима. То није било у складу са добрим примјером, због чега се закључује да је Смаиловић таквим понашањем неправилно поступио.³⁷ Прецизно се евидентирају чак и најмање свађе које у позадини могу да имају мотив вјерске и националне нетолеранције. Интересантан је примјер неспоразума два члана Партије од којих је један муслиман а други православне вјере. Њихова свађа имала је у одређеној фази елементе вјерске и националне нетрпеливости, због чега су обојица искључени из чланства. Извјесни проблеми регистровани су и у Рожајама, гдје су се међувјерски сукоби завршили на вербалним осудама. У Рожајама су православни чланови Комунистичке партије замјерали да муслимани у тој средини имају већа права од њих.³⁸ Партијски извјештаји региструју да се 1946. године у Бијелом Пољу православно и муслиманско становништво међусобно оптужује за крађе, паљевине и злочине у вријеме окупације. Партија идентификује да овакви односи доносе проблеме, упућујући

³⁵ Манифестација братства православних и муслимана на прослави у Пљевљима, *Побједа*, бр.35, 25. јул 1945, 4.

³⁶ Велики манифестациони промотивни збор у Пљевљима, *Побједа*, бр. 51, 10. новембар 1945, 5.

³⁷ Карактеристике за чланове партије, полазнике партијске школе, Цетиње, 26. октобар 1948, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 30/1/48.

³⁸ Извјештај Централном комитету СКЦГ о обиласку среских комитета, 9, Титоград, 25. септембар 1955, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 106/55.

чланове да сузбијају вјерску мржњу и проблеме рјешавају правилним политичким објашњавањем.³⁹

Афирмишући политику братства и јединства, Комунистичка партија одмах након ослобођења на све начине покушавала је да маргинализује друштвени утицај вјерских заједница. Вјерске заједнице помјерају се на друштвене маргине, а комунисти сваки помен религиозности препознају као знак „ретроградних“ размишљања из претходног периода. Иако су жељели да маргинализују њихов утицај, комунисти, нарочито у првим годинама након ослобођења, у медијима и јавном животу дају одређен простор вјерским заједницама. Њихово појављивање је контролисано, ограничено и искључиво у функцији афирмисања вриједности новог система. Један од примјера таквог приступа је и Бајрамска честитка имама Абдулаха Хоџића, члана вјерске комисије, који у честитки хвали нови систем, указујући на вриједности братства и јединства које је установила нова држава. Осврћући се на злочине током рата, Хоџић подсјећа на заслуге Комунистичке партије у ослобођењу, сугеришући својим вјерницима да морају да „*мијене и схвате важност слободе*“. Црногорским муслиманима Хоџић појашњава да се током ослободилачког рата „*искристалисао нови ков људи, нова заједница братства*“.⁴⁰ Слична порука шаље се и избором дон Ника Луковића, католичког свештеника из Боке за посланика црногорске скупштине. Луковић у црногорском парламенту афирмише вриједности вјерског јединства, наводећи да је нова држава обезбиједила све услове вјерским заједницама „*да проводе слободу сви јести и вјероисповијести, али да не користе олтар у политичке сврхе*“.⁴¹ Црногорска власт успјела је да маргинализује друштвени утицај вјерских заједница. На другом конгресу КПЦГ у окробру 1954. године саопштен је податак да је чак 95% православног становништва „*организовано у патриотску организацију*“, која свој рад заснива на сарадњи са народним властима. Слични резултати остварени су и са католичким клером који је основао своје удружење и почео сарадњу са државним органима.⁴² Значајан степен контроле и сарадње са Исламском вјерском заједницом Комунистичка партија остварила је знатно раније.

Партија је критиковала све иступе који су афирмисали конфесионалне традиције, па су тако регистровани чланови који су ишли у цамију. Скидање зара и фереце није било у фокусу партијских органа, али

³⁹ Записник партијског састанка СК КПЈ, Бијело Поље, 10. мај 1946, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 2/46.

⁴⁰ Муслиманима федералне Црне Горе, *Побједа*, бр. 52, 18 новембар 1945, 5.

⁴¹ Обраћање дон Ника Луковића на сједници црногорске скупштине, *Побједа*, бр. 37, 12 септембар 1946, 6.

⁴² В. Биљановић, „Недовољна пажња чланова СК према проблему привредног криминала“, *Побједа*, бр. 61, 24 октобар 1954, 10.

се члановима чије су жене задржале ове елементе традиционалне ношње спочитава да то чине јер су „*ниског идејног нивоа комуниста и културне заосталости*“⁴³. Покушавајући да традиционалне религиозне вриједности, за које комунисти тврде да су биле извор шовинизма, замијени вриједностима братства и јединства, Комунистичка партија покушава да неутралише све облике религиозности у својим редовима. Позивају се на Статут КПЈ, који члановима не дозвољава практиковање религије и религијских обичаја. Критикују се сви чланови који „*нису раскрстили са религиозним схватањима*“ и који обиљежавају крсне славе, крсте дјецу, посте за вријеме Рамазана или одлазе у богомоље.⁴⁴ Комунистичка партија у Црној Гори сматра да религиозност и „*религиозни фанатизам*“ директно утичу на слабљење братства и јединства.⁴⁵ Само повезивање религиозности са нападним обичајима објашњавало је тај однос. Нова социјалистичка идеологија стварала је сопствени систем догми и церемонија, али као и конфесије, од појединца је очекивала дубоку вјеру у своје идеје које треба да учврсте јединство заједнице.

У пракси је ипак било тешко ослободити се традиционалног односа према религији. Анализа религиозности међу члановима КПЦГ из марта 1951. године показала је да сваки четврти комуниста у свакодневном животу подржава и примјењује неки од религијских обичаја. То су углавном биле прославе навећих вјерских празника (Божић, Бајрам) па је због ових ствари током 1950. године из партије искључено 80 чланова. Од 21.389 чланова и кандидата КПЦГ чак 5.004 њих је упражњавало неки од религијских обичаја.⁴⁶ Колико су комунистима вриједности политике братства и јединства неприхватљиве у било каквом споју са религијом илуструје и случај култа Светог Владимира из Бара. Наиме, вјековима су се на Тројичиндан⁴⁷, окупљали вјерници из Бара, православне, муслиманске и католичке вјероисповијести. Заједно су на планину Румију износили крст Светог Владимира, што је био неуобичајен примјер конфесионалног склада и суживота. За комунисте је ово било

⁴³ Двомјесечни извјештај Агитпроп одјељења Покрајинског комитета КПЈ за ЦГ – Агитпроподјељењу ЦК КПЈ, Цетиње, 25. јун 1947, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 6/47.

⁴⁴ Наредба Централног комитета КПЦГ среским комитетима да доставе извјештаје о религиозности на њиховом подручју, Цетиње, 13. децембар 1951, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к.80/52.

⁴⁵ Подаци о религиозности на подручју среског комитета Пљевља, Пљевља, 14 фебруар 1952. године, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к.80/52.

⁴⁶ Анализа религиозности чланова и кандидата Комунистичке партије Црне Горе, Титоград, 28 март 1951, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к.87/51.

⁴⁷ ТРОЈИЧИНДАН - хришћански празник који се слави 50 дана након Ускрса. У Бару везан за култ средњовјековног црногорског кнеза Владимира Дукљанског кога поштују све три религије.

неприхватљиво. Без обзира на функцију у којој се јављала, религија није смјела бити кохезиони фактор, због чега је овај обичај одлуком локалних власти 1954. године забрањен.⁴⁸

Политика братства и јединства није могла бити заокружена без учешћа свих конфесионалних и националних заједница у чланству саме Партије. На четвртом засиједању Црногорске антифашистичке скупштине у априлу 1945. године потенцира се учешће свих вјерских и конфесионалних заједница у стварању нове друштвене заједнице. Црногорска народна скупштина посебно се бави Санџаком и Боком, објашњавајући природну везу ових простора са Црном Гором. Посебно се говорило о положају албанске заједнице, која се на скупштини третира као „*национална мањина*“. Представник албанске заједнице из околине Бара истиче да је формирање нове државе на темељима братске љубави историјски моменат и да за разлику од претходне државе у којој су Албанци као и остали народи били „*робови*“, сада се по први пут осјећају као равноправни чланови нове друштвене заједнице.⁴⁹ Примјере равноправности, братства и јединства, тако је требало прво спровести међу члановима Комунистичке партије у Црној гори. Од 7.269 чланова Партије, 1947. године 6.611 њих се национално изјашњавају као Црногорци, што у партији региструју као један од недостатака. Због тога се предлаже ширење партијског утицаја међу *муслиманима, Шиптарима*⁵⁰ и *Хрватима*.⁵¹ У партијским органима препознају да се ове друштвене категорије боје освете због поступака за вријеме рата, па се сваком комунисти даје задатак да их у томе разумјери. Проблеми нијесу били у појединцима већ у колективној свијести, па се дефинишу заједнице „*са којима је потребно радити*“ и којима посебно треба приближити идеју братства и јединства. Комунисти ту идентификују националне заједнице албанског и муслиманског становништва и чланове четничких породица. Констатује се да према овим категоријама није учињено довољно и да се према њима није поступало правилно како би се и они осјетили дијелом заједнице. Код све три категорије Партија препознаје страх од промјена, истовремено критикујући и своје чланове да братство и јединство „*продубе на дјело а не декларативно иступају а то не потврђују дјелима*“.⁵²

⁴⁸ Folić, 378.

⁴⁹ Ријеч националних мањина, *Побједа*, бр. 23, 22. април 1945, 4.

⁵⁰ У свим документима Комунистичке партије Црне Горе до средине педесетих година, за припаднике албанске националности користи се термин „Шиптар“. Због аутентичности у цитирању извора и ми смо користили тај термин.

⁵¹ Реферат о организационим питањима, недатирано, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 5/47.

⁵² ЦК КП – Среском комитету КПЈ, 23. јун 1945, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 1/45.

Да је учешће муслимана и Абанаца у чланству Комунистичке партије било скромно, најбоље уочавамо на основу чињенице да је свега неколико процената укупног броја тог становништва у одређеној средини било укључено у рад партијских органа. У Андријевици је од укупног броја муслимана у општини свега 1,3% одсто њих било у чланству Комунистичке партије. У Бару 2,4%, Бијелом Пољу 1,1%, и у градским комитетима у Пљевљима 2,6%, Титограду 3,2% и Иванграду 1,7% укупног број муслимана у тим општинама. Албанаца је у партијском чланству било још мање, у Андријевици, свега 0,4% од укупног броја Албанаца у општини, Бару 0,9%, Титограду 0,9 и Иванграду 0,5%.⁵³ Премало Албанаца у партијским редовима тумачено је снажним утицајем католичког клера међу албанским становништвом, наручито у околини Бара.⁵⁴ Ситуација са албанском заједницом додатно се компликује након 1948. године и резолуције ИБ. Комунистичко руководство Албаније стало је на страну Коминтерне, чиме су односи са Југославијом доведени на ивицу рата. Аутохтони Албанци у тој причи постају сумњиви елемент и предмет пажње разних служби.

Одговорност за насразмјерну заступљеност у чланству, Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору види у такозваном „секташењу“.⁵⁵ По тврдњама највишег партијског органа у Црној Гори, секташење је било наглашено приликом пријема муслимана и Албанаца у партијско чланство. Овај проблем се препознаје као озбиљан недостатак, уз констатацију да се према кандидатима за чланство из ових заједница „*није поступало правилно и да је мало учињено да се они осјете слободни и равноправни*“.⁵⁶ Покрајински комитет иде и корак даље па од среског комитета у Улцињу тражи да се према Албанцима ублаже критеријуми за чланство. Кандидатима за чланове албанске народности не треба тражити „*да примају и рјешавају партијске задатке као Црногорци, јер би се са досадашњим критеријумима код њих могао развити шовинизам и осјећај потиштености*“.⁵⁷ Сличне поруке имамо у свим срединама у

⁵³ Извјештај о питањима која карактеришу рад свих партијских организација у Црној Гори у првој половини 1949. године, недатирано, 16, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 34/49.

⁵⁴ Анализа развоја партијске организације према статистичким извјештајима од петог конгреса КПЈ до краја 1949. године, недатирано, 6, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 34/49.

⁵⁵ СЕКТАШЕЊЕ: модел понашања чланова Комунистичке партије. Чланови оптужени за секташење понашали су се охоло, самовољно, потцјењујући све оне који нису учествовали у рату. Извор: Директивно писмо ПК КПЈ ЦГ среским комитетима, Цетиње, 15. јул 1945, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 1/45.

⁵⁶ Директивно писмо ПК КПЈ ЦГ среским комитетима, Цетиње, 15. јул 1945, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 1/45.

⁵⁷ Писмо ПК КПЈ ЦГ среском комитету у Улцињу, Цетиње, 13. август 1946, ДАЦГ,

којима КП директивама покушава да оствари равномјерну вјерску и националну структуру. У Пљевљима, чланови партијских ћелија добијају конкретне задатке да у срединама гдје имају слабе резултате на овом пољу „*пронађу најбоље муслимане и муслиманке који могу доћи у обзир за Партију и да их припремају*“.⁵⁸ Као једну од манифестација братства и јединства националних и вјерских заједница у Црној Гори, комунисти препознају и мјешовите бракове. Због тога као негативну појаву чланови Централног комитета СКЦГ истичу да у среском комитету у Градцу, код Пљеваља, уопште нема мјешовитих бракова, чак ни међу члановима партије.⁵⁹

Осим Комунистичке партије и њених органа, афирмисање вриједности братства и јединства врше и друге институције. У првом реду то је задатак образовања, које у школским програмима и настави досљедно заговара политику вјерске и националне једнакости. Циљ просвјетне политике био је да се млада генерација васпитава на идеалима револуције и социјалистичке изградње.⁶⁰ То је подразумијевало васпитање које у свом садржају предвиђа и усвајање вриједности новог система, међу којима и политике братства и јединства. Образовање је замишљено као „*огњиште које ће да развија толеранцију и љубав према народима Југославије јер је то братство и јединство исковано у борби против завојевача. Омладина се са овим вриједностима мора упознавати и на њима васпитавати а та начела треба да буду јеванђеље нове педагогије*“.⁶¹ У наставном плану за пети разред осмогодишње школе, црногорско Министарство просвјете као један од задатака школске наставе предвиђа афирмисање политике братства и јединства. Настава историје у плановима за пети разред основне школе била је у функцији „*развијања братства и јединства наших народа*“.⁶² Преко наставних програма и уџбеника, ђаци у црногорским школама учили су о идеалу братства и јединства. У уџбеницима историје за осми разред у лекцијама о развоју народне власти афирмишу се вриједности братства и јединства. У уџбенику се објашњава да су народноослободилачки одбори на слободној територији били прва мјеста гдје се „*изграђивало братство народа*

ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к.2/46.

⁵⁸ Срески комитет – покрајинском комитету КПЈ, Пљевља, 4. јун 1947, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 5/47.

⁵⁹ Извјештај Централном комитету СКЦГ о обиласку среских комитета, 6. Титоград, 25. септембар 1955, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 106/55.

⁶⁰ М. Кажих, „Недостаци у досадашњем културно-просвјетном раду“, *Побједа*, 29. мај 1948, 1.

⁶¹ Каква је била а каква треба да буде наша средња школа, *Побједа*, бр. 13, 11. фебруар 1945, 6.

⁶² Наставни план и програм за пети разред осмогодишње школе, Цетиње, 1950, 14.

Југославије“. Основцима се објашњава да је то касније потврђено одлукама АВНОЈ-а, који је на себе преузео улогу „развијања једнакости, братства и јединства наших народа“. Одлуке АВНОЈ-а, пише у уџбенику, биле су прекретница у развоју и уређењу Југославије, „које почиња на националној равноправности, братству, јединству и социјалној једнакости наших народа“. ⁶³ Афирмисање вриједности братства и јединства, које је требало пренијети ученицима, препознајемо и у текстовима из прве послеријатне читанке за основну школу. Прича о *Седам прута* је јасна алузија на југословенску заједницу. У причи се говори о седморо браће која нису била сложна. Због њихове неслоге „сусједи су се радовали том трвењу њиховом и најзад га обрнуше у своју корист“. Отац је окупио синове и испричао им причу о седам прута који су повезани у сноп и понудио награду од десет дуката за онога ко поломи сноп. Синови то нису успјели, након чега слиједи очева порука „*Хоћете ли да вас јачи не сломи, опашите се чврстом узицом слоге*“. ⁶⁴ Символика ове приче јасно се преноси на друштвену стварност Југославије и вриједности братства и јединства који служе као хомогени фактор у држави. Ту симболику препознајемо и у тексту *Југословени*, у коме се објашњава како су народи Југославије дуго „робовали туђим интересима“ и да су се тек у новој држави ујединили захваљујући „идеалу народног јединства“. ⁶⁵ У читанци за осми разред основне школе у уводном тексту који говори о *Домовини*, такође имамо афирмисање политике братства и јединства. Наводи се да је Југославија домовина свих, јер „за наше народе нема другог пута напријед сем заједно у братству и јединству у социјализам“. ⁶⁶

Афирмисање вриједности братства и јединства био је задатак и књижевности. На првом конгресу књижевника Југославије, писцима као „инжињерима људске душе“, између осталог остављен је задатак „да буду на позицијама учвршћивања и развијања равноправности и јединства наших народа“. Књижевници су и од самог Јосипа Броза добили задатак да кроз своје радове јачају братство и јединство југословенских народа. Група књижевника у оквиру конгреса посјетила је Броза и од њега добила сугестију да „*литература појединих република припада свим националностима, и да се на тај начин људи још више међусобно*

⁶³ *Историја народа Југославије од 1848. до данас*, уџбеник за осми разред основне школе, Цетиње, 1956, 137-139.

⁶⁴ Седам прута, *Читанка за ИВ разред основних школа у федералној Црној Гори*, Цетиње, 1945, 70.

⁶⁵ *Југословени*, *Читанка за ИВ разред основних школа у федералној Црној Гори*, Цетиње, 1945, 81.

⁶⁶ Домовина, *Читанка за ВИИИ разред основне школе*, Цетиње, 1953, 5.

могу збратимити и зближити“.⁶⁷ Књижевници нису имали обавезу да само својим дјелима афирмишу вриједности идеала братства и јединства, од њих се тражило да то чине и личним примјером. Пленум Савеза књижевника Југославије у новембру 1947. године закључио је да књижевност мора бити у функцији зближавања народа. Књижевници су закључили „да наши народи, сједињени у борби за слободу и за изградњу и на културном пољу се морају зближити и упознати, како би књижевност појединих народа постала општа својина“. Задатак књижевника у том дијелу била је да јачају књижевну сарадњу „између братских република“.⁶⁸

Занимљиво је да књижевни критичари вриједности политике братства и јединства проналазе и у новом тумачењу дјела Петра ИИ Петровића Његоша. Генерално, црногорска послеријатна критика покушава да доведе Његошево дјело у сагласје са комунистичком идеологијом, да му да револуционарни и класни карактер. Тако је повезивање политике братства и јединства само дио тог новог тумачења Његошевог дјела. Пуниша Перовић у часопису *Стварање*, тумачећи Његошево дјело наводи да је пјесник у својим стиховима осудио намјере валиких сила које нису дозвољавале јединство јужнословенских народа. Да су кроз његово дјело *Горски вијенац*, „исконском снагом проговориле вјековне народне патње и тежње за слободом“. Перовић тврди да се у Његошевом стваралаштву препознаје „идеја о неминовном и отвореном сукобу, који ће довести до ослобођења и уједињења једнокрвне браће“.⁶⁹ О револуционарном карактеру Његошевог дјела пише и књижевник Радован Зоговић, који такође препознаје идеје братства и јединства. Зоговић у свом реферату који је излагао на свечаној академији на Цетињу 8. јуна 1947. године, поводом стогодишњице објављивања *Горског вијенца*, вриједности политике братства и јединства у Његошевом дјелу проналази у револуционарној 1848. години. Пишући о овим догађајима, Зоговић наводи да је Његош, „пјесник грких стихова писао о робовању и патњи Јужних Словена и перспективама њихове слободе“. Зоговић у свом осврту покушава и да релативизује вјерски сукоб православног и муслиманског становништва у *Горском вијенцу*. Том сукобу, умјесто вјерског, он даје класни карактер. Објашњава да је то борба класа, „класе феудалаца чија тиранија и експлоатација дави свијет као мора, и класе поробљеног и експлоатисаног сељаштва које, упркос својој заосталости, значи човјечнију страну живота, снагу будућности“. Зо-

⁶⁷ М. Б., „Први конгрес књижевника Југославије“, *Стварање*, бр. 1, Цетиње, 1946, 166.

⁶⁸ Биљешке са Пленума Управе Савеза књижевника Југославије, *Стварање*, бр.11-12, Цетиње, 1947, 725.

⁶⁹ П. Перовић, „Његош пјесник слободе“, *Стварање*, бр.6, Цетиње, 1947, 312, 314.

гових тврди да је цијело Његошево дјело посвећено јединству Јужних Словена. Наводи да је Његош „*маштао о слози и слободи свих Јужних Словена и борио се свим својим снагама за њихово јединство*“.⁷⁰ Слични ставови чују се и на обиљежавању 100 година од смрти Његоша, у оквиру циклуса предавања који се одржавају у Београду. И овом приликом прави се паралела између Његошевог дјела и социјалистичког система и његових вриједности, конкретно политике братства и јединства. Наводи се да је јединство југословенских народа једна од основних мисли Његошевог књижевног дјела. Истиче се да је Његошева „*мисао о заједничкој судбини и заједничком животу наших братских народа, идеја да ћемо у заједници бити јачи и способнији да се одупремо притиску великих, да више не будемо робље*“.⁷¹

Изражајност политике братства и јединства и његову примјену у процесу индоктринације препознајемо и приликом организације масовних окупљања. Саставни дио сваког митинга, збора или параде била је идеолошки обликована сценографија кроз пароле које су истицане. Политика братства и јединства афирмисан је кроз пароле: *Живјело братство и јединство – залога свих наших успјеха у садашњости и будућности, Живјела ФНРЈ – братска заједница слободних и равноправних народа*.⁷² Идеал се афирмише и кроз симболику и симболе, па назив „*Братство и јединство*“ добијају објекти изграђени током обнове земље, као и улице, радне задруге, колективи и сл.⁷³

Политика братства и јединства у југословенском и црногорском послеријатном искуству почива на хипотези да је кроз револуцију промијењено све оно што је некада раздвајало југословенске народе и да различитости, умјесто ограничења, у новом систему постају предност. На традицији ослободилачког покрета, који је у своје редове укључио припаднике свих вјерских и националних заједница, Партија гради политику братства и јединства. Као и већину других идеја, комунисти су братство и јединство дефинисали као универзалан принцип понашања који се морао прихватити и као такав примјењивати у свакодневном животу.

⁷⁰ Р. Зоговић, „Његошева поема о борби и слободи“, *Стварање*, бр.7-8, Цетиње, 1947, 382, 383, 399.

⁷¹ П. Перовић, „Како смо примали Његоша“, *Стварање*, бр.5, Цетиње, 1952, 252.

⁷² Централни комитет КПЈ – Покрајинском комитету ЦГ КПЈ – пароле за Први мај, Београд 20. април 1948, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 14/48.

⁷³ Давање имена новим објектима, ЦК КПЦГ, Цетиње, 20. мај 1950, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 71/1/50.; Подаци са терена СК КПЦГ Жабљак о предлозима за називе сељачких радничких задруга, Жабљак, недатирано, ДАЦГ, ОСИО-НП-ПГ, фонд ЦК СК ЦГ, к. 71/1/50.

У црногорској традицији, Комунистичка партија политиком братства и јединства обнавља категорије о вјерској и националној толеранцији, које нису биле у првом плану након 1918. године. Насљеђе Другог свјетског рата и почињени злочини, додатно су усложнили међуконфесионалне односе у Црној Гори. Због тога је функција политике братства и јединства у Црној Гори много сложенија. Од ње се очекује да пацификује антагонизме из прошлости и у оквиру социјалистичке државе афирмише вриједности новог друштва. Проблеми нарушене вјерске и националне толеранције најочигледнији су у мјешовитим срединама. Оптерећени традицијом и искуствима из прошлости, становници ових средина не могу да се одмах прилагоде захтјевима нових власти. Отпори политици братства и јединства су евидентни, али они у основи немају идеолошки карактер. У срединама са мјешовитом националном и вјерском структуром становништво се прије свега понаша опрезно и с резервом према припадницима различитих заједница. По извјештајима партијских органа, потпуно је јасно да ти неспоразуми нису инспирисани идеолошким разлозима већ свакодневним животним проблемима који се због појачаног надзора тумаче као идеолошки. Комунистичка партија у Црној Гори не препознаје те нијансе и иде у крајност. Сваки сукоб који у позадини може да има неки вјерски карактер доживљава и тумачи искључиво као политичко питање.

Активности Комунистичке партије у Црној Гори на афирмисању политике братства и јединства можемо посматрати у два нивоа. Први у коме нове власти елиминирају сваку друштвену групу или појединца који се препознаје као „издајник, реакција и петоклонаши“. Те групе означене су као носиоци шовинистичке политике и највећи број њих елиминисан је из политичког и друштвеног живота током серије судских процеса организованих током 1946. и 1947. године. Други ниво је сама перцепција овог проблема у Комунистичкој партији Црне Горе. За Партију, завршетком рата окончани су сви вјерски и национални антагонизми, због чега сваки примјер вјерске и националне нетолеранције изазива оштру реакцију. Колико је црногорским комунистима важно ово питање говори и чињеница да је чак и најмањи проблем са елементима вјерске и националне нетолеранције карактерисан као политички проблем и о њему се често расправљало на највишим партијским органима. Отуда и неке апсурдне ситуације да се о свађи мјештана два села око ливаде или извора у партијском врху расправља као о проблему вјерске и националне нетолеранције.

Афирмисање политике братства и јединства у Црној Гори врши се на више нивоа. У првом реду то је однос Комунистичке партије према својим члановима и масовним организацијама које контролише. У пар-

тијским редовима забрањује се и изопштава сваки облик вјерске или националне нетолеранције, а прецизно се води рачуна и о структури чланова. Партија покушава да буде примјер, па се залаже за извјестан облик избора чланова по вјерском и националном кључу који би обезбиједио равноправно учешће свих заједница, превасходно муслимана и Албанаца. Политика братства и јединства афирмише се и у образовном систему, књижевности, али и кроз разну симболику, паролe и масовна окупљања.

У првој деценији комунистичке власти у Црној Гори, политика братства и јединства постигла је очекиване резултате. Било какав облик вјерске и националне нетолеранције био је изолован и није могао бити дио јавног дискурса. Партијско чланство кроз позитивне и негативне примјере понашања усмјеравало се у правцу толерантнијег односа према различитостима. Међу самим члановима Партије и члановима масовних организација развија се свијест о вјерској и националној толеранцији, која се испољава кроз инсистирање на равномјерној заступљености свих конфесија и нација. Политика братства и јединства постала је саставни дио образовне политике, а садржаји из те тематике постали су саставни дио књижевног израза. Политика братства и јединства тако се непосредно након рата појављује као снажан фактор хомогенизације црногорског друштва. За кратко вријеме Комунистичка партија, макар формално, успјела је да пацифизује црногорско друштво и ослободи га насљеђа које је било оптерећено историјским неслагањима и злочинима из Другог свјетског рата, инспирисаних вјерским и националним разликама.

Adnan PREKIĆ

THE BROTHERHOOD AND UNITY POLICY IN MONTENEGRO IN 1945-1955

Summary

The Communist Party, through the politics of fraternity and unity, renews the categories of religious and national tolerance, which were not in the forefront after 1918. The inheritance of the Second World War and the crimes committed during it, have additionally deepen even more complex cross-religious relations in Montenegro. From the politics of bravery and unity, it is expected to pacify past antagonisms and to, within the socialist state, affirms the values of the new society. In the first decade of communist rule in Montenegro, the politics of fraternity and unity

has achieved the expected results. Any form of religious and national intolerance was isolated and could not be part of public discourse. The Communist Party managed to pacify the Montenegrin society and free it from the heritage, that was burdened with historical disagreements and war crimes committed during second world war, which were inspired by religious and national differences.

Библиографија:

Архиви:

- Црна Гора, Државни архив Црне Горе, Одјељење за сређивање и обраду архивске грађе републичких органа и организације новог периода, фонд Централног комитета Савеза комуниста Црне Горе

Објављени извори и литература:

- Бојовић Јован Р., *Записници сједница Владе Народне Републике Црне Горе 1945-1955*, Подгорица, 1994.
- Ђилас Милован, *Чланци 1941-1946*, Београд, 1947.
- Folić Zvezdan, *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945-1965*, Podgorica, 2007.
- Гоати Владимир, *Идеологија и друштвена стварност*, Београд, 1979.
- Меденица Спасоје, *Привредни развитак Црне Горе 1918-1941*, Титоград, 1959.
- Петрановић Бранко, *Историја Југославије 1918-1978*, Београд, 1981.
- Петрановић Бранко, Момчило Зечевић, *Југославија 1918-1988-тематска збирка докумената*, Београд, 1988
- Перица Вјекослав, *Балкански идоли-1*, Београд, 2006.
- Prekić Adnan, *Islamska vjerska zajednica u Crnoj Gori*, Podgorica, 2011.
- Службени лист Федеративне Народне Републике Југославије.
- *Наставни план и програм за пети разред осмогодишње школе*, Цетиње, 1950.
- *Историја народа Југославије од 1848. до данас*, уџбеник за осми разред основне школе, Цетиње, 1955.
- *Читанка за ИВ разред основних школа у федералној Црној Гори*, Цетиње, 1945.
- *Читанка за ВИИИ разред основне школе*, Цетиње, 1953.
- Пуниша Перовић, „Његош пјесник слободе“, *часопис Стварање*, бр. 6, Цетиње, 1947.
- Радован Зоговић, „Његошева поема о борби и слободи“, *часопис Стварање*, бр. 7-8, Цетиње, 1947.
- М.Б., „Први конгрес књижевника Југославије“, *часопис Стварање*, бр. 1, Цетиње, 1946.

- Биљешке са Пленума Управе Савеза књижевника Југославије, *часопис Стварање*, бр.11-12, Цетиње, 1947.
- Пуниша Перовић, „Како смо примали Његоша“, *часопис Стварање*, бр.5, Цетиње, 1952.

Штампа:

- Основна програмска начела Народног фронта Југославије, *Побједа*, бр. 39, 19. август 1945.
- Говор претседника Владе Блажа Јовановића, *Побједа*, бр. 23, 22 април 1945.
- Говор Маршала Тита, „Црногорски народ устао је као један, не мислећи колике ће бити жртве, јер је био спреман да их даје рекао је Маршал Тито“, *Побједа*, бр. 28, 15 јул 1947.
- Братство на дјелу, *Побједа*, бр. 52, 18 новембар 1945.
- Основна програмска начела Народног фронта Југославије, *Побједа*, бр. 39, 19. август 1945.
- Завршено је суђење четничким кољачима, *Побједа*, бр. 5, 3 фебруар 1946.
- Убијен Осман Растодер, *Побједа*, бр. 5, 3 фебруар 1946
- Вишеструке убице постигла је заслужна казна, *Побједа*, бр. 6, 10 фебруар 1946.
- Примјер братства Црногораца и муслимана, *Побједа*, бр. 8, 6. јануар 1945.
- Манифестација братства православних и муслимана на прослави у Пљевљима, *Побједа*, бр.35, 25 јул 1945.
- Велики манифестациони промотивни збор у Пљевљима, *Побједа*, бр. 51, 10. новембар 1945.
- Муслиманима федералне Црне Горе, *Побједа*, бр. 52, 18 новембар 1945.
- Обраћање дон Ника Луковића на сједници црногорске скупштине, *Побједа*, бр. 37, 12 септембар 1946.
- Војо Биљановић, „Недовољна пажња чланова СК према проблему привредног криминала“, *Побједа*, бр. 61, 24 октобар 1954.
- Ријеч националних мањина, *Побједа*, бр. 23, 22. април 1945.
- Марко Кажић, „Недостаци у досадашњем културно-просвјетном раду“, *Побједа*, 29. мај 1948.
- Каква је била а каква треба да буде наша средња школа, *Побједа*, бр. 13, 11. фебруар 1945.

ПРИЛОЗИ

Варвара БОРИСОВНА ХЛЕБНИКОВА*

МЕМОАРИ ГАВРА ВУКОВИЋА КАО ОГЛЕДАЛО
ЦРНОГОРСКЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ

ABSTRACT: *This paper discusses the Memoirs of the Ministry of foreign affairs of Montenegro, Gavro Vuković; a place to search for important historical facts. A known politician from the turn of the 19th to 20th century, summed up the memories of his political career and gave a detailed analysis on the work of government of the Principality, with special emphasis on the efforts on strengthening the international position of the state. In his opinion, diplomatic efforts of Montenegrin political elite were not sufficient. The efforts of Gavro Vuković to learn the lessons from mistakes, made by government of the Principality, were of the particular significance.*

KEY WORDS: *Ministry of foreign affairs, Principality of Montenegro, Gavro Vuković, memoirs*

Мемоари Гавра Вуковића, министра иностраних дјела Црне Горе у периоду од 1899. до 1905. године, публиковани су за живота аутора али и после његове смрти. У почетку су излазили у виду малих брошура- осврта¹ посвећених свијетлим епизодама из дипломатског живота књажевства. Потом на граници између 20. и 30. година XX вијека они су штампани у часопису Цетињског историјског друштва: „Записи“².

Мемоари Гавра Вуковића сабирани су у једну цјелину и први пут објављени 1985. године. За штампу их је приредио проф. др Слободан Томовић, као тротомно издање, које је било пропраћено уводном сту-

* Ауторка је доцент на Државном Универзитету М. В. Ломоносова, Москва.

¹ Војвода Гавро Вуковић, *Из дипломатских односа Црне Горе с Енглеском, Француском, Бугарском, Аустријом и Турском*, Цетиње 1929.

² Војвода Гавро Вуковић, *Германија и Црна Гора*, Записи, књ 1, Цетиње, јул-децембар 1927.

дијом, фотографијама и коментарима³. Ово издање *Мемоара*, поменуте године објавили су Обод-Цетиње и Побједа-Титоград.

Осим поменутог издања, професор Томовић је у продукцији издавачке куће Обод, 1996. приредио ново издање *Мемоара* са много опширнијом уводном студијом. Тренутно, дакле, постоје два цјеловита издања Мемоара војводе Гавра Вуковића.

Као и појава првог, и излазак из штампе другог издања *Мемоара*⁴ представљао је важан догађај у научном животу Црне Горе. Насљеђе Гавра Вуковића тако је постало доступно широком кругу заинтересованих читалаца. Ми смо у писању овога рада користили прво издање, јер се у Русији, у Москви, у библиотечким фондovima Универзитетске библиотеке МГУ, једино оно може пронаћи. Свакако да би било цјелисходније да смо имали на располагању и друго издање, са опширнијим предговором приређивача, проф. др Слободана Томовића, који има поднаслов: „Општа вриједност и значај мемоарске литературе“. Аутор предговора и једног и другог издања је високо оцијенио фактографско богатство и литературну вриједност радова војводе Гавра Вуковића.

У потпуности се саглашавајући са тим оцјенама покушаћемо да допунимо виђења о неким карактеристикама анализираног историјског извора, *Мемоара*, војводе Гавра Вуковића, чији је садржај и у једном и другом издању истовјетан.

Традиционално је мишљење да мемоари представљају - прилично субјективно свједочанство прошлих времена. Аутори, у њима, по правилу настоје да оправдају и објасне своје поступке, често покушавајући да пребаце одговорност за грешке на друге, прећуткујући негативне поступке људи из свог окружења. Ипак, ти недостаци, некад, могу имати позитивну страну, за ова или она сјећања.

У *Мемоарима* Гавра Вуковића прилично јасно је показана личност политичара коме је припала „коцка“ да представља књажевство у међународној арени, у сложенем историјском периоду. Граница између XIX и XX вијека била је за Црну Гору вријеме бурног државног развоја: разграничења са сусједима и настојања да игра значајну улогу у европској политици. То је била епоха великих нада и амбиције мале змеље, успјеха и падова, покушаја и грешака. Савременици су на различит начин оцјењивали црногорског министра иностраних дјела, једни су га хвалили, други кудили, давали му различите епитете. Но, нико од њих није могао тако тачно да представи карактер личности војводе Гавра Вуковића, његов професионални приступ, политичке и личне предно-

³ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, књ. 1-3, Обод-Цетиње, Побједа-Титоград, 1985; За штампу приредио: проф. Др Слободан Томовић,

⁴ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, Обод, Цетиње 1996.

сти, како је учинио он сам, на страницама својих успомена. Веома често мемоаристи настоје да заузму позицију непристрасног приповједача настојећи да убиједе публику у своју објективност и честитост. Гавро Вуковић, напротив, не само да није скривао, него је чак истицао своја понекад пригушена осјећања, лични, субјективни поглед на догађај који је описивао, нескривено ишчекујући да ће читаоци бити на његовој страни, а потомци препознати његову праведност.

Као да је позивао не на просто разумијевање, већ на исту тачку гледања, у доношењу закључака сводећи резултате свог многољетног рад. Демонстрирајући своје симпатије и антипатије, осуђујући и критикујући, хвалећи и саглашавајући се, политичар се у својим сјећањима представио намаоригиналним представником свога народа, човјеком снажног карактера, тешким и противурјечним. Све особине црногорског темперамента, све психолошке особености националног менталитета Црногораца одразиле су се, како у дипломатској дјелатности Гавра Вуковића, тако и у његовом наративном наслеђу. Министар је некад био „превише Црногорцем“ да би се допао свима, којису са њим сарађивали. На стране колеге његова националност је производила дубоке и вишезначне утиске.

Гавро Вуковић, син знаменитог војводе Миљана Вукова Вешовића, родио се 1852. године. Престижан положај породице дозволио је младићу да стекне образовање у иностранству, о коме су његови вршњаци могли само да сањају. Школовао се у Београду, гдје је 1873. године постао први црногорски дипломирани правник. За дипломски рад Вуковић је био награђен академском премијом. Успјеси у школовању будућег министра – представљају потврду једне од важних карактеристика црногорског народа. Руски славист А.П. Ровински често је истицао високи интелектуални потенцијал, успјехе и способности црногорске омладине у стицању образовања.

Државну каријеру као правник Гавро Вуковић је започео у својству секретара Сената, а потом је именован за члана Великог суда. Током 1876-1878. године је учествовао у ратним збивањима, а убрзо затим, након неколико година проведених у Цариграду на дужности отпавника послова у црногорском посланству, постављен је за министра иностраних дјела Црне Горе. Напустивши ту дужност 1905. године, продужио је да игра значајну улогу у политичком животу књажевства. Двије године био је предсједник Државног савјета, и два пута је биран за посланика Црногорске скупштине. Послије тога, након што је 1918. године Црна Гора ушла у састав Срба, Хрвата и Словенаца, Вуковић је, незаобилазан због својих способности, радио у дипломатији Краљевине СХС, у Цариграду. Умро је 1928. Године, а сахрањен у јед-

ном од напознатијих црногорских манастира „Ђурђеви Ступови“. Сада у домовини некадашњег министра спољњих послова Црне Горе, у Бера-нама (дуго административном центру племена Васојевићи) постоји меморијални музеј Гавра Вуковића.

Ми не располажемо подацима о томе да ли је министар своје мемоаре писао својеручно или диктирао секретару, да ли су они потом лекторисани. У сваком случају видљива је умјетничка надареност аутора, вјештина љепоречиве наравије, способност да задржи пажњу читалаца. Садржај есеја је врло разноврстан. Ту су успомене о устанку у Босни и Херцеговини 1875-76, причања о ратовању 1876-78. и казивање о томе како се тешко рјешавало питање граница тек призна-тог европског књажевства. Важна тема су и односи са Србијом, Турском, Аустроугарском, Русијом, Француском, Италијом, Њемачком, Бугарском. Истовремено, Вуковић прати историјско уздицање књаза Николе, подробно описујући околности закључивања, корисних за Црну Гору, династичких бракова. Подвлачи притом улогу сродничких веза у постизању ових или оних националних задатака. Занимљива су и размишљања о мјесту Књажевства у међународним односима, о његовим стварним могућностима, о успјесима и неуспјесима политичке елите послје Берлинског конгреса. Као велики професионалац, Вуковић је јасно распознавао драматично разилажење нада црногорске елите и политичке реалности. Илузије о будућности своје земље током година су бивале све мање, а оцјене постајале све строже и критичније. Заокружујући поглед на период четрдесетогодишњег владања књаза Николе, министар је 1900. године писао: „У земљи је постојао хаос у цивилној и војној администрацији. Правосуђе је било на ниском ступњу, у коме се губило пуно драгоцјеног времена на уштрб правде и правичности. Привреда и трговина биле су такође у примитивном стању...“ „Финансијски положај отежавао је невоље земље. Зајмови су чињени у иностранству под најтежим условима. Исплате велике стопе интереса и амортизација, рачунајући укупно, износиле су по 12% те су биле немогуће. Стога су камате регулисане претварањем њиховим у главницу. Ми смо искључиво дуговали бечким државним кредитним заводима, јер нигдје друго нијесмо могли наћи зајам. Аустријској влади наша немоћ одговорити исплатом у роковима служила је да нас држи у шкрипцу и да нас гњави на политичком пољу. ... Према рђавом економском стању уопште, и државни приходи били су и сувише малени, расходи су прогресивно расли, изванредни и непредвиђени трошкови удадбе, женидбе и светковине“.⁵ То је био веома трезвен поглед о путу којим

⁵ Г. Вуковић, *Мемоари*, Т. 3, 190.

су ишли послови у држави. При томе се достојанственост са којом су у *Мемоарима* разматране прилике у земљи, показује не само у отвореном признању неуспјеха црногорских лидера.

Посебно треба обратити пажњу на замјеницу „ми“ којом Гавро Вуковић као да подвлачи своју личну одговорност за оно што се дешавало у књажевини. Садржај књиге свједочи о томе како су често војводу Гавра обузимале тужне мисли о очајном сиромаштву и беспомоћности своје несрећне домовине. У 1886. години посјетивши Бар који, је послји Берлинског конгреса припао Црној Гори, министар је био страшно потрешен тиме у каквом стању је затекао град који је прије припадао Турцима: „Тридесет година протекло је од када је Бар присаједињен Црној Гори, а ми нијесмо у њему ништа учинили, осим што је везан колским путем с унутрашњости земље... Толика жеља за морем у старо доба, па, када је добијено, занемарена је као да нам није ни од потребе било. Тај неопростиви гријех ми управљачи земље нећемо никада испостити или ће нам се потомство осветити те ће бацити дрвље и камење на наше гробове и жигосати наша имена. Надам се да ће тражити до кога је била кривица.“⁶

Ријетко је да су мемоаристи спремни да честито гледају у лице правде и признају своју неспособност, и преузму на себе кривицу за резултате неуспјеле политике. Питање о кривици не једном је покретао аутор успомена. Мала територија и почетно сиромаштво земље, са његове тачке гледања само су дијелом могли бити оправдање за неуспјех. Озбиљан хендикеп у напредовању земљепутем прогреса, ради рјешавања националних задатака, била је слабо припремљена државна бирократија. Гавро Вуковић се није увијек са одобравањем односио према оним или овим плановима политичке врхушке књажевства, плашећи се негативних посљедица недовољно осмишљених дјеловања.

Стално су биле критички интониране оцјене о дјелатности књаза Николе, који је, по мишљењу Вуковића, јавно прецјењивао своје могућности, био претјерано оптимистичан и неопрезан, укључујући се у послове који нијесу били корисни за земљу. На примјер, књажевство је сувише скупо коштала подршка антиаустријских иступа у Босни и Херцеговини. „Аустрија је гонила Црну Гору до истребљења. Али ни она није стајала скрштених руку већ је стално потпиривала ватру у Херцеговини, незадовољнике примала, па их шиљала по Херцеговини да чине штете властима, гдје год могу,“⁷ писао је министар о жељи црногорског монаха да подстакне оружану борбу окупљених провинција против Аустро-Угарске. Он је истицао какву су претјерану цијену пла-

⁶ Г. Вуковић, *Мемоари*, Т. 3, 157.

⁷ Г. Вуковић, *Мемоари*, Т. 3, 58.

тили Црногорци за своје мијешање: „Калајева⁸ политика била је у томе да прогони Црну Гору до крајности и немилосрдно. ... Из тог разлога смо не само у политици, него и у трговинским и у финансијским питањима находили Калаја ма у ком облику. Он је био камен спотицања на сваком нашем кораку“⁹. Правилно судећи о бесперспективности политике конфронтације са моћном империјом Хабзбурга, оптужујући црногорског владара за претјерану оцјену својих могућности, Гавро Вуковић је ипак и сам био под тим импулсом. Он је остајао хладнокрвни дипломата, тражећи разуман компромис са опасним сусједом, а некада испољавао такву самоувјереност као и његов господар. Описујући своју посјету министру иностраних дјела Аустро-Угарске, грофу Голуховском 1899. године, Вуковић је признао да је брзо изгубио разум због „једног срдитог и неодмјереног тона“ саговорника. Послије неколико покушаја да убиједи грофа у неучествовању Црногораца у нередима у Херцеговини, срчано је додао: „Црна Гора, кад би хтјела, мада ју је незнатном сматрате, могла би држати обје провинције у вјечном пламену без икакве њене одговорности, а да окупациона власт нема мира ни дању ни ноћу“. На тај дрски испад Голуховски је одговорио ријечима које су свједочиле о томе да су аустријски руководиоци знали цијену црногорских власти: „Ваш књаз и ви једно говорите а друго радите“¹⁰.

Сцена коју Вуковић описује даје читаоцима могућност да разумију како је национални темперамент утицао на дипломатске намјере. Ко јеако не књажевски министар спољних послова, требало да држи језик за зубима и да контролише сваку своју фразу у дијалогу са човјеком који је могао причинити бројне непријатности. Међутим, темпераментност, увредљивост, повишена емоционалност, стална готовост на отпор, имали су првенство над опрезношћу. Црногорац на граници XIX и XX вијека није био спреман да попусти својој гордости, пред надменом силом. Навикнут да живи у ратном стању, није се бојао непријатеља. Такав је био и Гавро Вуковић, иако слично понашање у дипломатији, по правилу, не доноси успјех.

Ипак, много више, по мишљењу аутора *Мемоара*, репутацији земље је штетила финансијска политика књаза Николе, прекомјерни трошкови двора и „авантуре“ у које је било укључено књажевско окружење, тражењем „лаког новца“. Посебно скандалозан био је историјат поштанског дуга 1899-1900. године, када књажевина није испуни-

⁸ Бењамин Калај од 1882. обављао је послове управе над Босном и Херцеговином, правећи од ње саставни дио Аустро-Угарске. Он је успјешно истиснуо врхушку и замијенио је одлично припремљеним аустријским чиновницима. Видјети: *Югославия в XX веке. Очерки политической истории*. Москва 2011, 159

⁹ Г. Вуковић, *Мемоари*, Т 3. 44-45.

¹⁰ Исто, Т 3. 194.

ла преузете међународне обавезе и није слала „одмах“ иностраним адресатима поштанске новчане налоге, користећи их за затварање рупа у буџету. Послије тога, када је европска штампа сазнала о томе и „подигла страшну буку“, слика херојске Црне Горе у очима иностраних партнера знатно је изблиједила. Но, губитак ауторитета није била највећа посљедица поштанске афере. Вуковићу је стављено до знања да су Аустријанци били спремни да окупирају дио црногорске територије да би присилили књажевину да врати дуг. Министар је искрено написао да би земљи пошло за руком да се избјегне толико погубних посљедица: „Ако би нас Русија, наша вјечна добротворка, спасила од те кризе“.¹¹ Не једанпут у својим *Мемоарима* он се враћао на тему непотребних дугова и претјераних трошкова монарха и његовог двора. Описујући како је наговарао књаза да се ограничи на скромне свечаности умјесто помпезних и скупих, Вуковић је признавао да су власти у земљи живјеле од истих средстава и самим тим се мијешале у развој земље.

Занимљиво је да се у Мемоарима Гавра Вуковића нашла праведна, а не популарна, или уљепшана рефлексивна криза у историји односа Русије и Црне Горе. С једне стране књажевски министар је у више наврата благодарио руско руководство за помоћ пружену у тешким тренуцима, којих је било јако много у животу земље. С друге стране, он је крајње непристрасно говорио како о општој политици руске империје на Балкану, тако и о руским дипломатама, са којима је имао сарадњу током много година. Главна оштрица, ако не и окривљивање, били су у томе што се Русија држала „непомично“, по инструкцијама министра, принципастатус кво и показала спорост и претјерану опрезност не журећи да подржи црногорске политичаре у смјелим замислима: „бојећи се да ти планови могу постати ново оптерећење за Русију“. По тврдњама Гавра Вуковића, код руских дипломата: „владала је нека одвратна предрасуда према свему ономе што је Црна Гора за свој бољи развитак предузимала. Шта ће Црној Гори железница, шта ће путеви, а нашто пристаништа? За Црну Гору није цивилизација, већ треба да остане завазда као један војни логор у патријархалном облику. Ми нијесмо имали начина борити се с том предрасудом, нити Русију позвати на непосредну помоћ ма у чему што би нас могло удаљити из тога стања које је она с увјерењем, али погрешно, замишљала да је најопасније за Црну Гору“

¹². Такви коментари од човјека, кроз чије руке су пролазиле астрономске суме, упућиване из Петрограда на Цетиње, за развој државног апарата, армије, школа, црква, звучали су као незахвалност. Политичару тако високог ранга не би сметало да се замисли над тим, што је цијена про-

¹¹ Г. Вуковић, *Мемоари*, Т 3, 197.

¹² Г. Вуковић, *Мемоари*, Т 3, 209.

греса и изградње државности на рачун друге земље. Вуковић није примијетио да је својим ставовима према Русији дефинитивно смањио тежину значаја Црне Горе као самосталне државе. Он је индиректно признао да књажевство, у принципу, није могло ријешити стратешке задатке развоја земље без руске помоћи. Противурјечности између увјерења и рада политичара биле су очигледне.

Ипак, за разлику од књаза Николе, министар иностраних дјела није био сасвим увјерен да је Русија обавезна да увијек пружа помоћ и рјешава проблеме књажевства. За њега су били непријатни неодмјерени расходи двора Петровић-Његош, и био је јако посрамљен и обесхрабрен сваки пут када га је монарх хитно слао у европску пријестоницу ради нових зајмова. Војвода је схватао да старе дугове земље није могуће подмирити и да је зато опасно правити нове. Посебно му је било тешко да умири савјест у случајевима када се радило о финансијској помоћи од руске империје. По основу својих службених обавеза он је морао скоро свакодневно имати контакте са руским дипломатама, који су у било ком тренутку могли затражити од књажевине како извјештај о новчаним питањима, тако и потчињавање у рјешавању политичких несугласица. Разумијевајући како много зависи од воље Петрограда, Гавро Вуковић ипак није могао умирити свој понос и претворити се у послушног млађег партнера велике државе. Суптилно осјећајући двосмисленост ситуације, он је био увјерен да је у првом реду слуга своје домовине и господара, а не страних агената. Поносио се тиме што је о ставу Министарства иностраних дјела одмах обавијештен руски министар резидент К.И. Аргиропуло и што свака информација, која је долазила у Министарство, није чекала да се у виду „рапорта“ накнадно достави из мисије.

Са лоше прикривеном злурудношћу Вуковић се сјећао како се љутио руски представник, када је сазнавао новости од иностраних колега, касније од других,¹³ иако је признавао да је Аргиропуло био „заиста разуман дипломата, добар човјек и постојан пријатељ Црне Горе“. Ташко је разумјети зашто војвода Гавро није сматрао потребним да се чешће сусреће са тако поузданим пријатељима.

Други сарадници мисије, на страницама књиге, изгледају сасвим неупадљиво. К.А. Губастов је показивао узнемиреност пословима књажевства, посебно због некакве: „подмуклости“ (лукавости, вјероломства, подлости) који су изазивали његово незадовољство, на основу чега је војвода изводио закључак: „Ја сам примијетио да је он био веома задовољан ако књаз не би постигао циљеве или би одложио своје планове.¹⁴ За П.М. Власова је речено и то да још једног таквог човјека, не-

¹³ Г. Вуковић, *Мемоари* ТЗ, 91.

¹⁴ Г. Вуковић, *Мемоари*, ТЗ, 168.

прикладног за рад на Цетињу не би било могуће пронаћи у цијелој Русији. Ј.Ј. Соловјев „надмен и зловни секретар се осмелио да посумња у љубав и благодарност Црногораца само зато што је у данима жалости за морнарима погинулим у Цусимској (Цушимској) бици, одржана у Црној Гори свечаност у вези са отварањем фабрике дувана, и ако би ко од гостију подигао здравицу за адмирала Тогоа“. Из неких разлога Вуковић је био убијеђен да је Соловјев очекивао „да ћу ја пузати на кољенима пред његовом надменошћу, и да ћу сматрати милошћу кад он мене буде понижавао“.¹⁵

Како схватити те негативне критике људи који су представљали Русију у Црној Гори, на званичном нивоу, откуда такав бијес и отворена неправда? У етнопсихологији такво понашање називају «каузалном дистрибуцијом». Другој земљи, туђем народу, појединим људима приписивати негативне квалитете (агресивност, нечасност итд.) о њима не знајући, не располажући информацијама. Дефицит информација рађа подозрење. Живјећи у стално стресној ситуацији, Црногорци нијесу вјеровали странцима и односили су се према њима подсмјешљиво и неблагодарно. Но, Гавро Вуковић је био одлично упознат о осјећањима Руса према Црногорцима. Утолико прије није сматрао потребним да скрива свој непријатељски однос према колегама, оштро их осуђујући. Он је заиста прилично збуњено објаснио себи самом и својим читаоцима, зашто су њему непријатне ријечи и поступци руских дипломата: „Дипломација је уопште ћудљива, завидљива, а често и пакосна. Нарочито је била ћудљива руска дипломатија. Умољена да што учини у нашу корист код које од великих сила тешко се рјешавала. Постигнемо ли то исто нашим самосталим путовима, она нам је аплаудирала на успјесима. По свршеном чину, она нам је честитала на измирењу с Германима. Ипак, нашу самосталну радњу у спољној политици није мога да трпи ниуком случају. Захтијевала је да будемо њени „посилни“, без своје иницијативе. Ми смо се од тога вазда отимали и на чуђење многих ипак остали у доброј наклоности руској“.¹⁶

Из ријечи министра није јасно каква је тенденција доминирала у понашању руских политичара: они су држали Црну Гору на кратком повезу не дајући могућност постизања стратешких циљева? Или се радиовала за партнере тада када би постигли успјех? Одговор на то питање Гавро Вуковић није имао.

Вјероватно је осјећао неефикасност политичког курса чија се суштина састојала у томе - како искористити спољне силе ради унутрашњих задатака. Таква тактика била је опасна. Независност којој је

¹⁵ Г. Вуковић, *Мемоари*, Т.3, 127

¹⁶ Г. Вуковић, *Мемоари*, Т.3, 105

стремила деценијама топила се пред очима. Све мање је било могућности да се дјелује самостално, а све више требало послушности према покровитељима из Петрограда. Мада се војвода хвалио што је био против притиска Русије, у дубини душе је схватао да руска дипломатија није тежила да лиши Црногорце своје политичке воље. Говорећи ријечима аутора мемоара „пространа руска природапрогутала је пилулу“ Црногораца. Значи, то није био успех Црногораца, то је била ширина погледа и стрпљив однос моћног савезника према свом неискусном партнеру. Тешко је било црногорском политичару да се задовољи сазнањем како мало зависи од њега самог, и како лако његова домовина може постати инструмент у туђим рукама. Можда зато он није хтио да призна да су руске дипломате, без обзира на изражену арогантност, биле у праву позивајући на суздржаност и опрезност. А може се претпоставити да је у *Меморанима* свјесно направљен покушај помјерања, макар и дјелимичне тежине одговорности за сопствене неуспјехе у спољним односима, осјећајући самим тим олакшање због кривице пред сународницима. У сваком случају, у сјећањима Гавра Вуковића постоји нешто што није могуће пронаћи у званичним документима. Постоји видљива емоционална веза у руско-црногорских односима.

Два различита менталитета, руски и црногорски, посматрани су очима Црногорца и читаоци сами могу направити закључак о њиховим односима. Такође јарко и „сочно“, народним језиком са емотивним коментарима, књажевски министар иностраних дјела је писао и о односима са другим европским државама. По правилу он није био задовољан понашањем партнера, који су често налазили повода за критику страних дипломата, независно од тога каква су питања расправљана. И економски и политички послови ишли су другачије од тога како су то жељели црногорски политичари, тако да је у већини случајева било потребно прилагодити се и споразумјети се са европским државама. Снага није била на страни црногорске монархије, што је очигледно веома снажно узнемиравало аутора *Мемоара*.

Сумирајући, можемо казати да су сви дјелови *Мемоара*, независно од тога на какав садржај се односили, испуњени дубоким искуством аутора и његовом бригом за судбину своје земље. Закључци политичара често су противурјечни, оцјене субјективне и не увијек тачне, а представе о достигнућима књажевства понекад далеко од реалности. Но, управо зато црногорска визија историјских процеса, та црногорска слика свијета, чини највећу вриједност успомена Гавра Вуковића. Захваљујући његовим *Меморанима* ми можемо судити како је тешко напредовала процес доградње црногорске државности крајем XIX и почетком XX вијека.

Varvara BORISOVNA HLEBNIKOVA

THE MEMOIRS OF GAVRO VUKOVIĆ AS A REFLECTION
OF MONTENEGRIN FOREIGN POLICY

Summary

In this paper we are talking about the memoirs of the Foreign Minister of Montenegro Gavro Vukovich, where not only valuable historical facts can be found. An outstanding politician of the turn of the XIX-XX centuries summed up his own political career and gave a detailed analysis of the activities of the princely government aimed at strengthening the international position of the country. Not all the diplomatic efforts of the Montenegrin elite deserved a positive assessment of the author. Especially I want to draw attention to the desire of Gavro Vukovich to learn from the mistakes and miscalculations made by the leadership of the principality.

Раденко ШЋЕКИЋ* & Жељко БЈЕЛЕТИЋ**

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКА КРЕТАЊА У ЦРНОЈ ГОРИ ТОКОМ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XX ВИЈЕКА

ABSTRACT: Montenegro represented the poorest republic of the Yugoslav federation after the Second World War. Planned and the party orchestrated economy, during the 50s and 60s of XX century, developed industry, tourism and transport infrastructure. The reverse side of this policy represented a massive migration from rural to urban areas, neglecting of agriculture and cattle breeding and artificial maintenance of unprofitable factories. Social unrests in combination with national issues have led to the change within the one-party system during 1989. Period of sanctions, war environment and political turmoils during the 90s – have additionally complicated socio-economic situation in Montenegro.

KEY WORDS: *Montenegro, SFRJ, economy, social problems*

Послијератне године и конституисање нове власти

За мали простор Црне Горе, људски и материјални губици током ратасу били огромни. Црна Гора је током грађанског и народноослободилачког рата изгубила око 10% свог становништва и претрпјела огромну материјалну штету која је износила око половине предратног богатства и вриједности.¹ Губитак више десетина хиљада радно способ-

* Аутор је научни сарадник у Историјском институту Универзитета Црне Горе, Подгорица.

** Аутор је магистар историјских наука.

¹ Још током рата почело је разматрање послератне економске обнове. У том смислу је још у јулу 1944. ЦАСНО основао Одјељење за економску обнову које је крајем децембра 1944. прерасло у Комисију за економску обнову Црне Горе као орган новоформираног Привредног савјета – Б. Маровић, *Привредна комора Црне Горе 1928-2000*, Подгорица 2002, 70;

ног и квалификованог становништва, умногоме је закомпликовао ионако лошу привредну слику Црне Горе, која је и прије рата била доминантно ослоњена на сточарство и ситна пољопривредна имања. Нова власт је започела успостављање друштвеног поретка, у складу са својом идеологијом, по угледу на Совјетски Савез. Државно и друштвено уређење ФНРЈ било је засновано на Савезном уставу који је уставотворна скупштина донијела 31. јануара 1946. године и на измјенама које је донио Уставни закон изгласан 13. јануара 1953. године. Црногорска народна скупштина изабрала је Предсједништво скупштине које је 17. априла 1945 године именовало Владу Црне Горе.² Црногорска народна скупштина од 15. фебруара мијења назив у Народна скупштина Народне републике Црне Горе, јер је донесен Закон о називу Народне републике Црне Горе.³ Избори за посланике за уставотворну скупштину НР Црне Горе одржани су 3. новембра 1946. године. Изабрано је 107 посланика и скупштина је конституисана 20. новембра исте године. Уставотворна скупштина је 31. децембра 1946. године једногласно усвојила Предлог устава НР Црне Горе и донијела одлуку о проглашењу устава.⁴ Президијум Народне скупштине имао је велика овлашћења, вршио је законодавну функцију између засиједања скупштине. Указом Президијума Народне скупштине НР Црне Горе од 9. априла 1951. године⁵ дошло је до реорганизације државне управе. Укинута су нека министарства и уведени савјети, главне управе и главне дирекције. Од 1952. године долази и до реорганизације народних одбора као локалних органа власти. Влада преноси из своје надлежности у надлежност среских и градских народних одбора нека предузећа. Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења Народне републике Црне Горе донесен је 4. фебруара 1953. године у Народној скупштини НР Црне Горе.⁶ Послије доношења Уставног закона дошло је до нове организације републичких органа власти. Укинут је Президијум Народне скупштине и Влада Црне Горе, а успостављено Извршно вијеће као орган Народне скупштине. Извршно вијеће је имало највећи дио надлежности које је до тада имала Влада и Президијум. За разлику од Владе која је била из-

² Влада је имала предсједника, потпредсједника и девет министарстава. Предсједник владе је био Блажо Јовановић. Он је истовремено обављао функције секретара Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку и секретара Главног одбора Народно-ослободилачког фронта за Црну Гору и Боку. Влада је за свој рад одговарала Црногорској Народној скупштини или између скупштинских засиједања Предсједништву скупштине.

³ Службени лист НР Црне Горе бр. 5/1946

⁴ Устав Народне републике Црне Горе 1946. г.

⁵ Службени лист НР Црне Горе бр. 8/1951

⁶ Службени лист НР Црне Горе бр. 4/1953

вршни и управни орган Републике, Извршно вијеће је представљало извршни орган Скупштине. Органи власти републике Црне Горе као федералне јединице у оквиру ФНРЈ били су у периоду од 1953. до 1958. године: Народна скупштина, Извршно вијеће и републички органи управе. Скупштина Црне Горе се састојала од Републичког вијећа и Вијећа произвођача. Вијеће произвођача се бирало по произвођачким групама исто као на изборима за Савезно вијеће произвођача. Након административне реорганизације Црне Горе и укључивања градова у састав срезова 1955. године, престале су да постоје градске скупштине.

Административна подјела Црне Горе у послеријатном периоду се често мијењала. У 1945. години су формиран срески, градски и мјесни народни одбори у 17 срезова. У 1946. години број срезова смањен је на 14 а сљедеће године је укинут још један срез. У току 1952. и 1953. године умјесто мјесних народних одбора формирано је 75 општина подијељених у 10 срезова: титоградски, никшићки, барски, которски, цетињски, колашински, дурмиторски, пљеваљски, бјелопољски и иванградски.⁷ Градови Титоград и Никшић имали су статус градова у рангу среза. Нова реорганизација је извршена 1955. године када је читава територија подијељена на пет срезова: цетињски, титоградски, никшићки, пљеваљски и иванградски. У 1957. години су укинути срезови у Црној Гори, тако да су општине постале основне локалне административне јединице.

Планирање и самоуправљање у привреди Црне Горе

Прве поратне године карактерише огроман утицај совјетског начина организовања привреде, али и цјелокупних друштвених активности, као и обнова ратом опустошене земље. Прве послеријатне године обиљежиле су недостатак основних животних намирница. Помоћ у снабдијевању становништва пружила је и УНРР-а (Управа за помоћ у обнови УН) која је у августу 1946. отворила своје представништво на Цетињу. Она је осим хране, одјеће, стоке, техничког алата, љекова, камиона, трактора, локомотива – достављала и радионице за оправку моторних возила.⁸ Слиједила је централизација, концентрација и контрола свих финансијских токова, инвестиција и средстава. Законима о буџету и непосредном опорезивању извршено је одређено прилагођавање

⁷ У састав титоградског среза је ушао бивши срез даниловградски, у састав никшићког ушао је вилушки, у састав барског ушао је улцињски, у састав которског ушао је херцеговски, у састав дурмиторског ушао је пивски, у састав иванградског ушли су срезови андријевички и рожајски.

⁸ Б. Маровић, *Привредна комора Црне Горе 1928-2000*, Подгорица 2002, 72.

и модификација ранијих прописа, новоуспостављеним друштвено-економским односима у комунистичком политичком поретку. У структури буџетских прихода за 1946. око 63% потицало је од становништва, 34% из привреде а 3% из осталих извора.⁹ Током 1945. и 1946. године на темељима новог друштвеног поретка у Југославији је успостављен привредни систем заснован на државном власништву над већином природних ресурса, фабрика, транспортних средстава и осталих привредних објеката. Извршена је национализација главних средстава за производњу, конфискована имовина, спроведена аграрна реформа и извршена секвестрација страног капитала, имовине лица која су протјерана или избјегла у иностранство. Нова власт је поништила старе дугове и кренула у планску обнову, индустријализацију и електрификацију.

Истицано је да је већ 1947. привреда била на нивоу од прије рата. Комунистичка партија Југославије је спроводила политику изградње социјализма у Југославији, користећи теорију и праксу Совјетског Савеза. Тако се совјетски модел организације привреде почео примјењивати у Југославији. Основно код овакве привредне организације је да су постојала три облика својине: државна, задружна и приватна. Државна својина је имала примат и њом је директно преко својих органа управљала власт. Задружна и приватна имовина су се налазиле под контролом власти, а дјелимично и сељачких радних задруга, које су биле политички пројекат. У Црној Гори су до 1950. године биле 444 овакве задруге са 25.180 домаћинстава. Резултат је био опадање пољопривредне производње. Једина економска перспектива за просјечног црногорског становника је било остављање пољопривреде, одлазак у град и запослење у индустрији.¹⁰ Стварање државне својине односно државног сектора привреде у Југославији текло је спровођењем процеса национализације, конфискације, аграрне реформе и секвестрације. Масовна конфискација започела је у Југославији након одлуке Предсједништва АВНОЈ-а 21. новембра 1944. године.¹¹ У Црној Гори највећи дио државног сектора привреде настао је конфискацијом.¹² Број конфискованих пре-

⁹ Буџетски систем је имао федералну основу, садржавао је и буџете свих шест република. Фактички, то је био буџетски систем краљевине Југославије – В. Милић, *Јавне финансије у Црној Гори*, Титоград 1988, 58.

¹⁰ Паповић, 2011.

¹¹ Службени лист ДФРЈ, бр 2/1945.

На основу ове одлуке одузета је: сва имовина Њемачке и њених држављана који су се налазили на територији Југославије, сва имовина лица њемачке народности, изузев Њемаца који су се борили у Народноослободилачкој војсци Југославије. Одузета је сва имовина лица која су проглашена ратним злочинцима или њиховим помагачима као и имовина сваког лица које је пресудом грађанских или војних судова осуђено на губитак имовине у корист државе.

¹² Конфискација је присилно одузимање имовине без накнаде у корист државе.

дузећа и вриједност конфисковане имовине у Црној Гори били су мали, због неразвијености привреде, посебно индустрије.

Аграрна реформа у Црној Гори је спроведена на основу Закона о аграрној реформи и колонизацији¹³ који је Предсједништво Црногорске народне скупштине донијело 29. новембра 1945 године. Донесена је Уредба о спровођењу Закона о аграрној реформи¹⁴ и основана Земаљска пољопривредна комисија НР Црне Горе и среске комисије.¹⁵ Саставни дио аграрне реформе била је и колонизација започета септембра 1945. Из Црне Горе вршена је спољна колонизација у Војводину и обухватила је укупно 5.394 породице са 37.425 чланова, чиме је из Црне Горе исељен скоро десети дио њеног тадашњег становништва.¹⁶

Државном својином је проглашено рудно богатство и природни извори енергије, железница, ваздушни саобраћај, пошта и радио. Главнину привреде представљао је државни сектор привреде заснован на државној односно општеној имовини. Управљање и руковођење државним сектором привреде вршено је преко одговарајућих државних органа, установа и предузећа. Да би се успјешно организовала привредна активност формирана је Планска комисија НР Црне Горе.¹⁷ Планска комисија је по узору на Савезну планску комисију припремила планове привредног развоја Црне Горе и руководила извршењем тих планова пошто их одобри Влада и Скупштина.¹⁸ Привредни планови су имали законску снагу, тако да их је морала спроводити свака привредна организација. Плановима је био предодређен обим производње у предузећу и асортиман производа. Одређене су биле цијене по којима су се произ-

¹³ Службени лист Црне Горе бр 7/1945

¹⁴ Службени лист НР Црне Горе бр 3/1946

¹⁵ У Црној Гори је у корист земљишног фонда аграрне реформе и колонизације одузето 21.850 хектара земље, од тога 2.050 хектара обрадиве земље а остало су биле шуме и пашњаци. – Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, 111.

¹⁶ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, Подгорица 2002, 106.

¹⁷ Службени лист НР Црне Горе бр 21/2946.

¹⁸ „Модел је формулисан као Први петогодишњи план (1947-1951) и представљао је копију совјетског (стаљинистичког) економског система. Укинута је приватна иницијатива, индустрија национализована, а држава је имала одлучујућу улогу у економском развоју. За само пет година требало је само индустријску производњу повећати за десет, а производњу електричне енергије за 16 пута. Слично је планирано и за остале привредне гране, али до 1951. године готово ништа од постављених циљева и количника није остварено. И поред неиспуњеног плана, Црна Гора је потрошила огроман новац за индустријализацију. Од 1947. до 1954. године у Црну Гору је уложено 68,8 милијарди динара, или 20.343 динара по глави становника (југословенски просјек улагања је био 14.648 динара), а индустријска производња је увећана за 4 пута“ - Д. Паповић, *Економија расипништва 1945-1989*, више на: <http://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-gora-u-xx-v/crna-gora-od-1945/ekonomija-rasipnistva-odlike-crnogorske-ekonomije-194>

води продавали и корисници који имају предност код дистрибуције производа. Привредним планом је одређено колики доходак треба да оствари предузеће, затим колики ће бити материјални трошкови, колика је стопа амортизације и колики је платни фонд предузећа. У 1947. години у Црној Гори је повећан државни сектор привреде кроз процес национализације. Национализација је спроведена на основу Закона о национализацији приватних привредних предузећа, који је усвојила Народна скупштина ФНРЈ.¹⁹

Пољопривреда је такође била под снажном административном контролом. Одмах после рата уведен је обавезан откуп пољопривредних производа. Уведена је обавеза засијавања ораница, а сваком пољопривреднику је прописано шта ће производити на својој земљи.²⁰ Казне за неизмирење обавезног откупа и непоштовање сјетвених планова биле су оштре. Људи су масовно хапшени, а кажњавани су затвором, новчаним казнама и конфискацијом имовине. У пољопривредној производњи није било значајнијих промјена у послератном периоду као што је то било у другим привредним гранама. Укупна биљна производња у односу на међуратно стање је била у опадању. Изузимајући рибарство и сточну производњу које су биле у порасту. Црногорску пољопривреду карактеришу општа заосталост, уситњеност посједа, неразвијеност тржишта, што све условљава ниску производњу и мале тржишне вишкове. Тако је производња главних житарица (пшенице и кукуруза) била за 50% мања 1954. године у односу на производњу из предратног периода. Године 1948. Црна Гора је имала близу 73% пољопривредног становништва, да би тај проценат 1953. године пао на 61,5%. Црна Гора је 1960. располагала са само 149 трактора.²¹

Да би се прешло са краткорочног привредног планирања на дугорочно, Народна скупштина ФНРЈ је усвојила 28. априла 1947. године

¹⁹ Службени лист ФНРЈ бр 98/1946

²⁰ Како истиче Д. Паповић: „У периоду 1947-1961. у индустрију је уложено 47,3% инвестиција, саобраћај 25,4%, а у пољопривреду, која је доносила највећи дио бруто друштвеног производа (БДП), свега 3,5%. Учешће пољопривреде у БДП-у 1952. године износило је 38,8%, а 1960. године 27,4%, док је учешће индустрије у истим годинама износило 7,4% и 20% БДП. Пољопривреда је свјесно подређивана индустријализацији. Зато је и разумљиво што је пољопривредна производња почетком педесетих година била нижа у односу на предратни ниво. Број обрадивих површина 1954. године био је за 20.000 хектара мањи у односу на 1939. годину, а пољопривредна производња свега 86% предратне, што је катастрофалан податак, јер је црногорска пољопривреда и у предратном периоду била неразвијена“.- Д. Паповић, *Економија расипништва 1945-1989*, више на: <http://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-gora-u-xx-v/crna-gora-od-1945/ekonomija-rasipnistva-odlike-crnogorske-ekonomije-194>

²¹ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, Подгорица 2002, 103-114.

Закон о петогодишњем плану развита народне привреде од 1947. до 1951. године.²² Убрзо је и Народна скупштина НР Црне Горе донијела Закон о петогодишњем плану развита народне привреде НР Црне Горе од 1947. до 1951. године.²³ Основ привредног развоја Југославије требало је да буде изградња фабрика тешке индустрије и електрификације. Пошто је у Црној Гори индустрија била потпуно неразвијена, требало је изградити нове фабрике и почети производњу производа који до тада нијесу произвођени у Црној Гори. На извршење плана негативно су утицали тежак спољнополитички положај Југославије због сукоба са Информбироом, сушне године, које су погодиле пољопривреду и велики пропусти направљени изградњом објеката који нијесу имали економску рачуницу. Ти фактори су довели до тога да петогодишњи план развита привреде буде само дјелимично остварен, иако је његово извршење продужено за једну годину. У годинама од 1947. до 1952. стопа привредног раста је била врло ниска. У другој години извршења петогодишњег плана извршена је национализација ситне привреде у Југославији. У Црној Гори су тада национализована 64 предузећа, већином угоститељска, од којих су њих 30 били хотели. Производња пољопривредних производа је такође била детаљно испланирана. Планирана је преоријентација са гајења житарица на гајење индустријских биљака.²⁴ Током првих послеријатних година обновљено је више предузећа: „Ривијера“ у Котору, „Рачица“ у Тивту, Индустрија маслиновог уља у Бару, Пивара „Требјеса“ у Никшићу, Солана у Улцињу, Фабрика за конзервирање рибе у Бијелој, фабрика намјештаја „Лада“ у Котору, Централна машинска радионица у Титограду. Изграђено је и оспособљено за рад седам електричних централа и 10 пилања. Изграђене су фабрике цигле и цријепа у Лазинама код Даниловграда, у Рудешу код Берана, у Брезнику код Пљеваља и започете изградње фабрика дувана, намјештаја и тјестенине у Титограду.²⁵

У периоду 1952-1964. извршене су крупне промјене у управљању предузећима, она су уступљена на управљање радним колективима, чиме је извршена одређена децентрализација политичког и привредног система. Уводи се и нови облик опорезивања – друштвени допринос, који су плаћала предузећа из области привреде. Основни извори буџета Републике Црне Горе били су: дио пореза од предузећа (порез на про-

²² Службени лист ФНРЈ бр. 36/1947

²³ Службени лист НР Црне Горе бр. 14/1947

²⁴ На Приморју је требало производити: дуван, маслине, смокве, поморанце и лимун. У Зети и Бјелопавлићима требало је производити памук и дуван, у долини Лима воће и жито а у планинским предјелима требало је гајити стоку.

²⁵ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, Подгорица 2002, 71.

мет, дио друштвеног доприноса, дио пореза на вишак плата), приходи од републичких установа, дотације из савезног буџета и др.²⁶ У оквиру темељних промјена привредног система започетих 1950. године увођењем радничког самоуправљања и постепеним осамостаљивањем економских јединица, од 1952. године напушта се централистичко планирање привредне дјелатности и прелази на планирање тзв. глобалних пропорција. Предузећа састављају своје планове развоја самостално или у сагласности са савезним или републичким органима.²⁷ Планове доносе такође и републике и ниже административне јединице, са обавезом да се држе основних циљева савезног плана. Умјесто детаљног програмирања економског развоја, са новим једногодишњим плановима развој црногорске привреде се усмјеравао путем одржавања најважнијих пропорција.²⁸ Од 1954. године изостављен је из планирања прописани минимум коришћења капацитета. При одређивању основних поставки привредног развоја за период 1957-1961. године за подручје Црне Горе, морало се поћи од економско-политичких задатака. Основне поставке привредног развоја за подручје Црне Горе у периоду 1957-1961. године биле су: повећање производње електричне енергије, побољшање саобраћајних прилика и завршетак започетих објеката у индустрији које се финансирају из Општег инвестиционог фонда и Републичког инвестиционог фонда.²⁹ Дужина црногорске жељезничке мреже је прије рата износила само 141 км (83 км пруга Никшић-Билећа и крак до Зеленике; 41 км Бар-Вирпазар; 19 км Подгорица-Плавница). Све три пруге су биле различитих колосијека. Изградњом 48 км пруге Никшић-Титоград 1954, дужина жељезничке мреже је повећана на 191 км. Оперативне луке су биле: Бар, Котор, Зеленика. Дужина путне, друмске мреже 1954. је износила 2.023 км на којима се кретало: 282 аутомобила, 788 камиона и 87 аутобуса. Савременог асфалтног коловоза није било. Углавном се саобраћало по каменом или земљом насутом коловозу.³⁰

Доношење југословенских привредних планова и републичких привредних планова као и промјене у приоритетима развоја појединих привредних грана вршило се сагласно економској политици и промје-

²⁶ В. Милић, *Јавне финансије у Црној Гори*, Титоград 1988, 60.

²⁷ Записник са сајетовања о економско-привредним питањима одржаног 5. 11. 1955. Године. Архив Црне Горе, Подгорица, Централни комитет Савеза комуниста Црне Горе, фасцикла 106.

²⁸ Друштвени план Народне републике Црне Горе за 1955. годину. Службени лист Народне Републике Црне Горе бр. 4/1955.

²⁹ Друштвени план привредног развоја Народне Републике Црне Горе од 1957. до 1961. године. Службени лист Народне Републике Црне Горе бр. 29-30/1957.

³⁰ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, Подгорица 2002, 116.

нама те политике у руководству Савеза комуниста Југославије.³¹ У Југославији су послје Другог свјетског рата привредна предузећа била подијељена према своме значају на општедржавна, републичка, покрајинска, обласна и локална. У Црној Гори је било једно општедржавно предузеће и 39 републичких, а остала су била локална.³² Да би радници могли остваривати своја права, у предузећима је уведена институција радничких повјереника.³³ Национализацијом предузећа раднички повјереници су постали сметња административном управљању предузећима, па је ова институција заштите радника и дјелимичног самоуправљања укинута.³⁴ Умјесто повјереника бирани су раднички инспектори који су сарађивали са инспекцијом рада и дјеловали по њеним упутствима.

Систем радничког самоуправљања је стајао у супротности са привредним системом који је био под потпуним утицајем државе. Због тога, као и због слабе економичности и рентабилности постојећег привредног система, у 1952. години је уведен нови привредни систем, познат као систем стопа акумулације и фондова на платни фонд предузећа. Тако је била ријешена расподјела дохода који оствари предузеће и оно је своје друштвене обавезе морало извршавати из властитих средстава реализацијом својих производа и услуга. Почетком пословања на економским основама, пратећи понуду и потражњу на тржишту, видјело се да у многим предузећима има вишка запослених. Дошло је до отпуштања дијела радника, па је 1952. године у односу на 1951. годину било 1.706 мање запослених.³⁵ Поново је 1956. године осјетно смањен број запослених у односу на претходну годину. Посебно у грађевинским предузећима је отпуштен велики број радника. Велики број незапослених је био један од главних проблема економског развоја Црне Горе. У 1956. години је посао тражило 15.320 особа, а од тога је запослено 8.123.³⁶ Од 1950. до 1960. године изграђени су велики индустријски капацитети у Црној Гори: Жељезара Никшић, ЕИ „Обод“ на Цетињу,

³¹ На проширеној сједници Извршног комитета ЦК СКЈ одржаној 28. септембра 1955. године расправљана су економска питања. Констатовано је да је дотадашњи висок ниво инвестиција био нужно потребан ради подизања базичне индустрије, али да је недовољно улагано у прерађивачку индустрију и пољопривреду. Таква структура и обим инвестиција имали су за последицу спорији развитак производње средстава за личну потрошњу и спорији пораст националног дохотка, што се неповољно одразило на тржиште и животни стандард становништва - Седми конгрес Савеза комуниста Југославије, стенографске биљешке, Реферат Јосипа Броза Тита.

³² Службени лист НР Црне Горе бр. 19/1946

³³ Закон о радничким повјереницима. Службени лист ФНРЈ бр. 54/1945.

³⁴ Службени лист ФНРЈ бр. 100/1946.

³⁵ Статистички годишњак Црне Горе 1955.

³⁶ Записник са Пленума Републичког вијећа Савеза синдиката Југославије за Црну Гору. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 64.

Памучни комбинат „Титекс“, Фабрика целулозе и папира у Иванграду. Период 1953-1965. је био привредно најуспјешнији у читавом послијератном периоду Југославије. Са просјечном годишњом стопом раста од око 7,5% друштвени производ се за 12 година више него удвостручио. Ови повољни резултати су остварени уз помоћ иностране подршке која је учествовала са око 34% у нето инвестицијама у основна средства.³⁷

У периоду од 1953. до 1958. остварени су значајни резултати у привредном развоју Црне Горе.³⁸ У 1958. години физички обим индустријске производње је удвостручен према 1953. години. Брзи развитак индустрије условио је структурне промјене привреде и тако утицао и на промјене у социјалној структури становништва. Животни стандард и услови живота становништва су побољшани, уз повећање личне потрошње.³⁹ Разлике у кретањима привредних величина биле су значајно проузроковане малим обимом привреде Црне Горе у односу на привреду Југославије. Довољно је било да отпочне изградња или пуштање у производњу неког већег привредног објекта, па да сви параметри претрпе велике промјене, почевши од укупног обима производње, инвестиција, па до друштвеног производа на подручју Црне Горе. Када ово имамо у виду можемо схватити значајна одступања која се јављају у годишњим и краткорочним кретањима привреде Црне Горе, у односу на југословенску привреду.

Етапе у развоју привреде Црне Горе не поклапају се потпуно временски са етапама развоја привреде Југославије, али ради упоређивања треба их посматрати у истом временском интервалу. Развојне етапе привреде Црне Горе имале су сличне тенденције као и етапе развоја читаве Југославије. Послије почетног периода обнове 1945-1947. године, у ком расту сви параметри привреде, долази у периоду 1948-1952. до стагнације. У овом периоду је дошло до стицаја више неповољних околности за развој привреде: економска блокада од СССР и његових савезника, недостатак инвестиционих средстава, неуспјела колективизација у пољопривреди и неколико сушних година. У раздобљу од 1947.

³⁷ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, Подгорица 2002, 149.

³⁸ Највећи црногорски извозници у 1955. години су били Боксити (31,2%) из Никшића и „Дрвоекспорт“ (21,8%) – Титоград, који су тада остваривали више од половине црногорског извоза. – Б. Маровић, *Привредна комора Црне Горе 1928-2000*, Подгорица 2002, 93.

³⁹ Сви ови подаци говоре о врло значајним резултатима у развоју током овог периода. Пошто је послијератни развој Црне Горе почео са ниске основе, то су остварени резултати знатно мање вриједности када се посматрају у апсолутним износима. Црногорска привреда је била упућена на привреду осталих југословенских подручја и са њима повезана мноштвом политичких и економских елемената – Р. Вукчевић *Развој привреде Црне Горе*, Титоград 1974, 17.

године до закључно са 1958. годином, на подручју Црне Горе инвестирано је око 186 милијарди динара.⁴⁰ Тежиште инвестиционих улагања у индустрији било је на изградњи хидроенергетских пројеката, црној и обојеној металургији. Инвестициона улагања довела су до значајних друштвено-економских промјена, које су се одразиле и на промјену економско-социјалне структуре становништва. У 1958. години индустрија учествује са 30,4% у структури националног дохотка, а пољопривреда 29,6%.⁴¹ У односу на 1939. годину индустријска производња је порасла за око 8 пута, а национални доходак је био 237% већи. То је био период великог привредног раста, јер је, само у односу на 1954. годину, национални доходак увећан за 81%. Ово је био најдинамичнији период и у развоју читаве југословенске привреде, јер је БДП у Југославији и Црној Гори растао по просјечној стопи од преко 8% годишње. Разлог примјетног успона била је и ниска полазна основа.⁴²

Замах привредних активности и миграције село-град

У периоду 1953-1958. знатно је растао број запослених у друштвеном сектору привреде. Највећи пораст запослености био је у индустрији гдје се број запослених од 5.200 радника у 1953. години повећао на 12.392 радника у 1958. Укупна запосленост у друштвеном сектору спорије је расла и износила је 1953. године 30.080, а 1958. године 49.826 године.⁴³ Грађевинарство је у овом периоду запошљавало око 30% укупног броја радника запослених у привреди. Иако је национални доходак у Црној Гори растао брже од југословенског просјека, ипак је апсолутни ниво националног дохотка по становнику Црне Горе био у 1958. години нижи за око 40% од југословенског. Вриједности основних средстава у друштвеној привреди за 56% су биле ниже по становнику Црне Горе од југословенског просјека.⁴⁴ Сукоб са ИБ-ом из 1948, суша током 1950. и 1952. године и друге тешкоће у земљи знатно су успориле модернизацију постојећих и изградњу нових капацитета предвиђених привредним планом, што је за последицу имало ниску стопу раста друштвеног производа индустрије. На простору Црне Горе започела је изградња Жељезаре „Борис Кидрич“, Бродоградилшта у Бијелој, а почели су да

⁴⁰ Реферат Блажа Јовановића. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд ЦК Савеза комуниста Црне Горе, фасцикла 125.

⁴¹ Ова структура националног дохотка Црне Горе није реална, јер су цијене пољопривредних производа биле ниже од стварних вриједности тих производа.

⁴² Паповић, 2011.

⁴³ С. Г. Југославије 1954, стр 95 и 96; С. Г. Југославије 1959, стр 320 и 321.

⁴⁴ Материјали са Трећег конгреса Савеза комуниста Црне Горе, Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд ЦК Савеза комуниста Црне Горе, фасцикле 125 и 126.

раде Рудник олова и цинка у Шупљој стијени, „Обод“ на Цетињу и Индустрија лежајева у Котору. За разлику од претходног, у периоду 1957-1964. године остварен је брз пораст индустрије. Годишња стопа раста достизала је 38% у 1961. и 1962. години. Тај брзи раст производње био је посљедица реализације развојног програма. То је био најзначајнији период за формирање црногорске индустрије. У том периоду почела је производња и првих тона челика. У дрвној индустрији развила се висока зона прераде дрвета у комбинатима: Пљевља, Рожаје, Беране (Иванград), Мојковац и Никшић. Дјелимично се развија и индустрија коже и обуће, целулозе и папира у Беранама, а у „Ободу“ и производња апарата за домаћинство као и низ објеката прехранбене индустрије. У овом периоду и у Подгорици (Титограду) остварен је бржи развој индустрије. Подигнут је Памучни комбинат, Фабрика за израду трикотаже, Индустрија грађевинских машина „Радоје Дакић“, Фабрика намјештаја и столарије „Марко Радовић“ као и други погони прехранбене и текстилне индустрије. Стално јачање и темпо индустријског развоја прекинут је друштвено-економском реформом 1965. године. Међутим, после 1968. године започела је изградња крупних објеката који су били од великог значаја за будући развој како Подгорице тако и Црне Горе. У Подгорици започета је изградња Комбината алуминијума као и Фабрике за прераду алуминијума, а на простору Црне Горе ХЕ Пива, рудник и флотација олова и цинка у Мојковцу, проширење и модернизација рудника боксита код Никшића, Фабрика цемента у Пљевљима и Индустрија грађевинског материјала у Спужу као и ТЕ Пљевља.⁴⁵

У периоду 1965-1974. спроведена је привредна реформа, чиме је требало да се створе услови за знатно већи степен аутономије предузећа у доношењу пословних одлука и напуштање дотадашње макроекономске регулативе савезне државе и њена замјена микроодлучивањем на свим нивоима.⁴⁶ У поређењу са претходним периодом, у наредном 14-годишњем периоду (1966-1980) дошло је до осјетног погоршања у развоју цјелокупне југословенске привреде: пад стопе раста друштвеног производа са 7,5% на 5,5%, запослености са 8,9 на 3,1% као и пад нивоа реалних личних дохода. Стопа инфлације се у овом периоду више него удвостручила. Забијежен је и хронични дефицит платног биланса и стални пораст задужености земље. Док је 1965. покривеност увоза извозом износила 84,4%, у 1980. је пала на 59,6%. Дефицит платног билан-

⁴⁵ Стопа раста друштвеног производа нагло је пала са 21% у 1964. на 8% у 1965. и 2% у 1966. години. – В. Глушчевић, *Социолошко - демографска анализа кретања становништва у подгоричкој општини 1945-1991* – више на: http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_od_1945/rast_podgorice_vukajlo_gluscevic.html

⁴⁶ В. Милић, *Јавне финансије у Црној Гори*, Титоград 1988, 61.

са се кретао од само 39 милиона долара у 1966. до 2,3 милијарде долара у 1980. години. Упоредо са тим су расли и дугови, да би 1980. укупна задуженост Југославије достигла скоро 19,9 милијарди тадашњих долара.⁴⁷ Како истиче Д. Паповић: „За развој црне металургије сировине су се налазиле ван Црне Горе, а за развој обојене металургије није било довољно електричне енергије. Инфраструктура и енергетски објекти су захтијевали вишегодишње улагање и изградњу, због чега се позитивни ефекти нијесу могли брзо осјетити. Сматрало се да ће само крупни индустријски објекти омогућити развој и у том периоду нико није размишљао о средњим и малим индустријским постројењима као носиоцима развоја. Држава је била принуђена да интервенише. Није хтјела да угаси губитнике, јер би то изазвало велике социјалне проблеме и политичку нестабилност. Наставила је с покривањем губитака и инвестицијама у нерентабилне капацитете“.⁴⁸ У области електропроизводње здружиле су се „Црногорске електране“-Никшић и „Електро Црна Гора“-Титоград у Електропривреду Црне Горе 1975. године.

За изградњу алуминијумске индустрије, осим Црне Горе, конкурисали су још и Хрватска (Задар) и Босна и Херцеговина (Мостар). Одлуку је доносило Савезно извршно вијеће. Превагу да то буде Црна Гора донио је пројекат изградње Хидроелектране Мратиње (касније Пива) и уговор са Заједницом електропривреде Србије (ЗЕПС), у којем је регулисано да ЗЕПС управља режимом рада Пиве, а да Комбинату гарантује 15 година испоруку струје по веома ниској цијени.⁴⁹

Према завничним подацима, средином седамдесетих година у иностранству је радило око 8.000 црногорских грађана. Градња једноколосечне пруге Београд - Бар трајала је пуних 25 година, од 1951. до 1976. године. Представљала је импозантан инфраструктурни проје-

⁴⁷ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, 149.

⁴⁸ Тако је црногорски национални доходак по глави становника 1970. године износио 59% просјечног југословенског наспрам 31% колико је износио 1947. Продуктивност је била испод југословенског нивоа. Задуженост је била висока. - Паповић, 2011, више на: <http://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-gora-u-xx-v/crna-gora-od-1945/ekonomija-rasipnistva-odlike-crnogorske-ekonomije-194>

⁴⁹ Око локације Комбината алуминијума неколико година вођена је између Титограда и Никшића жестока политичка борба, испуњена локалистичким набојима, а не економским резонима. Спјевана је била и пјесма: „Градићемо Комбинат у Дајбабе, за инат“. На тада пустом Ђемовском пољу 12. фебруара 1969. године републички секретар за привреду Владо Стијеповић сјео је на трактор и заорао прву бразду, што је био симболичан почетак изградње Комбината, иако одлука о локацији формално још није била донијета, али је одређивање било сасвим извјесно. Тај датум се данас обиљежава као Дан Комбината. Због непостојања формалне одлуке, овој свечаности није присуствовао нико из државног и политичког врха Црне Горе. – више на: Б. Костић, *Почетци Комбината алуминијума, фељтон „ДАН“*, 25-29. август 2004. године.

кат тога доба, повезавши унутрашњост са морем. У буџету Црне Горе било је високо учешће допунских средстава и дотација из савезног буџета. Ово учешће 1965. износи 74,8%, а од 1970. до 1973. ово учешће опада и на 40%. Федерација је обезбјеђивала допунска средства Црној Гори без унапријед утврђене намјене. Са друге стране, Црна Гора је била у обавези да даје допринос савезном буџету у висини $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{2}$ утврђених допунских средстава за одређену годину. Други по значају извор буџета Републике, био је допринос из личних доходака који је у буџетским приходима учествовао 7-13%. Трећи по значају извор био је дио савезног пореза на промет (око 25% износа).⁵⁰ Послије 1953. године напуштен је совјетски модел привредног развоја и Југославија је прешла на тзв. самоуправни „децентрализован“ модел привредног развоја који је био обиљежен масовним миграцијама на релацији село-град, тј. убрзаном деаграризацијом и урбанизацијом. Доласком у град, дошљаци су са собом доносили елементе своје културе, а како је њихов прилив био велики, то је процес рурализације, тј. процес ширења руралног становништва и његовог начина живота у урбаној средини био знатно изражен. Та рурализација се манифестовала првенствено у култури понашања, рада, становања, одијевања и сл. Црна Гора је од доминантно сељачког трансформисана у индустријско друштво. Нагло, јер овакве стихијске промјене нису пратиле и промјене у карактеру, радној дисциплини, уклапању у нови начин живота, адаптацији на град. Досељеници са села доносе и елементе своје сеоске, традиционалне културе и навике. Временом већина дошљака је мијењала старе навике и прихватала нове обрасце понашања. Нагли развој индустрије утицао је на повећање броја становника у градовима. Њихове животне потребе за снабдијевањем храном и одјећом захтијевале су модерније организовану инфраструктуру. Тако је почело отварање модерних самопослуга, маркета и робних кућа. У периоду 1948-1990, раст броја ноћења туриста у Црној Гори је повећан скоро 30 пута.⁵¹

Економски и друштвени колапс

У раздобљу након рата па до 1991. укупно становништво Југославије повећано је за око 50% а Црне Горе 63%. У Црној Гори је 1953. било 47,2% становништва без школске спреме, а само 0,5% са вишим и високим образовањем. Године 1991. тај однос је битно измијењен: 11,2% без школске спреме и 8,9% са вишим и високим образовањем. На привременом раду у иностранству се 1991. налазило 13.000 људи. У пе-

⁵⁰ В. Милић, *Јавне финансије*, 63.

⁵¹ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, 173.

риоду 1952-1990⁵² године, основна средства друштвене привреде у Црној Гори су порасла 45,2 пута.⁵³

У периоду 1974-1990. реализоване су основне смјернице по Уставу из 1974. године, напуштени су циљеви и правци привредне реформе из 1965. а у привреди је умјесто стремљења ка тржишним принципима – завладала договорна екомномија и самоуправни споразуми. Свака република је самостално доносила одговарајуће пореске прописе. Федерација је могла само да ограничи висину пореских стопа. Овакав систем финансирања показао се као веома гломазан и нерационалан, јер је само о завођењу разних облика дажбина (пореза, доприноса, такси) – одлучивано на чак 432 мјеста. Проблеми су постојали све већи када су развијеније републике почеле присвајати дио пореза на промет који је до тада припадао Федерацији и приходе од царина (који су у потпуности припадали савезном буџету). Тиме је, постепено, финансирање на савезном нивоу постало блокирано.⁵⁴ У периоду 1947-1990. индустријска производња у Црној Гори повећана је 123 пута или 11,6% годишње, што је представљало највеће повећање у Југославији. Темпо раста био је највећи у периоду 1951-1960. и износио је 17,3%. Од 1980, након избијања дужничке кризе, настала је стагнација у индустрији Црне Горе. Продуктивност рада у црногорској индустрији у периоду 1952-1990. повећана је 2,57 пута или 2,6% годишње – што је био најспорији раст у односу на тадашње републике. Удио градског становништва Црне Горе је стално растао, од 14,2% из 1953. до 58,2% у 1991. години.⁵⁵

Априла 1979. земљотрес је знатно оштетио бројне индустријске и туристичке капацитете на Црногорском приморју. Нафтна криза 70-их година, узрокована геополитичким дешавањима на Блиском истоку, у комбинацији са повратком великог броја радника из западних земаља, додатно је погоршала суморну привредну слику Црне Горе, погођену земљотресом 1979. којим су порушени многи туристички објекти.⁵⁶

⁵² У 1990. укупна дужина друмских путева у Црној Гори је износила 5.174 км, од чега 3.085 са савременим коловозом. Исте године, Црна Гора је имала 249 км нормалног жељезничког колосијека. Године 1990. било је 60.000 путничких аутомобила, 760 аутобуса. Располагала је поморском флотом носивости 580.000 БРТ (10 пута више него 1960. године). Ниједна привредна грана није остварила тако динамичан успон као поморска привреда; Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, 168.

⁵³ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, 149-151.

⁵⁴ В. Милић, *Јавне финансије*, 65.

⁵⁵ Б. Маровић *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, 152.

⁵⁶ „Црна Гора је и као аграрно и као индустријско друштво више трошила него што је производила. Туризам је учествовао са свега 1% дуга, а доносио је 25% девизних прихода Црне Горе. Девизни приходи од туризма 1980. године износили су 53 милиона долара. Туризам је Црној Гори 1987. године донио 100 милиона америчких долара девизног прихода, а трговачка флота 99,5 милиона долара, Индустријска производња у

Сложеност југословенске федерације огледа се у компликованом начину одлучивања и прегласавања, што је често остављало простора за разне облике неконструктивног и манипулативног дјеловања.⁵⁷ Колапс економско-политичких система комунистичких земаља имао је за последицу да ова друштва упадну у стање потпуне друштвене и вриједносне конфузије, слома свих друштвених норми и вриједности. Комунистичке земље су биле просто паралисане тежином периода транзиције, без јасно дефинисаних циљева и са лошим методама опоравка, порастом сиве економије и свих видова криминала и неизвјесним перспективама изласка из кризе. На већ катастрофалну економску ситуацију, у којој су се налазиле скоро све државе реалног социјализма, надовезала се експлозија разних национализма, нагло увођење капиталистичког начина привређивања и општи пад друштвених и моралних вриједности. СФРЈ је била земља са израженим проблемом државности, који је поред осталог био базиран на територијалном федерализму и уставу који је давао велике могућности блокаде не само од република, већ и покрајина, а врло мале могућности за превладавање те блокаде и својеврсне пат-позиције до које је често долазило.⁵⁸ Упоредо са нарастањем кризе и све очигледнијим испољавањем немоћи водећих политичких елита да спровођењем реформи нађу излаз из ње, нарастало је и незадовољство народа стањем у земљи, слабио углед и утицај СКЈ и политичких руковод-

периоду 1980-1985. године расла је по просјечној стопи од 5% годишње, а БДП свега 1,2%. БДП по глави становника је 1984. године износио свега 78% југословенског, што је био пад у односу на 1980. годину када је износио 80,4% (то је било највеће приближавање црногорске развијености југословенском просјеку у социјалистичкој Југославији). Јачале су и идеолошке алтернативе социјализму, нарочито национализам а социјалне тензије су нарасле до критичне тачке. Једина преостала мјера владе је било штампање новца без покрића, што је до 1989. године изазвало огромну инфлацију“ – Д. Паповић, 2011. више на: <http://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-gora-uxx-v/crna-gora-od-1945/ekonomija-rasipnistva-odlike-crnogorske-ekonomije-194>

⁵⁷ Фрагментизованост система манифестовала се у великом броју центара фискалног одлучивања. Сачињавали су га: Федерација, 6 република, 2 покрајине, око 540 општина, 10 градских заједница и око 8.500 СИЗ-ова и фондова. У Црној Гори је број носилаца фискалног одлучивања износио око 140: састојао се од Републике, 20 општина и 119 општинских и републичких СИЗ-ова – више у П. Горановић, *Фискална економија Црне Горе*, Podgorica 2000, 179.

⁵⁸ У књизи „Документи ЦИА о Југославији 1948 -1983“ између осталог стоји и следеће: „Проблеми које југословенске вође имају у рјешавању економских проблема земље и са албанским мањинским питањем одражавају чињеницу да се Југославија креће ка лабавој конфедерацији осам републичких и покрајинских центара моћи... Титова стара гарда се такође суочава са генерацијским јазом. Млади, боље образовани чланови партије огорчени су због њихове продужене доминације, тзв. хоризонталну ротацију, односно праксу да старији руководиоци бесконачно прелијећу између републичких и савезних позиција ...“ (приредио М. Павловић, Институт за савремену историју, Факултет безбједности, Службени гласник, Београд, 2009, 274).

става и расло неповјерење у систем који није био у стању да нађе излазак из кризе.⁵⁹

Крајем маја 1991. године, Жак Делор, тадашњи предсједник Европске комисије, дошао је у Југославију да би, поред монетарне и царинске уније, понудио политичку и финансијску подршку плану тадашњег премијера Анте Марковића⁶⁰ о „југословенском Мастрихту“⁶¹. али те понуде нису имале ефекта на главне протагонисте политичког сукоба.⁶² У оваквим условима економске кризе, пада производње и пораста инфлације, бројних девалвација динара, нарастајућих националистичких тензија како у самој републици тако и на простору цијеле СФРЈ,

⁵⁹ Како истиче Ф. Лонгворт у „Стварању источне Европе“, описујући катастрофално привредно стање у СФРЈ: „Године 1989, Анте Марковић постао је савезни премијер. Инфлација је износила 800%, страни дуг достигао је 20 милијарди долара, незапосленост 20%, а реални приходи били су 30% мањи него 10 година раније. Марковић је увео више тешких економских мјера које су дале неке резултате. Међутим, његов план за излазак из кризе захтијевао је веће жртве него што су људи били спремни да поднесу. Словенци су протестовали због пореза који им је наметнут, Босанци су сматрали да тај план заговара јефтину продају имовине капитализму, а Црногорци су на предлог да се ликвидирају губиташка предузећа реаговали са запрепашћењем, јер су 4 петине њихових предузећа били губиташи. Штавише, Марковић није могао да контролише прилив новца, а банке у конститутивним републикама наставиле су да дају кредите. Те године инфлација је достигла 1.256%...“ (Ф. Лонгворт, *Стварање источне Европе*, Београд, 2002, 39).

⁶⁰ Влада Анте Марковића је успјела зауставити инфлацију и повећати зараде. Инфлација је смањена са 56% мјесечно у децембру 1989. године, на 2,4% у марту 1990. Девизне резерве су повећане у истом периоду са 5,4 на 8,5 милијарди америчких долара. Зараде запослених су биле тако високе, да ни до данас у већини република нису достигнуте ни након двије деценије (осим у Словенији и Хрватској) – према Д. Јовић, *Југославија – држава која је одумрла*, Загреб, 2003, 36.

⁶¹ Пораст задужења СФРЈ ескалирао је нарочито између 1975. и 1980. године, када је спољни дуг порастао на око 16 милијарди америчких долара. Уочи распада СФРЈ, спољни дуг (главница без камате) износио је на крају 1991. године више од 15 милијарди долара Државе настале после распада СФРЈ 2015. имају укупан спољни дуг од око 145 милијарди америчких долара (око 133 милијарде евра), што је девет пута више него крајем 1991. године - <http://www.politika.rs/sr/clanak/342902/Specijalni-dodaci/Dugovi-drzava-bivse-SFRJ-sa-15-na-145-milijardi-dolara>

⁶² Наиме, радило се о суми од око 5,5 милијарди америчких долара помоћи од ЕЗ као и од обећања да ће Југославија постати прва земља која ће се придружити ЕЗ (ЕУ) уколико лидери република постигну споразум, спријече распад земље и сукобе. У интервјуу који је Киро Глигоров дао италијанском листу *Corniere della Sera* 1997. године, описана је реакција предсједника Србије и Хрватске на те предлоге „С. Милошевић и Ф. Туђман су побјеснели – „Не можете нас купити обећањима. Не требамо ваш новац!“ – рекли су, наводи К. Глигоров. „Прво се јавио Ф. Туђман рекавши да га не занимају никакве милијарде нити ЕЗ, те да му је основни циљ обнова хрватске државе. Милошевић је појаснио да ће Југославија бити модерна и чврста федерација – или је неће бити“ (према Д. Јовић, *Југославија – држава која је одумрла*, Загреб, 2003, 35 и „Сјећања К. Глигорова, „Политика“ 2005), „Време“, бр 454, Београд 18. септембар 1999.

Црна Гора, као просторно и бројчано најмања од шест федералних република улази у процес вишестранаџа, атмосферу популизма грађанских ратова и хиперинфлације, као главних карактеристика прве половине 90-их. У таквим околностима, велики број предузећа је престао да ради или су била у стечају. Ниво производње у 1995. години износио је свега трећину, 1996 - 44,6%, 1997 - 44,7 % а у 1998. 44,6 % и у 1999. 41,2% – од нивоа остварене производње у 1989. години. У ниском нивоу производње предњаче „Радоје Дакић“ и „Обод“ код којих се производило свега 2% у односу на 1989. годину. Једино су 1999. године у односу на 1989. предњачили производња електричне енергије и алиминијума, као и производња дувана, воћа, поврћа, мяса и млијека. (Б.Маровић, 2002:224). Драстичан пад су забиљежили и у туризму у посматраном периоду, приход је смањен са 130 милиона долара у 1989. на само 3,1 милон долара у 1999. години. Сличан пад је забиљежила и поморска привреда: са 140 милиона у 1991. на само 2 милиона у 1995. години.⁶³

Изузетно тешко и сложено друштвено-економско стање, ратно окружење, затегнути међунационални односи и бујање национализма свих врста, хиперинфлација, санкције и сива економија – представљају „рам за слику“ Црне Горе у првој половини 90-их година 20. вијека.⁶⁴ Економска ситуација се донекле почела поправљати укидањем санкција, сузбијањем инфлације⁶⁵ и увођењем конвертибилног динара, мада је сива економија, изнуђена и омогућена у ранијем периоду, представљала и даље озбиљан друштвени проблем.⁶⁶

Црна Гора је настојала да континуирано повећава своју сувереност и самосталност од савезне државе (СРЈ) преношењем једне по једне функције са федералног на републички ниво. Једна од мјера са најдалекосежнијим посљедицама била је укидање југословенског дина-

⁶³ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1993*, 223

⁶⁴ Цијене су у 1993. години у односу на претходну порасле за 1.165 милијарди пута, а што се привреде тиче, она се од 1991. године срзала двоструко и пословала је на нивоу 1955. године. (Привреда као 1955. „Побједа“ 30. децембар 1993.). Друштвени производ у СРЈ у 1995. години износио је 52,5 милијарди динара, баш као и прије 27 година (1965. године), или у односу на рекордну 1986. упола мање („Побједа“ 3. јануар 1996. 7).

⁶⁵ Завршни рачун федералног буџета за 1993. показао је да је, од укупних средстава, чак 94% било из примарне мисије. Дакле, готово сав новац који је био потребан за функционисање СРЈ није прикупљан од пореских обвезника, већ штампан у Топчидеру – више у М. Булатовић, *Економија и демократија*, Подгорица 2011, 103.

⁶⁶ З. Херман у тексту који је објавило београдско „Време“ у броју од 27. септембра 1997. је навео примјер који је илустровао економски и друштвени суноврат. Просјечни друштвени производ (ДП) за Србију и Црну Гору заједно 1987. године износио је по глави становника 2.535 УСД, а 1997. свега 703 УСД. То је готово 3,5 пута мање или свега 28,83 % ДП из 1987. године.

ра и увођење њемачке марке као званичног средства плаћања у Црној Гори у новембру 1999, што је аутоматски значило и прелазак на еуро почетком 2002. године. У Црној Гори је комбинацијом социјалних и ко-совског проблема извршена тзв. Антибирокупатска револуција 1989. године. СРЈ су од међународне заједнице уведене ригорозне економске и политичке санкције маја 1992, које су укинуте тек октобра 1996. Економска штета нанијета СРЈ процјењује се на 80 милијарди долара. Током периода санкција, СРЈ је погодила хиперинфлација, динар је постао безвриједан, а као незванична стабилна валута коришћена је њемачка марка. Овај период је обиљежен несташицама намирница, шверцом и црним тржиштем, поремећајем друштвених вриједности. Након дејства економско-политичких санкција и економског ембарга, привреда је доживјела колапс уз хиперинфлацију, друштвене потресе, сиву економију. Друштвени производ Црне Горе је 1996. године успио да се реализује на половину друштвеног производа из 1989. године. Привредни амбијент Црне Горе је 1997. карактерисао: низак степен (испод трећине) коришћења капацитета привреде; низак обим производње и промета, - низак ниво стандарда становништва; велики број пензионера у односу на радно ангажовани дио становништва и велики број незапослених.⁶⁷

Закључна разматрања

Црна Гора је након Другог свјетског рата била најсиромашнија република југословенске федерације. Непостојање индустрије, уништена саобраћајна инфраструктура, недовољно развијена пољопривреда – наметали су као императив планско развијање свих привредних грана. Људски губици током четири године народноослободилачког и грађанског рата, организована колонизација дијела Војводине и недовољно постојање стручног кадра – умногоме су отежавали ионако сложену и тешку друштвену ситуацију. На овакво стање, надовезали су се и политички ломови у новоуспостављеном, ригидном једнопартијском систему, попут масовних хапшења по ИБ, посљедице Брионског пленума, нерентабилност већине црногорских предузећа. До сукоба са Информбироом, послјератна Југославија је копирала совјетски економски модел са убрзаном индустријализацијом и петогодишњим плановима развоја привреде. Упркос сличном почетку, привреда социјалистичке Југославије је била много другачија од привреда Совјетског Савеза и других источноевропских социјалистичких држава, посебно након југословен-

⁶⁷ Друштвени производ по становнику у Црној Гори у 1994. износио је 865 долара. Број радника у привреди и пензионера скоро да је био изједначен 1,1:1 – В. Милић, *Јавне финансије*, 232, 235.

ско-совјетског разлаза. Предузећа су била друштвено власништво и њима су управљали радници путем самоуправљања. Самоуправљање је увећало бирократију. Југославија је током 50-их и 60-их остваривала високе стопе развоја економије, уз убрзану индустријализацију. Због југословенске неутралности и водеће улоге у Покрету несврстаних, југословенска предузећа су извозила и на западна и на источна тржишта. Југословенске компаније су вршиле грађевинске радове у бројним великим инфраструктурним и индустријским пројектима у Африци, Европи и Азији. Стопа привредног раста била је изузетно велика, а погодност да је Југословенима било допуштено да слободно путују од 60-их година, омогућила је многим да нађу посао у Западној Европи, углавном у Њемачкој. До 1969. око 22% југословенске радне снаге радило је у иностранству. Ово је допринијело да незапосленост буде под контролом и представљало битан извор девизног прилива за државу. Све то се позитивно одразило у повећању стандарда становништва Југославије, повећању дохотка и личне потрошње. Повећаван је проценат градског становништва на уштрб сеоског. За 40 година (1950-1990) пољопривредне површине у Црној Гори су смањене за 8.000 хектара, а 1991. године пољопривредно становништво је учествовало са само 7,5%, што говори о тенденцији напуштања села и осхватању села као „наслеђа“ прошлости.⁶⁸

Раст стандарда становништва Југославије постигнут је и уз издашну финансијску помоћ са Запада, у првом реду из САД. Како се процјењује, у периоду 1958-1980, Југославија је добила преко 60 милијарди америчких долара као неповратну помоћ (не рачунајући кредите). Црна Гора је све до 1990. године имала негативан салдо трговинског биланса. Те године је успјела да њен извоз премаши вриједност увезене робе (покривеност увоза извозом је тада износила 112,4.⁶⁹ Црну Гору су у привредном погледу карактерисали следећи параметри: неадекватна привредна структура, низак степен финализације робе која се производила у Црној Гори, неповољан однос у примарној расподјели друштвеног производа, натпросјечна задуженост, високо извозно оријентисана привреда. Из Црне Горе се раније извозило око 65% све робе и услуга, а у привреди је радило близу 140.000 радника.⁷⁰

⁶⁸ Б. Маровић *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, 156.

⁶⁹ Исто, 171.

⁷⁰ Црна Гора је прије увођења санкција УН остварила друштвени производ од око 1,4 милијарде долара (2.308 долара по становнику). Позитиван салдо економских односа са иностранством износио је преко 300 милиона долара, од регистрованог туризма остварен је приход од око 140 милиона, а од поморског саобраћаја преко 130 милиона; а у привреди и у друштвеним и другим дјелатностима је радило близу 170.000 радника, док је незапослених било око 45.000; В. Милић, *Јавне финансије*, 231.

У Југославији се изграђивао специфичан вид мјешовитог социјализма који је комбиновао државну својину и планирање са одређеним карактеристикама тржишне економије. Планска, диригована привреда је, осим својих добрих страна: развоја индустријских капацитета, изградње саобраћајне инфраструктуре, развоја туризма и другог, имала и своје наличје. Попут запостављања развоја пољопривреде и сточарста, масовних миграција село-град и што је најзначајније – вјештачког одржавања многих фабрика, које су производиле углавном губитке. Опадање индустријске производње након 1989. одразило се на број запослених који је смањен за око 17.000.⁷¹

Све то је доводило до социјалних тензија, масовних митинга, који су у комбинацији са националним питањима довели до смјене у оквиру владајуће партије, током тзв. „дешавања народа“ 1989. године. Током прве половине посљедње деценије XX вијека, тадашњу СРЈ су погодиле међународне санкције, хиперинфлација, друштвени потреси, бомбардовање. Енорман пад животног стандарда, нестанак средње класе, сива економија, масовне миграције у иностранство и друштвено-политичка несигурност – представљале су суморну слику друштвеног стања. Економски развој Црне Горе је током посљедње деценије XX вијека био суочен за бројним лимитирајућим факторима⁷²: Распад СФРЈ и губљење заједничког тржишта, распад СССР-а као првог извозног партнера из 1990. године, ембарго УН, хиперинфлација, друштвени потреси и нестанак средње класе, пораст сиве економије. Реални друштвени производ је драстично опао са 2.300 долара из 1989. на само 830 долара у 1993, што је значило враћање друштвеног производа на стање из 1965. године. Најтеже посљедице су погодиле индустрију, поморство, туризам, грађевинарство и трговину. Учешће друштвеног производа у односу на остварени ниво из 1989. износио је у 1994. години само 37%, а у 1999. години 52,2% (Б.Маровић, 2002:224). Након политичких промјена током друге половине 90-их година, у складу са новим политичким смјерницама, Црна Гора почиње све више да се економски и политички осамостаљује.

Дакле, Црна Гора је након Другог свјетског рата прошла периоде економских успона и падова, у складу са економским и геополитичким утицајима окружења. Од једне изразито руралне средине, са доминантним сеоским становништвом упућеним на сточарство и скромну

⁷¹ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, 154.

⁷² Опадањем привредних активности смањивала се и запосленост у друштвеном сектору: са 161.311 запослених у 1989. пала је на 116.400 запослених 1999. године. Док је број незапослених у поменутом периоду повећан са 48.108 на близу 80.000, након 1999. сваки пети становник Црне Горе, или око 130.000, је био расељени из околних република; Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, 224.

пољопривреду – Црна Гора је итоком неколико послеријатних деценија изградила индустријско друштво, изразито извозно оријентисано са доминантним процентом урбаног становништва. Предузећа тешке индустрије, хидроенергетски пројекти, изградња саобраћајне инфраструктуре, поморске привреде и туристичких капацитета – допријинели су повећању животног стандарда становништва. Извршена је свеопшта трансформација црногорског друштва, а главни покретач тога процеса је економско снажење, коме је процес индустријализације пресудно допринио. Криза током друге половине 70-их, задуживање, толерисање и одржавање губиташких предузећа током 80-их, политички потреси, ембарго УН, хиперинфлација – довели су до драстичног привредног пада и до гашења многих некада рентабилних фабрика, уз пораст незапослености и сиве економије током 90-их. Током пет послеријатних деценија, друштвено-економске промјене црногорског друштва су текле на моменте и контрадикторно. Уз заиста колосалан процес индустријализације, изградње, трансформације друштва са једне; до запостављања села, пољопривреде, проблема које носи нагла урбанизација, одржавање губиташких предузећа. Ратно окружење током 90-их, геополитичке промјене, санкције и хиперинфлација, огроман пријем расељених из окружења – представљају ипак спољне факторе који су изразито неповољно утицали на колапс црногорске привреде (у првом реду поморске и извозно оријентисане индустрије).

Наравно да овај рад не претендује да детаљно и студиозно покрије сва релевантна питања друштвеног и економског живота Црне Горе током друге половине XX вијека. Намјера нам је била да, у форми прегледног рада, направимо један пресјек друштвено-економског аспекта битисања Црне Горе, од првих година након Другог свјетског рата, преко партијски дириговане индустријализације, проблема са нерентабилном привредом, друштвених тензија и политичких ломова. Надамо се да ће овај рад послужити као основа за дубље истраживање и анализу посматраног периода.

Radenko ŠĆEKIĆ & Željko BJELETIĆ

SOCIAL-ECONOMIC TRENDS IN MONTENEGRO DURING SECOND HALF OF THE XX CENTURY

Summary

Montenegro represented the poorest republic of the Yugoslav federation after the Second World War. The absence of industry, destroyed transport infrastructure, underdeveloped agriculture - imposed as an imperative a planned development of all economic sectors. Casualties during the four years of the national liberation and civil war, organized colonization of the territory of Vojvodina and the absence of professional staff - have greatly hampered the already complex and difficult social situation. In Yugoslavia has been building a specific type of mixed socialism that combined the state ownership and a planning with specific characteristics of the market economy. Planned and orchestrated economy, apart from its good side, such as the development of industrial facilities, construction of transport infrastructure, tourism development, etc, had its reverse side. That means the neglect of agriculture and cattle-breeding, mass migration from villages to towns, and most important - artificial maintenance of many factories, which produced mainly losses. All this has led to social tensions, mass rallies, which in combination with national issues, led to a changes within the ruling party, during the so-called „Happening of the people” in 1989. During the first half of the last decade of the twentieth century, the then FRY was stricken by international sanctions, hyperinflation, social earthquakes, bombing. The enormous decline in living standards, the disappearance of the middle class, the gray economy, mass migration abroad and socio-political insecurity - has been a bleak picture of social conditions.

ИЗВОРИ

Шербо РАСТОДЕР*

О ЗНАЧАЈУ ДЈЕЛА АХМЕД ЦЕВДЕТ ПАШЕ ЗА ИЗУЧАВАЊЕ ИСТОРИЈЕ БАЛКАНСКИХ ЗЕМАЉА СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЦРНУ ГОРУ

ABSTRACT: *Regarding this work, the author is occupied with analysis of activity of Ahmet Cevdet Pasha, as historical source, very important for studies of the Balkans history. From comprehensive lists of works of Ahmet Cevdet Pasha, we abstracted the work „Teskere 18-19“, in which the author is occupied with the description of population of Skadar's Sandzak, which territory was extended to the representative part of present-day Montenegro and Albania. The work was probably made in the period of residence of Ahmet Cevdet Pasha in Skadar in 1861, and in such manner it should be served to the military strategists for measuring military capacity in the case of new war. This work was translated and published in German, and it was a basis for author to present this paper.*

KEYWORDS: *Ahmet Cevdet Pasha, Montenegro, Albania, Ottoman sources*

Хеуристичка основа историјских истраживања историје Црне Горе подразумијева употребу свих доступних извора стране и домаће провинијенције. Када су у питању извори „домаће”провинијенције, независно од периода историје они су најфреквентнији и највише заступљени, што је донекле и очекивано. С друге стране се запажа да тек крајем осамдесетих година XX вијека академска јавност почиње да размишља о дометима и садржају учињеног и потреби даљег ангажовања у том смилу. Одмах се уочило да је академска научна заједница тек започела коришћење историјских извора „*стране*” провинијенције, од-

* Аутор је редовни професор на студијском програму за Историју, УЦГ, ванредни члан ЦАНУ.

носно да су историјски извори похрањени у институцијама земаља са којима је Црна Гора током историје имала интензивне везе, значајни не само за додатна историјска истраживања, већ да њихово непознавање представља озбиљан хендикеп за развој историјске науке уопште, а историографији о Црној Гори посебно. Богати архиви појединих земаља (Турске, Русије, Аустрије, Француске, Италије, Велике Британије, Немачке и САД), били су коришћени као сазнајна основа за бројна, вриједна и значајна историографска остварења. Истраживачи су по правилу били фасцинирани сазнањима о броју тих извора, имајући увијек на уму географску и демографску величину Црне Горе. Уз то, видљиво је да је највећи дио „*страних*” извора хронолошки био ситуиран у XIX и XX вијек, односно у модерно доба, док су ранији периоди историје у хеуристичком смислу били углавном експозиција настајала на изворима „*домаће*” провинијенције. Са становишта научне потребе и методологије историјских истраживања, наведена пракса је правдана „*непостојањем*” друге врсте извора по провинијенцији, што се показивало као неутемељено становиште које није потицало из сазнања, већ искључиво ради правдања. Тако се и могло десити да огроман број историографских дјела о историји Црне Горе за период од XV до XX вијека буде написан без извора „*друге*” стране, односно стране провинијенције.

У раду „*Страни извори о историју Црне Горе*“, академик Димитрије Димо Вујовић је с правом уочио да је немогуће изучавати историју Црне Горе од XV до XIX вијека без познавања турских извора¹. Отуда и логично питање: Зашто су извори „*османске*” или турске провинијенције најмање заступљени у црногорској историографији у односу на друге стране изворе? Одговор на ово питање није једноставан и може се тумачити са различитих аспеката, осим научног. Наиме, црногорска историографска традиција у свом наслеђу његује различите методолошке дискурсе од романтизма до модернизма. У том лавирању између модерног и традиционалног, тешко да бисмо могли препознати границе гдје престаје једно, а почиње друго, односно гдје је могуће препознати доминацију и потребу научности која није утилитарна пројекција романтичарског. Изучавање османског историјског и културног наслеђа дуго је на овим просторима подразумевало потребу пожељне продукције стереотипа који су у вријеме национал-романтизма XIX вијека служили за јачање самосвијести и пожељне слике о себи. То значи да је приказивање оног „*другог*” подразумевало обавезни „*негативни*” атрибут и демонизовање, како би у коначном била изграђи-

¹ Види: Д. Вујовић, Страни извори о историји Црне Горе, *Извори и историографија у Црној Гори, Зборник радова са научног скупа 17. и 18. децембра 1990*, ЦАНУ, књ. 29, 1993, 127-145.

вана пожељна историјска свијест. Комплексност овог питања проистиче из чињенице да је прича о оном „*другом*” увијек прича о оном са којим сте били у посредном или непосредном контакту. У конкретном случају, када су у питању Османлије, као онај „*други*”, онда се најчешће поље „*сусрета*” у историографији препознаје као „*бојиште*” које постаје кључна тачка наратије, инспирације и истраживања. Тако је у распону од скоро шест вјекова непосредног додира Османлија и Црногораца доминантно историографско наслеђе протезирало „*ратничку историју*” и догађајност која је везана за њу, што је у коначном резултату потребом да се у други план потисну сви други аспекти од културе до менталне археологије, који су и по значају и по садржини често и битнији и комплекснији од бојева и бојишта. Такав приступ разумијевању историје нужно је продуковао бројне стереотипе и митове који су преживјели до данашњег дана. Односно, темељно научно становиште да је тенденциозан историјски извор само извор сазнања и ништа више, једино није примјењивано у случају коришћења османских извора. С друге стране, да језик, којим је писан извор може такође бити услов његовог коришћења убједљиво показује највише цитиран извор османске провинцијенције у балканској историографији „*Путопис Евлије Челебије*”. На десетине објављених издања овог занимљивог извора, рано преведеног на наш језик, учинило га је најчешће коришћеним извором у нашој историографији.

Мотивисани превасходно наведеним разлозима, били смо изненађени сазнањем колико неки други важни извори нијесу коришћени нити уопште консултовани у значајном дијелу историјских истраживања, чак ни модерног доба историје Црне Горе. При томе превасходно мислимо на обимно дјело Ахмед Џевдет-паше. Прије него укажемо на разлоге те појаве, дужни смо да нешто кажемо о „творцу”, по нама значајних историјских извора. У занимљивом раду *Есмера Дркенде, Ахмед Џевдет-паша и библиографија његових дјела*² аутор га означава као „*великог мислиоца, правника и хисторичара*”, односно као једног од „*највећих научника које је изњедрило Османско царство од самог оснивања до краја његовог постојања. У другој половини XIX вијека он се сматра највећим државником, филозофом, правником и хисторичарем тог царства.*”³

Ради се о особи која је рођена 27.3.1822. године на обалама ријеке Дунав, у граду Ловеч у данашњој Бугарској. Основно образовање је стекао у родном мјесту, да би од 1839. у Истанбулу похађао медресу у којој

² https://www.academia.edu/21815901/Ahmed_D%C5%BEevdet-pa%C5%A1a_i_bibliografija_njegovih_djela.

³ Ibid, в. Е. Дркенда, *Ahmed Dževdet-paša i bibliografija njegovih djela*.

се посебно посветио изучавању математике, астрономије, географије и историје. Радио је прво као мудерис у округу Премеди Вилајет Јања, да би од 1845. као мудерис предавао у истанбулским џамијама. Долазак у Истанбул у вријеме спровођења великих реформи у царству определио је каријеру Џевдет-паше који убрзо постаје близак двору и великом везиру Решид-паши који га као ванредно способног и образованог шаље у Влашку и Молдавију, односно у Букурешт да успостави ред у побуњеним областима. Боравак на том простору Џевдет-паша поред осталог користи за истраживање хришћанских и муслиманских породица и резултате тих истраживања ће написати у свом Дневнику (*Tezâkir*). Управо ова чињеница да је Џевдет-паша у својим дневницима биљежио резултате истраживања подручја на којем је боравио, учиниће га значајним творцем дјела које ће постати користан извор информација о времену и простору који су у центру његове пажње. Поред тога што ће Џевдет-паша бити у средишту реформе образовања у Османској империји и писац значајних дјела за потребе школског система, што ће га препоручити да 1851. године буде изабран за редовног члана Османске академије (*Encümen -i Dani*). Послије повратка са службеног задатка у Египту, 1852. добија задатак да проучи и напише догађаје у Османском царству од 1774. до 1826. године. Прва три тома овог дјела (*Tarih-i Cevdet*) завршава 1854. и након тога постаје званични историчар Османске царевине. За нас је од посебне важности његов ангажман у Румелији, односно у скадарском санџаку. Наиме, 1861. године Ахмед Џевдет-паша у пратњи великог везира Мехмед Емин-паше одлази у инспекцијски обилазак вилајета Румелија. То је био кључни разлог доласка Ахмед Џевдет-паше у Скадар. Црногорска побједа на Грахову 1858. резултирала је одлуком на амбасадорској конференцији у Цариграду да мјешовита комисија утврди црногорско-османску границу. Стални гранични сукоби утицали су на одлуку Високе порте да блокира Црну Гору и пошаље казнену експедицију са Омер-пашом Латасом на челу, а Џевдет-паша се одређује за комесара 1861. Он долази у Скадар, тамо релативно кратко борави, али успијева да коришћењем службених докумената, као државни историчар од 1855. и прављењем својих биљежака састави опширни извјештај о Албанији и Црној Гори. Извјештај се налази у Тескери 18-19 и касније је допуњаван, јер је посљедњи датум у њој 7. VII 1881. Захваљујући Цавиду Бајсуну и његовој едицији, ово дјело Џевдет-паше је постало доступно научној јавности.⁴ То је била и основа да се ово дјело преведе и

⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, ed. Cavid Baysun, четири тома (*Tezâkir* 1-12, 13-20, 21-39, 40-Tetimme), Ankara 1953, 1960, 1963, 1967 (*Türk Tarih Kurumu Yay.* 17, 17a, 17b, 17c). Копије извјештаја које је Џевдет-паша слао Високој порти током свог боравка у Скадру пронашао је Цавид Бајсун (Cavid Baysun) у библиотеци града Истанбу-

објави на њемачком⁵, који је нама послужио као основа за превод на наш језик, који је на нашу молбу сачинио докторанд на Хумболт универзитету, Јован Миладиновић. Преводац дјела на њемачки је из превода изоставио пасусе који се односе на чисто војне операције. Након Скадра, Џевдет-паша одлази у Босну о којој је оставио импресивно и обимно свједочанство, које није преведено на наш језик.⁶ У сваком случају сматрамо вриједним да се ово занимљиво свједочанство представи и нашој научној јавности и учини доступним широј читалачкој публици. У центру интересовања Џевдет-паше је прије свега подручје Скадарског санџака у којем се налазио и значајан дио данашње Црне Горе. Језик којим се служио у именовању мјеста, обичаја, људи, израз је тадашњег разумијевања друштва и простора и онај који су користили преводаоци овога дјела на њемачки. То претпоставља потребу да евентуално будући преводи овога дјела, који би били сложенији и свеобухватнији, користе подложак оригинала, што би сигурно само додатно потврдило његову посебну хеуристичку вриједност.

Превод⁷

(161) ()..() Пошто у Скадру не прође дан да неко због крвне освете не бива убијен, уследила је у име султана објава привременог прекида и суспензија таквог чина освете. Вредно је помена да, док сам се ја задржао у Скадру, ни у самом граду, ни у малесијама нико из крвне освете није пуцао на свог непријатеља. Иако су они веома дивљи људи, овим се такође показује колико се они повинују султановим наредбама и доказују оданост ()..()

(166) ()..() Већина становника града Скадра су муслимани и њихова непоколебљивост у вери је позната. Већина становника малесија, то јест брда, су католици (латини).⁸ Упркос томе, између муслимана и

ла (*Istanbul Belediye Kütüphanesi*) i objavio pod naslovom: „Cevdet Paşa'nın İşkodra'ya me'muriyetine âid vesikalar“, Документа о служби Џавид-паше у Скадру у [*Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* XIV, 19 (1964), 41-56; XV, 20 (1965), str. 21-38; XVI, 21 (1966), 39-52 и XVII, 22 (1967), 181-193.

⁵ Види: Н.-Ј. Kornumpf, Ahmed Cevdet Paşa über Albanien und Montenegro, *Der Islam – Journal of the History and Culture of the Middle East*, Volume 47, Issue 1 (January 1971), 93-135.

⁶ На 5. Интернационалном конгресу о балканској историји одржаном на Бледу од 27. септембра до 1. октобра 2017, турски историчар İbrahim Yılmazçelik, је поднио занимљив реферат о томе: *Cevdet Paşa'ya Göre Balkanlar'da Sosyal Hayat Üzerine Bazı Tespitler*.

⁷ Напомена: у оригиналном тексту стоји „Auslassungensinddurch . . . gekennzeichnet“. Да се не би правила забуна између тачке и три тачке коју аутор користи да би указао на изостављене дијелове, у преводу смо користили угласте заграде тамо гдје треба да стоје три тачке

⁸ Уобичајен израз који аутор користи у називу католичког становништва.

њих постоји једна необична слога. Иако је већина становника Скадра раније сишла са планина и благословили се примањем ислама, они нису заборавили своје старо крвно сродство. Пошто њихова веза са племенима којима припадају још не престаје, они посећују једни друге. Када католици, становници брда, дођу у град, они не бивају гости код своје браће по вери, већ обавезно одседају код кућа једног од муслимана и без икаквих устезања и формалности пријатно комуницирају један са другим попут чланова једне фамилије.

(167) Хришћани православне вероисповести су презрени како код муслимана, тако и код католика, а Црну Гору ревносно подржавају због исте верске припадности. С друге стране, у Скадру има мало православца. Муслимани и католици се у сваком погледу понашају као савезници и обе стране гледају на православце као на невернике. Укратко, у време када се овде најпре ширило хришћанство, а касније и ислам, верске разлике нису уништиле крвно сродство и племенско јединство. Католици су одавно ослобођени од цизије и уместо тога обавезали су се на војну службу; сматрају је запосебну дужности и иду на места која им се нареди, а за то добијају по 300 дирхема⁹проје и један куруш за додатне дневне трошкове. Постојао је један стари обичај по комејонима који су показали своју храброст у борби додељивана једна челенка, а награђивани су одређеним наградама и они који би донели одрубљене главе. Међутим, пошто је обичај јавног показивања одрубљених глава у цивилизованим земљама забрањен, његово практиковање је, такође, престало и у Османлијској држави. Овај је обичај, међутим, у Црној Гори раширен и због тога је тешко становнике брда око Скадра одвикнути од тога. Не би требало да се праве разлике између муслимана и хришћана, јер је потребно да се спроведу војне реформе на адекватан начин и сви они се морају постепено навикавати на цивилизован начин живота тако што ће се редовно ангажовати у борбама(..)

(168) (..) Албанци су навикли на то да једу проју, апшенични хлеб виде као неку врсту пецива. (Због тога постоје компликације приликом снабдевања хлебом албанских регрута пошто се османлијским редовним трупам доставља пшенични хлеб.) (..)

(169) (..) Срамотно је ходати по Скадру без оружја. (Хаџи Мухтар-ага (Наси Мухтар Аџа), председник меџлиса је због својих година изузет од ове обавезе) (..) Када се својевремено утврђивала црногорска граница, Горњи Васојевићи су припали Црној Гори, а Доњи Васојевићи су остали ван граничне линије. Пошто су Васојевићи, међутим, једно племе, нису прекинули везу један са другим, већ су сви духовно под утицајем Црне Горе наставили са отпором. Каза Гусиње, за-

⁹ дирхем = 1/400 ока; 1 ока = 1283 грама.

право, припада Босанском ејалету, њени становници су Бошњаци¹⁰, а земља (170) у кази је, такође, као што је уобичајено у Босни, подељена на читлуке. Нахија Доњи Васојевићи обухвата 700-800 кућа и цела је читлук гусињског бега и његових ага; чак 300 кућа припада читлуку Али-бега¹¹, једног бега из Гусиња и својевремено бјелополског мудира. Васојевићи су се, уз подршку Црногораца, ослободили са читлука док су још били читлук-раја и пошто је сваки од њих присвојио расположиву земљу, чинили су сведа не доспеју поново под власт Гусињаца.¹² Пошто је споменути Али-бег утицајна особа у томе пределу, предложило се његово премештање на место гусињског мудира, овог пута предлог је био упућен од команданта Гусиња – пуковника Али-бега. Међутим, овај предлог није могао да се оствари пошто је било јасно да би његовим приспећем тамо избила побуна Васојевића у неповољном тренутку.

(180) ()..() Осим овог немира (тј. напетости између Гусиња и Васојевића), постоји још један томе сличан проблем у вези са Мирдитама: отпочело је непријатељство између становника Шкрелји-малесије, једне од највећих малесија у Скадру и Мирдита. Обе стране су намеравале да устану једна против друге, а стране „пакосне“ земље су се, такође, потрудиле да унесу додатни немир. Ако би сада Мирдите савладале становнике Шкрелји-малесије, тада би се удружили Малисиорци из Скадра. Након што су они сви уједињени и Мирдите савладане, сукоби на црногорској граници бивали би чешћи, а сматра се и да не би било погодно време за стварање нових жаришта борби. Да би побољшао односе, пуковник Ахмед-паша је послао писмо капетану Мирдита Биб Дода-паши (Bib Doda Paşa) да дође у Скадар. У добијеном одговору извештава се о нападима којима су Мирдите изложене од Малисораца и обавештава да не могу више да се уздржавају и да ће се Мирдите дићи да заштите своју част. Пуковник Ахмед-паша је преко једног свештеника послао предлог барјактарима скадарских малесија да се поглавари¹³ сукобљених страна окупе на граници Мирдита и помире. Но ови одговорише да су се размерице овакве природерешавале од давнина у Скадру. Ови догађаји су били показатељ лоше намере Биб Дода-паше; на основу његовог понашања се закључује да је он, по савету једне

¹⁰ Примјетно је да термин „Бошњаци“, аутор користи за све муслимане словенског поријекла, на њемачком је то преведено као „seine Bewohner sind Bosniaken“

¹¹ Мисли на Али-пашу Гусињског. в. S. Skendi, *The Albanian National Awakening, 1878-1912*, Princeton 1967, 35; S. Gopčević, *Oberalbanien und seine Liga*, Leipzig 1881, 96, 338.

¹² Јасенте Екар даје једну другачију представу догађаја код Васојевића, прије свега муслиманских немира под вођством Али-бега. в. Н. Hecquard, *Histoire et description de la Haute Albanie ou Guégarie* [*Историја и опис горње Албаније у Геза*], Paris. 1858, 128 и даље.

¹³ Види: Hecquard, *Histoire et description de la Haute Albanie ou Guégarie*, 227 и даље.

стране државе, био у заблуди да ће се за њега, по узору на Књажевину Црну Гору, основати једна католична кнежевина. Биб Дода-паша је током Кримског рата био послат све до обала Дунава са извесним бројем невјерника¹⁴ и пошто је учествовао у војном походу против Русије, биће му заправо, по жељи француског амбасадора, додељен чин дивизијског генерала и примаће плату и порције на које је имао право сходно своме чину. Замислио је (181) и силно желео да на своју страну привуче све скадарске малесије које је хтео да обухвати у један санџак. Међутим, против њега се нашао Хасан Хоти, сераскер пет великих скадарских малесија, који га је сматрао за ривала због његове титуле паше. Такође, и ово је био један од разлога за ширење и јачање непријатељства између две сукобљене стране. Пошто се зими границе неколико скадарских малесија проширују до обале реке Маће, која се граничи са Мирдитама¹⁵, приближило се време да се Мирдите окупе како би се спустили у своја зимска пребивалишта. ()..()

(183) ()..() Што се тиче описа муслимана и хришћана, већина хришћана у Скадру су католици, а пријатељство и слога између муслимана и католика је толико јако да се тако нешто не може видети у некој другој земљи. Они поздрављају једни друге муслиманским поздравом „салам“. Католици се укључују под муслиманске барјактаре и муслимани под католичке, а у ратовима делају потпуно заједно. Обе стране поштују своје погинуле као шехиде (184). Ако се за њих у мешовитим селима прилаже новац имамима и свештеницима, католици учествују у прикупљању новца за имама, а муслимани у прикупљању новца за свештенике. Пошто се у скадарским малесијама осим свештеника нико овим не бави, и муслимани такође упућују новац свештеницима. Поред тога, ако католици желе да имају више од једне жене, одлучују се за склапање брака код имама. Католички свештеници настоје да спрече полигамију, али они не могу да нађу начина да одврате католике од овог обичаја. Католици се такође не устежу од давања својих ћерки муслиманима, а иако је то реткост, догоди се и да католици у малесијама оже-не муслиманске девојке. Тако рецимо, супруга Биб Дода-паше и мајка Пренк Дода је муслиманка и ћерка барјактара муслиманског племена Љори (Лори) у дебарској области. Биб-паша је тражио и нашао жену каква му одговара и верска разлика није могла да спречи овај брак.

¹⁴ Према Hecquard, *Histoire et description de la Haute Albanie ou Guégarie*, 243, Маирдите су били одлични борци

¹⁵ Према Gorčević, *Oberalbanien und seine Liga* [Горња Албанија и њена лига], 292; упореди: Hecquard, *Histoire et description de la Haute Albanie ou Guégarie*, 197; Осман паша је 1847. године дозволио племену Кељменди да могу напасати своја стада у равницама ријеке Маћ, јужно од Љеша.

Ипак, и муслимани и католици имају нешто заједничко: обе стране презиру православце¹⁶. У Скадру постоји обичај да се, након што свештеник изврши чин венчања по католичким прописима, тек венчани муж и жена доведу испред суда. Они ту потврђују свој брак испред шеријатског суда и за то плаћају таксу од пет куруша судији. Међутим, православци не иду на суд, већ закључују брак само код својих свештеника. Католички свештеници нису превише мучили да наведу Малисорце на фанатизам, а код Мирдита су у одређеној мери и остварили своје намере. Они су били такође ти који су утицали на Биб-пашу да прихвати неке сулуде идеје. И поред тога што свештеници и у другим малесијама нису имали неког успеха у својим тајним циљевима, ентузијазам није опадао. С друге стране, било је неопходно радити на очувању хармоније између муслимана и католика те су се власници земље доста трудили око тога. За то време, међутим, држава ништа није предузимала. Пошто су ратови још од османлијског освајања били главни разлог за такву хармонују, најподеснији начин за постизање жељеног циља¹⁷ било је формирање групе граничних војника, без разлике да ли су муслимани или хришћани, и то у оном подручјима и у местима којима је било потребно да се ова хармонија одржи, а фанатизам, на чијем оживљавању су радили монаси, сузбије. (..) (185) (..) Пошто се настоје ускладити наставне методе у руждијама¹⁸ у Скадру је за другог учитеља изабран и постављен један ђак из више класе. Такође, одлучиће се да Давуд-ефендија¹⁹, учитељ у скадарској руждији, буде надзорник и инспектор, да се подигне у скадарским малесијама по једна џамија и сибјан-мектеб (основна школа), да се у исто време дају плате учитељима ових школа, као и да се постави особа која ће бесплатно сунетити²⁰ (..) (..)

(188) (..) Албанија је зид Румелије и Скадарског санџака, полазиште и кључ који отвара врата према Гегама, који чини највећи део Албаније. Како је од појаве црногорског питања добила један необичан значај, околина Скадра постала је веома битна. Раније се Црна Гора на-

¹⁶ У вези са мјешовитим браковима муслимана и православаца види: Ekrem Bey Vlora, *Lebenserinnerungen, Memoari*, München 1968, 174 и даље.

¹⁷ Ради једне блокаде Црне Горе

¹⁸ Средња школа попут гимназије

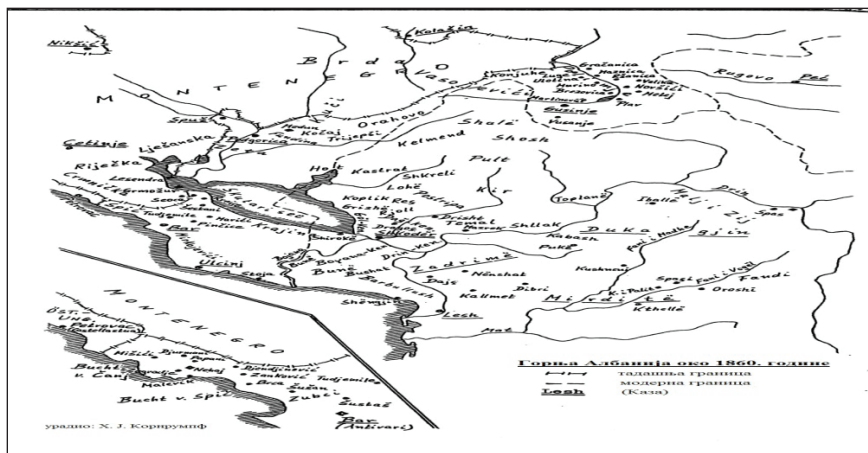
¹⁹ Mûderris Davud Efendi биће споменут, између осталог код Влора у *Lebenserinnerungen*, 143 као председник одбора Албанске лиге 1880. године. Види и: Gorčević, *Oberalbanien und seine Liga*, 99, 106, 557

²⁰ Аутор наводи да су се ови догађаји вјероватно догодили око 1860. У следећем изостављеном параграфу биће саопштено да му је, непосредно након што је Решид-паша стигао, предата управа Скадра. У Шематизму скадарског вилајета из 1312 (1894) се налази листа скадарских валија а Решид-паша се спомиње на стр. 9. Ове информације аутору верзије на њемачком језику је доставио Х. Калеси на шта му се овај захваљује.

живала „четири нахије“, пошто се Црна Гора састоји од црмничке, ријечке, љешанске и катунске нахије. Највећа и најодсеченија нахија је катунска нахија, чији је центар место Граб. У овом месту се налази седиште војводе нахије. Како је раздаљина од Граба до Цетиња шест сати, тако је и раздаљина до Грахова шест сати. Најпре је на Цетињу постојала митрополија, али је недавно овај духовни центар преиначен у кнежевину и Цетиње је тако постало седиште Књажевине Црне Горе. Кажу да је Мехмед-паша (Мехмед Паша), када је био босански валија, узео капетана Колашина као водича, са њим напредовао до Цетиња и да је наплатио цизију четири нахије. Кара Махмуд-паша (Кара Махмуд Паша) (189), мутасариф Скадра, је продро до каза Колашин и Никшић, потчинио их, повезао их оружјем са Скадарским санџаком, стигао на Цетиње и наплатио је цизију четири нахије. Због тога ће се у вези са њим водити тужба од Босанског вилајета да је Махмуд-паша неоправдано напао ове четири нахије. Ово се издваја као један од разлога за тадашњи ферман против њега²¹. Касније је Махмуд-паша био убијен од Пијала Павловића, што је резултирало настајањем немира, а више места биће анектирано од Црне Горе, чија ће се површина удвостручити. Нахије између каза Никшић, Колашин, Гусиње, Подгорица и Спуж, које се називају Брда, у потпуности су припале Црној Гори, а путеви између каза Спуж и Подгорица као и између Колашина и Никшића (на другој страни) били су затворени те су казе Спуж и Подгорица остале на другој страни Скадарског санџака. Након тога, услед побуне нахије Васојевићи, и каза Гусиње ће се такође прикључити Скадарском мутесарифлуку. Како становници ових каза увек воде рат са Црногорцима и како Црногораца има много више у поређењу са њима, Албанци су им пружили подршку. Све своје сукобе су водили по планинама, а на оно што су Црногорци радили било је такође узвраћено на исти начин и са ове стране границе. Пошто држави не приличи један такав дивљи обичај као што је показивање одсечених глава, становницима са ове стране границе је био забрањен тај стари обичај и напади. Међутим, Црногорци нису одустајали од напада на ову страну као ни од варварских метода убијања различитим методама војника и других становника које затекну, па ни од одсецања носева. Када се ово каже Французима, који су ипак најцивилизованији и који гледају на Црногорце као на њихове пријатеље, обично би одговарали: „Такви обичаји уопште не пристају владама и цивилизованим народима, али Црногорци су ипак дивљи људи. Међутим, уз образовање постепено ће се и они цивилизовати.“ Поново се враћамо теми: Након мог повратка у Цариград, финансије су биле у изузетно лошем стању, а пошто нико није знао како то да реши, дошао је Фуад-па-

²¹ Напад Кара-Мустафе паше Бушатлије на Цетиње десио се 1785, а његова смрт 1796.

ша (Fuad Paşa) који се искључиво бавио финансијским питањима²². Министар није имао времена да се брине о другим стварима. Упркос томе, у међувремену сам наложио да се уради једна карта Скадарског вилајета²³ која је предата Високој порти заједно са објашњеним примедбама, а карта садржи (190) потребне географске информације у вези са црногорском границом. Такође сам, и у посебним одборима, који су се састојали од најважнијих министара, усмено исцрпно предочио ово подручје и ситуацију у њему и у закључку рекао: „Када би ми се предао Босански ејалет са посебним овлашћењима, онима које имају Црногорци, могао бих цијелу Европу напасти јер нико не би могао да пређе моју границу, док ја, с друге стране, упадам са своје територије и изненада нападам жељена места. Када ме напада једна супериорна сила, ја се повучем и сакријем се унутар своје границе. Овоме не може нико на свету одолети. Ми не можемо војском опколити Црну Гору. Када ми не можемо, тада Црногорци напуштају своју територију и планирано нападају села. Ми одмах потом продremo у њихову земљу и кажњавамо их, али не можемо да заштитимо нашу земљу од њиховог зла.“ Није се могло не одговорити на ове моје притужбе те је Фуад-паша одлучио да се Црна Гора од тог тренутка нападне. Помучио се око прибављања потребних средстава. Сада закључујем једним описом географске ситуације Скадра.

²² 1861; упоредите уз то можда R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton 1963, 112. Фуад паша је између осталог поништио и османски папирни новац.

²³ Један други живи примјер живе картографске активности на османлијској страни је карта Црне Горе из 1874.године коју је османлијски Генералштаб (Erkân-ı Harbiyye Dairesi) израдио током ратних заплета и која поред историјских записа из 1869. године садржи такође и неке из 1860. године.

Попис броја кућа у Скадарском санцаку
Каза Бар
Махале нахије Спи

	Мус.	Кат	Прав.	Укупно
Махала Ђурмани ²⁴			38	38
Мишићи			50	50
Заграђе		15	12	27
Папани		3	25	28
Ђенђиновићи		40	15	55
Занковићи		30	1	31
Малевик		30		30
Брца		30		30
Укупно		148	141	289

Становници казе Бар су Бошњаци и причају босански, али пошто становници Спича већином одлазе привремено као баштовани у Цариград, причају такође и турски²⁵ Тако се у кази Бар говори како босански, тако и турски. Пошто се нахија Мркојевићи граничи на једној страни са казом Улцињ, а на другој са казом Скадар, становници ове казе служе се и албанским. Кућа барјактара Спича је у махали Занковићи, а Занковић је заправо презиме барјактара.

	Мус.	Кат	Прав.	Укупно
Село Шушањ	-	70	-	70
Село Зупци	3	50	-	53
С. Туђемили	53	-	-	53
Село Шусташ	30	10	10	50
Укупно	86	278	151	515

²⁴ На 185 страни едиције додатно још стоји (...) пошто су становници села Мишићи и Ђурмани нахије Спич ближи аустријској граници и пошто су више од пола становника заливске луке Чањ православци нагињу Црногорцима (186); Црногорци увијек пролазе кроз њихова села када иду по со из тамошњег магацина

²⁵ На 162. Страни едиције још пише: [...] Пошто у нахији Спич има само 140 православних кућа не понашају се тако пријатно као католици и пошто пуно становника Спича иду у Цариград као баштовани, само се кратко задржавају у свом завичају [...]

Становници села Туђемила су стално у рату са Црногорцима, а они католици који живе у њиховом кругу им помажу.²⁶

Мус . Кат. Прав укупно

183 52 35 270 Тврђава Бар и околина²⁷

315 315 Нахија Мркојевић

330 186 1100

Католички бискуп у кази Бар има статус надбискупа²⁸.

(191) Каза Спуж

Мус. Кат. Прав. Укупно

130 / 20 150 Насеље Спуж²⁹

15 / 285 300 Дванаест села

145 / 305 450

Сви становници казе Спуж су Бошњаци и говоре босански. Хришћани нагињу ка Црној Гори због исте верске припадности.³⁰

Каза Подгорица

Мус. Кат. Прав. Укупно

50 / / 50 Тврђава Жабљак³¹

300 / 500 800 Нахија Зета тј. равница Подгорице,
која обухвата 12 села и која досеже
до Скадарског језера

²⁶ Након 179. стране едиције пише: Црногорци су присвојили земљу у нахији Спич. Текст потом иде овако: [...] Због тога је дат чин капетана Халил-бегу (Halil Bego) из владајуће фамилије из села Туђемиликоје се налази код Спича. Халил-бег је познат по великој храбрости. Као његова пратња одређено је 50 војника и послато једно писмо да би се подстакао на заштити. Исто тако је Јово, барјактар из Спича добио чин капетана и њему је додијељена пратња од 50 војника која се састојала од муслимана и католика. (.....)

²⁷ Несquard, *Haute Albanie*, 197 и даље наводи да има 50 муслиманских породица у старом граду и 4000 у вароши (2500 муслимана, 850 католика и 650 православаца). Бројке на карти показују другачију слику. Према Gorčeviću, *Oberalbanien*, 206, у Бару је прије 1876. године било 8000 становника (4000 Срба, 3000 Албанаца и Грка 1000 Турака), од тога око 2000 у цитадели, 500 на обронцима, 2000 у вароши и 4000 у доњем граду. Он ипак одсуа од наведених бројева на стр. 348.

²⁸ Барска надбискупија постоји још од XI вијека и у османлијском периоду се састојала од шест парохија. (Несquard, *Haute Albanie*, 467 и даље; према Gorčeviću, *Oberalbanien*, 385, било је седам парохија).

²⁹ Према Несquard, *Haute Albanie*, 93, 100 становника (80 турских и 25 словенских породица), на карти 900 Турака и 300 Грка; Gorčević, *Oberalbanien*, 252, 200 муслиманских и 30 грчких кућа.

³⁰ [...] становници села Грбавци у кази Спуж су православци и због исте вјерске припадности једнако нагињу Црној Гори [...] становници села Врањина које се састоји од 80 кућа и које лежи на обали Скадарског језера су православци и подређени су Црној Гори

³¹ Према Несquard, *Haute Albanie*, 77, 460 муслиманских становника, према Gorčeviću, *Oberalbanien*, 252, 100 муслиманских, 20 грчких кућа

425	55	170	650	Насеље Подгорица ³²
775	55	670	1500	
Малесије у кази Подгорица				
Мус.	Кат.	Прав.	Укупно	
/	/	450	450	Нахија Кучи Дрекаловићи (Доњи Дрекаловићи) ³³
/	/	115	115	Нахија Орахово
15	35	/	50	Нахија Кочај ³⁴
15	/	85	100	Нахија Фундина
/	100	/	100	Нахија Тријепши
100	250	/	350	Нахија Грудџи ³⁵
905	440	1320	2665	

У близини тврђаве Жабљак налази се турбе Бали Бабе (Bâlî Баба), а околина ће бити названа Балије (Bâлије)³⁶. Овде се налази и једно село од пет кућа. Иако су његови становници православци, Црногорци су ово село спалили, а становнике му ухватили и одвели.

Нахија Кучи је подијељена на два дела, Горњи и Доњи Кучи. При одређивању црногорске границе мешовита комисија³⁷ је као основу за утврђивање границе требало да узима исказе становника са обе стране. Пошто су Кучи својевремено били у побуни и пошто су потчињени Црној Гори, становници Подгорице нису могли да дођу (192) до границе. Гранична линија је била утврђена само према информацијама које су дали Црногорци и њихови потчињени Кучи, при чему су Горњи Кучи припали Црној Гори, а Доњи остали на овој страни. Међутим, ово није потврдио комесар османлијске владе. Такође, због исте верске припадности Доњи Кучи (Дрекаловићи) су нагињали ка Црној Гори и бивали

³² Према Нескуард, *Haute Albanie*, 72, 6540 становника (950 кућа, од тога 630 муслиманских и 270 православних); 4150 Турака и 2190 Грка, на карти Горчевић, *Oberalbanien*, 252 наводи 1000 муслиманских, 250 грчких и 10 католичких кућа

³³ За Куће Дрекаловиће Горчевић, *Oberalbanien*, 254 најмање 9000душа, све грчко-православни Срби.

³⁴ Горчевић, *Oberalbanien*, 243, ова нахија има 450 становника, од тога 20 муслимана и 30 православца.

³⁵ У *Haute Albanie*, Нескуард наводи на карти бројке од 1000 муслимана и 2000 католика. Горчевић, *Oberalbanien*, 244, наводи 1200 muslimana i 1000 katolika.

³⁶ У Нескуард, *Haute Albanie*, 77 и даље, ово турбе није споменуто.

³⁷ Комисија за измјену границе између Османлијске државе и Црне Горе окупила се у Дубровнику 1858. године. Након једне конференције Великих сила 1859. именована је и комисија инжењера за одређивање границе. Види И. Радосавовић, *Међународно правни положај Црне Горе у другој половини XIX вијека*, Београд 1960, 35, 42, 50 ; F. Bamberg, *Geschichte der orientalischen Angelegenheit im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens* [Историја Источног питања између Париског и Берлинског мировног уговора], Berlin 1892, 318.

одани само због тога пошто се у њиховом подручју налази османлијски гарнизон у Медуну³⁸. Језик становника Орахова, као и Куча, је босански. Пошто нахије Кочај и Фундина леже на албанској граници, њихови становници говоре како босански тако и албански. Становници нахије Тријепши и Груди су Албанци и они говоре албански. Укратко, сви становници Подгорице су Бошњаци, док су сви становници Тријепши и Груди Албанци. Као и у случају скадарских малесија, тако је и за малесије Тријепши, Фундина и Кочај у Подгорици доведен један буљукбаша (bölükbaşı). Барјак Груди имају исто тако једног буљукбашу у Подгорици; иако они због близине места припадају кази Подгорица, ипак се убрајају у скадарске малисорце пошто иду заједно у борбу са барјацима Хот и Кељменди.

Каза Гусиње³⁹

Мус.	Кат.	Прав.	Укупно	
120	/	/	120	Село Вусање
570	/	30	600	Насеље ⁴⁰ Гусиње
6	/	19	25	Махале Војеслав* и Ђурићи
50	/	/	50	Село Мартиновићи, једна гусињска малесија. Сви становници

³⁸ S. Gorčević, *Der turco-montenegrinische Krieg I* [Црногорско-турски рат, knj. 1], Већ, 1877, стр. 95, Кучи Братоножићи (Горњи Кучи) су се већ 1739. повезали са Црном Гором и остављени су тамо при регулисању границе 1862. Кучи Дрекаловићи (Доњи Дрекаловићи) остали су субјекти Османлијске државе, али су скоро увијек живјели независно.

³⁹ Подаци у вези са гусињском казом су веома различити. У Шематизму призренског вилајета (Prizrin Vilâyeti Salmâmesi) из 1290. (1873/74) и 1291. (1874/75) године Гусиње има 20 села и 740 кућа у којима живи 2570 муслиманских и 1125 немуслиманских глава. Нејасно је да ли су нахије Полимље и Доњи Васојевићи укључени у овај број. Уопште се не помињу. Поред тога на стр. 92. *Şematizma* из 1291. године стоји да Гусиње има само 740 кућа. За Плав је дат податак да има 272 куће (H. Kaleshiun, H. J. Kornrumpf, „Das Wilajet Prizrenim 19. Jahrhundert“ [„Prizrenski vilajet u 19. vijeku“], in *Südost-Forschungen* [Часопис за истраживање југоисточне Европе] XXVI, München 1967, 202). Hecquard, *Haute Albanie*, 97, убраја у 4000 становника у Гусиње, осим 50 словенских фамилија сви су муслимани. Исто тако Gorčević, *Oberalbanien*, 252 и даље, наводи да каза има 14000 становника (5000 муслиманских Албанаца, 600 муслиманских и 3000 православних Срба).

⁴⁰ Овдје треба да стоји касаба (као и у тексту) умјесто каза. Ова два израза се често мијешају у турским изворима. Упореди: Kaleshi-Kornrumpf, *Das Wilajet Prizren*, 204.

* Напомена: у оригиналном тексту који је транскрибовао Џавид Бајсун: Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-30*, yayınlayan Ord. Prof. Cavid Baysun, *Türk Tarih Kurumu Yayınlarından* II. Seri – No. 17^a, TTK Basımevi, Ankara 1960, стр. 192), као и у њемачком преводу тог оригиналног текста стоји (Voyeslav, односно у њемачком преводу Војеслав) за махалу у гусињској кази. Види: H.-J. Kornrumpf, Ahmed Cevdet Paşa über Albanien und Montenegro, *Der Islam – Journal of the History and Culture of the Middle East*, Volume 47, Issue 1 (January 1971), 107). Највјероватније је да се ради о топониму Војно село у општини Гусиње.

				су муслимани, а изворни су се одвојили од малесије Кељменди
250	/	/	250	Насеље Плав
996	/	49	1045	

Нахија Полимље

Ова нахија се налази између места Плав и нахије Васојевићи.

Мус.	Кат.	Прав.	Укупно	
8	/	15	23	Махала Метеј
15	/	/	15	Новшиће
/	/	60	60	Велика
3	/	12	15	Брезовица
15	/	/	15	Коњухе

1037 / 136 1173

Нахија Полимље има укупно око 235 кућа. Припадају јој ових пет махала са 128 кућа.

(193)

Мус.	Кат.	Прав.	Укупно	
15	/	15	30	Село Ржаница ⁴¹
/	/	15	15	Махала Машница
/	/	30	30	Махала Грачаница
/	/	5	5	Махала Мурино
/	/	12	12	Махала Улотине (Латине, Слатине)
/	/	15	15	Махала Луге
1052	/	228	1280	

Село Ржаница у нахији Полимље је са својих пет махала у побуни. Иако су половина становника Ржанице муслимани, нису се могли заштитити те су заједно са Васојевићима потчињени Црној Гори. Пет кућа у Грачаници су биле муслиманске, али пре неколико година су одустали од ислама.

Нахија Доњи Васојевићи

Мус.	Кат.	Прав.	Укупно	
/	/	800	800	Нахија Доњи Васојевићи
1052	/	1028	2080	

Село Вусање је једна малесија под Гусињем. Становници села су дошли из малесије Кељменди, настанили се ту и прихватили ислам. Првобитно је каза Гусиње припадала Босанском ејалету, а сви њени становници су Бошњаци. Ипак, устанком становника нахије Васојевић, која се простира на путу према Босни, овај пут је био затворен, а како је пут од

⁴¹ На стр. 170 едиције описано је као муслиманско село. Лежи у сусједству Васојевића и удаљено је два и по сата од Гусиња.

казе Пећ до Новопазарског санџака био такође често затворен током зиме, каза Гусиње је остала на овој страни и због тога била прикључена Скадарском санџаку. Нахија Васојевићи се састоји из два дела, Горњи и Доњи Васојевићи.⁴² Када је црногорску границу утврдила мешовита комисија, Горњи Васојевићи су припали Црној Гори, док су Доњи Васојевићи остали изван. Иако се демаркација морала темељити на сведочењу становника обе стране, становници из Гусиња нису могли да дођу до границе. Утврђивање границе десило се само према исказу Васојевића и због тога није била потврђена од комесара Високе порте. Један извештај тадашњег комесара османлијске владе наводи да се заправо Доњи Васојевићи састоје од само 800 кућа, но када се сједине са Горњим Васојевићима, могу да достигну број од око 3000 војно способних (џакмак = кременјача).

(194) Каза Скадар

Мус.	Кат.	Прав.	Укупно	
700	150	250	1100	Нахија Крајина
2500	900	100	3500	Град Скадар
600	80	20	700	Нахија Бергранд
40	200	/	240	Нахија Обала Бојане
300	400	/	700	Нахија Обала Дрима
4140	1730	370	6240	

Малесије које су повезане са Скадром

Мус.	Кат.	Прав.	Укупно	
/	150	/	150	Малесија Шлак (Shllak)
/	150	/	150	Малесија Темал
420	80	/	500	Малесије Пострипа са Дришт ⁴³
120	/	10	130	Малесија Грија (Grizhë)
10	140	/	150	Малесија Рјол ⁴⁴ (Rjoll)
70	30	/	100	Малесија Коплик ⁴⁵
60	30	/	90	Малесија Обала Скадарског јез.
4820	2310	380	7510	

Због тога би било нужно да се испод њих на неком погодном месту подигне једна прилично чврста кула. Ово није извршено. Пошто су Васојевићи тако остављени, не само да нису кренули путем устанка,

⁴² Упоредити ово и слједеће такође на горе поменутог стр.11.

⁴³ Нескуард, *Haute Albanie*, на карти је дат број од 6700 становника, од којих су 2700 муслимани. Горчевић, *Oberalbanien*, 247, 4600 католика и 2500 муслимана.

⁴⁴ Нескуард, *Haute Albanie*, на карти је дат број од 1600 становника од чега је 1240 католика, остатак су муслимани. Горчевић, *Oberalbanien*, 246, даје број од 1500 муслимана и 1000 католика. Нескуард даје у *Haute Albanie*, 153, број од 4050 становника од чега је 2000 муслимана. Гопчевић, *Обералбаниен*, 246, има 1500 муслимана и 1000 католика.

⁴⁵ Нескуард, *Haute Albanie*, стр. 153, број од 4050 становника, од чега је 2000 муслимана. Горчевић, *Oberalbanien*, 246, има 1500 муслимана и 1000 католика.

него су позивали и становнике суседне нахије Полимље на побуну и насилно укључили њихових шест села у круг своје побуне.

Пет великих малесија Скадра⁴⁶

Мус.	Кат.	Прав.	Укупно	
23	500	/	523	Хоти ⁴⁷
50	500	/	550	Кељменди ⁴⁸ је раније било једно веома велико племе које се поделило. Становници села Вусање и Мартиновићи у кази Гусиње, као и становници у нахији Ругова у кази Пећ су се одвојили од овог племена
180	320	/	500	Шкрељи (Shkreli) ⁴⁹
200	300	/	500	Кастрати ⁵⁰
225	225	/	450	Пећ са Лохе (Reç sa Lohë) ⁵¹ . Обе се рачунају као једна малесија.
5498	4155	380	10033	
/	1250	/	1250	Шаље са Шошима, Пултима, Кирима, Топланима ⁵² (Shalësa Shosh, Pulti, Kir, Toplanë). Становници Шаље су најди- вљији скадарски Малисорци. ⁵³
5498	5405	380	11283	

⁴⁶ На страни 174 едиције пише: [...] (Већина скадарских малесија су католичке и пошто су и они смртни непријатељи Црногораца, уз то предузимају и разбојничке акције које врше такође и Црногорци, што подстиче љубомору и бијес становника Скадра и изазива општи немир [...])

⁴⁷ Нескуард, *Haute Albanie*, 161 и на карти наводи број од 4000-4500 становника, изузев 500 муслимана, остатак су католици. Горчевић, *Oberalbanien*, 241, даје само број од 2470 католика и 30 муслимана.

⁴⁸ Нескуард, *Haute Albanie*, на карти је дат број од 4000 становника са 200 муслимана. Горчевић, *Oberalbanien*, 242, даје број од 3270 католика и 80 муслимана.

⁴⁹ Нескуард, *Haute Albanie*, на стр. 198 и на карти даје број од 4280 становника, од тога 1280 муслимана остатак су католици, Горчевић, *Oberalbanien*, 242, 4100 католика и 600 муслимана.

⁵⁰ Нескуард, *Haute Albanie*, 201 и на карти дат је број од 3600 католичких и 1000 муслиманских становника. Горчевић, *Oberalbanien*, 246, 2000 католика, 160 муслимана и 140 Грка

⁵¹ Горчевић, *Oberalbanien*, стр. 296, означен је као муслимански барјак. 1200 муслимана и 60 католика код Нескуард, *Haute Albanie*, карта.

⁵² *Haute Albanie*, 143 и на карти дат је број 6412 или 6417 католичких становника. Горчевић, *Oberalbanien*, 248, 7100 католика и 200 муслимана

⁵³ Горчевић, *Oberalbanien*, након стр. 294 означава Шаље и Шоше заједно са Пултима као посебно дивље.

Нахија Крајина протеже се дуж обале Скадарског језера. Њена морска страна је каза Бар. Обухвата седам села: Сеоце, Крница, Шестан, Мурићи, Крајина, Пинчице и Широка (Схирокѐ). Сеоце се деле на два дијела: Горње и Доње Сеоце. Приликом демаркације Горње Сеоце је припало Црној Гори. Сеоце се налази преко пута места Бар и преко пута села Зупци и Мурићи који припадају кази Бар. Каза Скадар и њена повезана подручја су у потпуности насељена Албанцима и они причају албански. Села Сеоце (195) и Крница⁵⁴ имају хрватске и православне становнике и причају босански. Због тога становници оба ова села нагињу Црној Гори. Становници Шестана су Албанци и причају албански, они су католици и противници су Црне Горе. Становници села Мурићи⁵⁵ и Крајина су муслимани. Шестаници заједно са њима воде рат против Црногораца, а како се Шестанци граниче са Хрватима, знају такође и босански. Нахија Крајина је врло каменита. Њени становници углавном иду преко језера до подгоричке равнице и баве се тамо пољопривредом. Становници Сеоца и Крнице су, заправо, наклоњени Црној Гори због исте верске припадности и националности, мада су приморани да се праве да су одани због имања која им се налазе у подгоричкој равници и да се правдају да и њих устанак у Црној Гори погађа.

Скадар не изгледа као један град; то је раштркано место са пуно башта и дрвећа. Најгушће је насељено при језеру и ово подручје се зове Терзихане (Terzihâne). Са ове стране, тј. на обали Дрима, леже градске четврти Баћалек (Bačallek = Bahçe), Ајазма (Ayazma), Табаки (Debbağhâne) и Тепе (Tepe) и ово подручје се такође зове Табаки. Када ловишта за рибу (сваке године) порасту изнад великог моста на Бојани⁵⁶, Скадарско језеро плави и прелива се преко обала. Када се ова риболовишта у потпуности уклоне, у подгоричкој равници остане доста пољопривредних имања под водом⁵⁷, поготово око језера. Дуж Дрима на

⁵⁴ Према једној забиљешки на 188 страни споменута оба села су православна.

⁵⁵ Према Гопчевићу, *Der turco-montenegrinische Krieg* III [Турско-црногорски рат, књ. 3], Wien 1879, 19, Мурићи живе у вјечној крвној освети са Црногорцима.

⁵⁶ И дан-данас код Скадра постоји једно ловиште рибе, а богатство рибом ријеке Бојане је посебно истакнуто. в. Џ. Јопузи (red.), *Guide d'Albanie*, Tirana 1958, 183, 193, 195.

⁵⁷ За осцилације у нивоу језера је прије свега одговорна вода која долази из Дрима и Кира, а поготово након што је Дрим 1858/59. године (ова година може бити тачнија него 1846, пошто (J. G. V. Hahn), *Albanesische Studien* [Албанске студије] I, Jena 1854, након стр. 137. Под напоменом 97 ове околности нијесу познате) промијенио своје рјечно корито и почео да се улива у Бојану, в. В. Péch, Albanien, in *Illyrisch-albanische Forschungen*, II, München und Leipzig 1915, 45-82, поготово након стране 58 у вези са хидрографским и геолошким проблемима. Према Евлији Челебији (Evliya Çelebi, VI, İstanbul 1318, str. 111) преко Дрима у вароши Скадар имају два моста. Да ли је аутор Кир и Бојану замијенио са Дримом или постоји неки други разлог за наведени податак?

територији Пука (Pukë), а прекопута Темаљ-малесије налазе се збиља величанствене шуме, као што је већ било споменуто, али ипак се није могло кроз њих проћи и истражити.⁵⁸

Каза Улцињ

Мус.	Кат.	Прав.	Укупно	
454	/	2	456	Насеље Улцињ ⁵⁹
/	6	1	7	Махала Мера
/	21	/	21	Село Штој, до Мере
86	87	1	174	Пет других села
540	114	4	658	

Каза Задрима⁵⁴⁶⁰

Мус.	Кат.	Прав.	Укупно
50	450	/	500

Задрима је нахија која се састоји од различитих села, а земља кој је углавном погодна за пољопривреду. Њени становници су земљорадници. Ипак, дешава се да луталице из Мирдита долазе овамо и малте-тирају њене становнике.

(196) Каза Љеш

Мус.	Кат.	Прав.	Укупно	
100	50	/	150	Насеље Љеш ⁶¹
/	400	/	400	Малесија Љеш
100	450	/	550	

Иако је Малесија Љеш малобројна, они важе за једно јако и ратоборни племе. Немају обичај да се одмах након посла (= борбе) врате кући као и други Малисорци, већ на бојном пољу чекају стрпљиво наређење власти.

Каза Дукађини⁶²

⁵⁸ Шуме је већ поменуо Хан (Hahn). Gorčević, *Oberalbanien*, након стр. 173.

⁵⁹ Gorčević, *Oberalbanien*, 256, 3500 муслимана, 20 католика и 400 Рома; тек од 1850. хришћани смију да живе у граду (стр. 11).

⁶⁰ Или Сапа након што је истоимени град уништен. Главно мјесто је у Дајћу (Dajç), сједиште бискупа у Ненштату (Nënshat). Gorčević, *Oberalbanien*, 356

⁶¹ Gorčević, *Oberalbanien*, 262; (Hecquard) који у *Haute Albanie*, на стр. 57 пише да има 5300 становника, што мора да се провјери за 3300, пошто цијела нахија на карти има (4750) 3000 католика, 200 муслимана и 100 Рома, што износи (стр. 61) само 2000 становника (без села (Merqin) и Каљмет (Kallmet)), од чега је засигурно трећина католика.

⁶² Дукађин је један од многих примјера потпуно различитих података у вези са становништвом И конферсијом. Hecquard, у *Haute Albanie* на својој карти даје: Пука 2000 муслимана, Ибала (Халија) 1200 муслимана, 1100 католика, Маљи Зија 1000 муслимана и 1500 католика. Gorčević, *Oberalbanien*, након стр. 264: Пука 2300 католика и 700 муслимана, Ибале 2900 католика и 1100 муслиман, Маљи Зија 700 католика и 1200 муслимаа.

Мус.	Кат.	Прав.	Укупно	
200	900	/	1100	Нахије Пука (Пукѐ) и Ибала (Ибаллѐ)
400	/	/	400	Нахија Маљи зиј (МаљиЗиј)
600	900	/	1500	

Село Калмет у Задрими је седиште Љешанске бискупије. Пелатунски малисорци⁶³, тј. Дукађини су једна бискупија.

На приморској страни казе Улцињ почиње Албанија. Становници се баве поморском трговином и због тога нису толико дивљи као становници суседних места. Имају око 80 трговачких бродова⁶⁴ и како током зиме нису у стању да их оставе усидрене и заштићене код Улциња, током овог годишњег доба одвозе их у близину луке Шенђин (Shëngjin) и других лука. Процењује се да мушка популација ове казе износи више од 3500. Тоши, власници једне од седам католичких кућа у махали Мера (Mer'â), генерацијама су били поданици османлијске власти. Како су Французи раније под своју заштиту узели поглавара Тому, његов син је по његовој смрти такође добио француски пасош. Тако и Ђуро, власник једне православне куће у споменутој махали, је имао обичај да не плаћа порезе јер је његов отац Нико пре 60 година дошао из Котора и наставио се у Улцињу, те он сада тврди да је аустријски поданик. Католици из 21 куће у селу Штоја припадају скадарским малисорцима; они се током зиме задржавају у овом селу, а током лета одлазе у брда. На основу њиховог старог имунитета они не плаћају војницу. Сходно томе, број кућа у кази Улцињ, које су у пореском регистру уписани као локални субјекти, износи 635.

(197) Пука (Pukë), Ибала (Iballë) и Маљи Зија (MaljiZij) су генерално Малисорци. Ове три нахије су првобитно припадале санцаку Дукађин. Када је овај укинут, дошли су под скадарски санцак, а данас се ове нахије зову Дукађин. Раније су становници нахије Маљи Зија били сви католици. Недавно су убили своје свештенике и бискуп их је искључио из цркве, након чега су они сви постали муслимани.

Нахије Мирдита

Мус.	Кат.	Прав.	Укупно	
/	500	/	500	Нахије Ороши (Oroshi). Овде је

⁶³ Можда је Полатум (Polatensis) Мајор, дијацеза са сједиштем у бенедиктинском манастиру Св. Павле (ShënPal); Кишан Палит (Kishai Palit) код Блиништа (Blinisht) у Мирдитима, код чијих остатака Мирдите имају обичај да одржавају своја окупљања све до почетка XX вијека. Види: Šufflay, Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien [Стање цркава у преосманлијској Албанији], ин *Illyrisch-albanische Forschungen*, I, München und Leipzig 1916, 216, 272.

⁶⁴ Тако процењује такође и Гопчевић, *Oberalbanien*, 9. До 1860. морали су да имају до 190 бродова.

				кућа капетана Мирдита
/	500	/	500	Нахија Спаћи (Spaçi)
/	500	/	500	Нахија Кушнени (Kushneni)
/	500	/	500	Нахија Фанди (Fandi)
/	500	/	500	Нахија Дибри (Dibri)
/	2500	/	2500	

Све Мирдите су католици. Укупно има 2500 кућа и састоје се из пет нахија. Није утврђено колико заправо кућа свака нахија обухвата, али пошто су нахије близу једна другој, процењује се да свака нахија има по 500 кућа⁶⁵. Праве Мирдите су становници нахије Ороши, Спаћи и Кушнени. Ове три нахије гледају једна на друге као на чланове породице и побратиме па због тога не узимају девојке једни од других и у крвној освети су заједно. Налазе се у бискупији Љеш и имају црквеног старешину са титулом абе (abe). Раније су нахије Фанди и Дибри посредством женидбе/удаје и суседства са Мирдитама такође убрајани у Мирдите, али по фамилијарним праву нису једнаки са поменутих три нахијама. Они дају своје девојке за удају и исто тако доводе девојке са друге стране.

Нахијама Мирдита управља капетан, а капетани долазе из фамилије Дода. Много раније стајали су под наређењем и контролом војвода Дукађинског санџака. Након што је укинут Дукађински санџак и војводства су укинута, Мирдите су заправо прикључене Скадарском санџаку, но ипак (198) (након тога) јачао је утицај капетана те су им припали наредбе и управљања. Католички свештеници који су дошли из Европе су лоше утицали на Биб Дода-пашу, капетана Мирдита, и наводили га на пут сулуде независности. Утицај католичких свештеника је све више јачао. Иако су се католички свештеници такође ангажовали против полигамије и у другим скадарским малесијама, католици су од давнина имали обичај да, попут муслимана, узимају више жена. Први пут би се женили код свештеника, а други код имама⁶⁶. Један од најважнијих прописа црквених поглавара је била забрана полигамије, али у овим малесијама њиховим саветима се није придавало пуно пажње и тежине и доста свештеника који су инсистирали на томе је убијено.

Када је познати Скендер-бег, који је са више кућа био повезан, побегао, област које се данас назива Мирдитаостала је празна. Плеће Мирдита, које је настањивало околину Ђаковице, добро се показало у боју на Косову, а држава је према њима била пажљива. Како Мирдите нису могле више да живе у областима у којима су се налазиле, на ос-

⁶⁵ Упореди: Несquard, *Haute Albanie*, након стр. 219.и карта; Gorčević, *Oberalbanien*, након стр. 266.

⁶⁶ Видјети шта је напријед наведено о овом питању.

нову њихове молбе, 840. године по Хиџри (1436/37) и од Хасан-ефендије, команданта Задрима, која је тада припадала Дукађинију, сачињен им је султанов ферман, тј. поседовни лист у вези са напуштањем ове земље. Овим ферманом је племену Мирдита дата област између река Малог (Fani i Vogël,) и Великог Фана (Fani i Madh).⁶⁷ Томе је уследио велики прилив околног становноштва Мирдитама, те им се број умножио, а бајаци Спаћи⁶⁸ и Дибри су се такође укључили у племе и број Мирдита је растао те се самим тиме и граница Мирдита ширила. Својевремено је Биб Дода тврдио да потиче од Скендер-бега и настојао је да са свештеницима састави одговарајуће родословно стабло. Једном другом приликом је тврдио да је наследник Љеке Дукађинија, чак је и наложио да му се направи печат „Дукађин“ који је утискивао на писмакоје је слао. Али пошто је истина у Албанији позната и како је утврђено да Доде не потичу ни од Скендер-бега, ни од Дукађинија и да Мирдите припадају најнижијим племенима скадарских малесија, ове тврдње Биб Дода-паше остадоше без ефекта.

(199) Преглед скадарског санцака - Куће

Мус.	Кат.	Прав.	Укупно	
584	330	186	1100	Каза Бар
145	/	285	430	Каза Спуж
905	440	1320	2665	Каза Подгорица са Жабљаком
1052	/	1028	2080	Каза Гусиње
2686	770	2819	6275	

Ово су земље Бошњака и Хрвата, али су становници нахија Груди и Тријеппи Албанци.

Мус.	Кат.	Прав.	Укупно	
5498	5405	380	11283	Каза Скадар
540	114	4	658	Каза Улциљ
50	450	/	500	Каза Задрима
100	450	/	550	Каза Љеш
600	900	/	1500	Каза Дукађин
/	2500	/	2500	Кајмакамлук Мирдите
9474	10599	3203	23266	

У скадарским малесијама титуле коџабаша и барјактара носе чланови истакнутих фамилија. Служба барјактара преноси се са оца на сина. Ђобари (алб. gjobaren, осм. gûbar)⁶⁹ долазе од глава великих фамилија, а врше функцију полиције. Осим тога, власт именује и буљукба-

⁶⁷ Упореди: Несқuard, *Haute Albanie*, 233

⁶⁸ Наведено према тексту едиције. Вјероватно треба Фанди

⁶⁹ Ђобар од Ђобе (Gjobe) = казнени новац. Тако се зову зато што имају дужност да изаберу стоку која ће бити одузета. Види: Gorçević, *Oberalbanien*, 284.

ше (*bölükbaşılar*) који морају да потичу из богатих породица града Скадра. Плате буљукбаша износе 300 куруша сваког месеца, док буљукбаша племена Хоти добија 350 куруша. Серкердија (*osm. serkerde*) свих је Хасан Хоти. Буљукбаше су смештене у Скадру. Када им се то зада, они иду у своје малесије, позивају потребан број особа, а ако је потребно иду сами и до брда, тамо позивају коџабаше, барјактаре и ђобаре и спроводе одлуку донету на одржаном састанку.

Када се изабере и именује буљукбаша неке малесије, прво се информишу барјактари и поглавари сваке малесије. Они потом долазе у Скадар, узимају буљукбашу, доводе га у своја села и представљају га народу, што представља један стари обичај.

(200) Такође, казом Дукађини управљало се помоћу једног таквог буљукбаше. Пошто се та каза налазила на путу за Призрен и пошто је требало да овај пут буде боље осигуран, дужност овог буљукбаше биће укинута. На њеном месту биће установљена једна каза и именован један мудир са платом од 700 куруша месечно, коме је као пратња дат изванредан број жандарма. По именовању мудира примењивали су се горе поменути стари обичаји који су се спроводили приликом именовања буљукбаша. Док је мудир као и буљукбаша живео у Скадру, у склопу мудирове канцеларије за заменика је постављена једна истакнута особа из Пука (*Pukë*) која је контролисала ред. Што се тиче сигурности пута према Призрену, то је спадало у дужност оног села које се налазио дуж пута, јер су становници свих села још од давнина морали да чувају своје границе. Другачије не би била загарантована сигурност пута (са постојећим жандармима). Међутим, што се тиче овог случаја, преображај буљукбаше у мудира заправо и није била од велике користи, те је крајем 1278. године по Хиџри (1861-1862), како је поминуто горе, један од истакнутих личности из Скадра, Селим-бег (*Selim Bey*) био послат у специјалну мисију у Мирдите.⁷⁰ Он је именован на место мудира Дукађинија са платом од 1500 куруша, са седиштем у Пукама. Нахијама у Мирдитама управљају капетани и тамо се не налази буљукбаша. Недавно је овде именован један кајмакам. Још одраније нахијом Задрима управља џаби (*осм. Cabi*)⁷¹, али се ова инстанца недавно преобразила у мудира. У нахијама Обала Дрима и Обала Бојане нема буљукбаше; нахије стоје под управом чиновника који се назива тахсилдар, тј. порезник (*осм. tahsildâr*). Као што је горе већ поменуто, нахија Грудина има једног буљукбашу који је настањен у Подгорици,

⁷⁰ Према стр. 181 па даље у едицији, Селим-бег (*Selim Bey*) је због свог поријекла — његов отац био је војвода Дукађина — морао бити кум Пренк Доду при церемонији стасавања мушкарца.

⁷¹ Неки сакупљач пореза — порезник.

а постоји и један други буљукбаша за остале повезане нахије у Подгорици. Становници казе Кучи нагињу Црној Гори јер овде није именован буљукбаша.

Град Скадар је као нахија и малесија толико подељен на барјаке да у градској четврти Терзихане има осам, а у Табаки седам барјака, што за цело место износи 15 барјака. Сви муслимани у граду су под овим барјацима и сви су спремни за поход због тога што су сви наоружани и зато што по њиховом схватању није часно ходати ненаоружан. Пошто су хришћани овог места били ослобођени дужности носења оружја и учествовања у рату (201), они се налазе изван барјака и за то су, још раније, прихватили један посебан порез, а и пошто у Скадру нико не потеже оружје на ненаоружаног, хришћани могу спокојно да се крећу по Скадру. Као што је већ поменуто, као један вид слоге католика и муслимана⁷² је и закључивање брака код својих верских старешина, те каснији одлазак до шеријатских судова да се брак потврди. Зато што, како за муслимане, тако и за католикесвих скадарских нахија и малесија, важи један стари обичај да носе оружје када иду у борбу под барјацима. Становници осталих места су у истој ситуацији, али ипак грађани Улциња, који се баве трговином – као што је већ речено – нису обавезни увек до те мере да ходају наоколо наоружани. Сваки барјак има једног барјактара који долази из круга утицајних становника. Барјаци се групишу према подручју и месту. Код неких барјака број чланова је већи, код неких је мањи, у неким нахијама има по један, док код других има више барјака. Петнаест барјака Скадара су потпуно наоружани и без изузетка су војно способни и опремљени кремењачама. Нахија Крајина се води као један барјак. Као густо насељени барјак Скадра, у овом барјаку има само скоро 2000 Албанца способних да носе оружје. Они се, када је потребно, узајамно подржавају уз договор са становницима нахије Спич и села Зупци и Туђемил у кази Бар. Нахија Обала Дрима⁷³ састоји се од 700 кућа и подељена је на два барјака, од којих је један Бушат (Bushat), а други Барбулуш (Barbullush). Под ова два барјака може да се окупи и до 1400 војно способних. Нахија Хоти се састоји од неких 500 кућа и подељена је на два барјака: на десни и леви барјак. Десни барјак је Рапша (Rapsh), а леви Трабојна (Trabojna). Под овим барјацима може да се окупи око 1200 људи. Ови барјаци се понашају по већ одавно познатом и устаљеном реду, а те устаљене прописе нико не сме да крши. Такође, они и своје оброке добијају по овом систему. Када се крене у ратни поход против словенских земаља, први барјаци су из племена Хоти: они први ступају на

⁷² Види о томе шта је аутор навео на почетку.

⁷³ У тексту погрешно стоји нахија Обале Бојане.

ратно поље, а напуштају га последњи. Овај ред се такође прати и при примању оброка: докле год људи из племена Хоти не добију оброк, чак ни барјаци града Скадра не могу своје оброке да преузму. Али када се у рат иде у другом смеру, онда је барјак Ороши као капетан Мирдита (202) први, и као што је горе поменуто⁷⁴, овај барјак има посебну привилегију да покрије врх барјака бакром, а Мирдите се тиме поносе. Нахија Обала Бојане одавно није барјак. Ако је потребно да им се додели барјак, онда им се треба доделити и једно потпуно ново место у овом устаљеном реду. Међутим, пошто ово отпада из оквира старих прописа и пошто је такође тешко остварљиво, овој нахији се није могао доделити барјак.

На следећим табелама јасно је дат приказ броја барјака са њиховим буљукбашама, као и могућ број оружаног способних под барјацима према местима из којих долазе. Пошто код становника Скадра није урађен ниједан попис, уписан је процењен број њихових кућа према горе наведеној форми и такође једат број војно способних само према процени. Процена је прилично груба. Раније су се у Скадру за порез четири куће рачунале као једна, онда су поново ове куће учетворостручене и на горњи начин куће унете у регистар. Иако у многим кућама има само од један до два оружаног способна члана, у неким их има много више од просека. Ја сам утврдио да у кући једног истакнутог грађана Скадра има чак 40-50 оружаног способних. Захваљујући таквим истрагама и испитивањима на следећим странама је приказано колико војно способних сваки барјак може да построји

Листа барјака и буљукбаша Скадра

Кућа	Буљукбаша	Барјак	Војно способних	Место
503	1	2	1200	Хотиб ⁷⁵
550	1	4	1400	Кељменди ⁷⁶
500	1	1	1300	Кастрати ⁷⁷
500	1	1	1300	Шкрељи ⁷⁸
400	1	2	1000	Рећ са Љоха ⁷⁹
2453	5	10	6200	

⁷⁴ На стр. 182 едисије стоји још: [...] Нахија Ороши, које је први барјак Мирдита [...] У Албанији је доњи крај барјака прекривен лимом, али ово мора бити привилегија додијељена посебно од султана Мурата нахији Орош да барјак прекрију бакром [...]

⁷⁵ Горчевић у *Oberalbanien*, 241. тврди 500 војно способних, што значи од дванаесте године живота. Они и Кељменди су међутим 1876/78. Имали 300 губитака (стр. 244).

⁷⁶ Горчевић у *Oberalbanien*, str. 243, 500 војно способних.

⁷⁷ 450 војно способних Гопчевић у, *Oberalbanien*, 246.

⁷⁸ 800 војно способних Гопчевић у, *Oberalbanien*, 245.

⁷⁹ Заједно са Рјолом према Гопчевићу 500 војно способних, *Oberalbanien*, 246.

Пет великих Малесија Скадра. Две трећине од ових се могу послати ван овог подручја

Кућа	Буљукбаша	Барјак	Војно способних	Мјесто
100	1	1	250	Копљик ⁸⁰
90	1	1	200	Обала Скадарског јез
500	1	3	1200	Пострипа ⁸¹
150	1	1	300	Шлак
150	1	1	300	Темаљ
150	1	1	300	Рјол
130	1	1	260	Гризха
1250	1	5	2500	Шаље са Шошима ⁸² , Пултим ⁸³ , Кирима и Топљанима
4973	13	24	11510	

(203)

Бр. кућа	Буљукбаша	Барјака	Војно способних	Мјесто
2500	-	15	5000	Град Скадар
240	-	-	480	Пошто нахија Обала Бојане није барјак, њено људство припада другим барјацима

Бр. кућа	Буљукбаша	Барјака	Војно способних	Мјесто
700	-	2	1400	Нахија Обала Дрима
700	1	1	1500	Нахија Бергранд
850	1	1	1860	Нахија Крајина
9963	15	43	21750	Укупно

Пошто су становници села Крнице и Сеоца Хрвати, они нису обухваћени.

⁸⁰ Након 1876/78. 500 војно способних према Гопчевићу, *Oberalbanien*, 246.

⁸¹ Укључујући Шлак, Темели Топлан 1600 војно способних (Горчевић, *Oberalbanien*, 247).

⁸² Укупно 1000 војно способних према Гопчевићу, *Oberalbanien*, 248.

⁸³ 450 војно способних према Гопчевићу, *Oberalbanien*, 248.

500 / / 500 Каза Задрима

Иако су становници Задрима земљорадници, ако затреба, и они обезбеђују један одређен број војно способних.

Бр. кућа	Буљукбаша	Барјак	Војно способних	Мјесто
1550	-	1	350	Каза Љеш
449		3	1000	Љешанска малесија
11392 ⁸⁴	15	47	23600	Пука и Ибала
1100	-	6	2400	
400	-	1	900	Маљи Зија
12892	15	54	27900	Мирдите
2500	-	5	5000	
15392	15	59	32900	

Овде су, као што је горе наведено, Ороши први барјак Мирдита. Ако затреба, може се послати између 1/4 до 1/3 Мирдита ван овог подручја.

Бр. кућа	Буљукбаша	Барјак	Војно способних	Место
658	/	/	1100	Каза Улцињ
16050	15	59	34000	

Такође и становници Улциња када је потребно могу један број да наоружају и пошаљу.

Бр. Кућа	Буљукбаша	Барјак	Војно способних	Место
350	1	1	800	Буљукбаша нахије Груди ⁸⁵ у кази Подгорица живи у Подгорици
(204)100	1	1	250	Такође и буљукбаша нахије Тријепши ⁸⁶ у кази Подгорица има своје седиште у Подгорици
16500	17	61	35250	Укупан број Албанаца у санцаку Скадар

⁸⁴ Овдје се почињу јављати честе грешке у османлијској статистици, при чему се коначни резултати у овом случају морали промијенити око 1070 више, боље речено 200 мање.

⁸⁵ 200 војно способних према Gorčević, *Oberalbanien*, 244 након 1876/78. Рат им је нанео 300 губитака

⁸⁶ 100 војно способних према Gorčević, *Oberalbanien*, 244.

150	/	/	350	Иако су становници нахија Фундина и Кочај ⁸⁷ Бошњаци, потпадају под буљукбашу Тријепша и заједно са њима иду у рат
16650	17	61	35600	

Сви становници нахије Кучи⁸⁸ и Орахова због исте вјерске припадности нагињу Црној Гори и због тога нису укључени.

Бр. кућа	Буљукбаша	Барјак	Војно способних	Мјесто
600	-	-	1000	Становници града Подгорице су стално у рату са Црногорцима
800	-	-	600	На исти начин и становници нахије Зета
50	-	-	100	Становници тврђаве Жабљак су граничари
130	-	-	300	Место Спуж се састоји у потпуности од граничара
18280	-	-	36600	

Пошто становници села око Спужа због исте верске припадности нагињу Црној Гори, они нису укључени

Бр. кућа	Буљукбаша	Барјак	Војно способних	Место
600			1250	Касаба Гусиње са повезаном околином
120		1	300	Малесија Вусање
50		1	150	Малесија Мартиновићи
250			500	Плав
19300	17	63	38800	

Један дио нахије Полимље, као и цијела нахија Васојевићи нагињу Црној Гори и због тога нису укључени.

⁸⁷ Кочај има 90 војно способних према Горчевић, *Oberalbanien*, 243.

⁸⁸ Кучи Дрекаловићи обезбјеђују Црној Гори 1500 наоружаних. Горчевић, *Oberalbanien*, 254.

(205)

Бр. кућа	Буљукбаша	Барјак	Војно способних	Мјесто
315			750	Нахија Мркојевићи казе Бар
270			600	Тврђава Бар и околина
226			460	Села Шусташ, Туђемил, Зупци и Шусан у нахији Бар
289		1	700	Нахија Спич
20400	17	64	41300	

Становници нахије Спич су уистину храбри и одани, али се ипак мало ко од њих задржи у завичају пошто их већина оде у Цариград да раде као баштовани. То је разлог што су превише слаби да бране своју област од Црне Горе. Иако су један део становника православци и због тога нагињу Црној Гори, увек иду против Црне Горе пошто је њихов барјактар католик. Становници скадарског санџака живе у једној ситуацији коју је тешко дефинисати: још увек живе према својим старим обичајима и традицијама. Сматрају се једним слојем ратника државе и поносе се привилегијом да њихови барјактари носе државни барјак. Када се барјаци натакну и гласник огласи мобилизацију, свако иде под онај барјак коме припада и крећу ка местима на која им је наређено да иду. Код свакога, био да је богат или сиромашан, налази се минимум две туце муниције и докле код ништа није испаљено (утрошено), сматра се срамотно да се поново тражи барут од власти. Међутим, по старом обичају, држава свакоме од њих дневно даје једну оку проје и 40 пара за додатне трошкове до краја рата. Важе за заиста храбре људе. Пре свега, они су одлични ратници при одбрани својих завичаја. Ипак, када је рат при крају, враћају се својим кућама; нису навикли да остану дуже на својој позицији како би је одржали. Главна снага Скадра су његови Малисорци и иако су већина њих католици, централна моћ је код муслимана и пошто су католици и муслимани једно срце и душа, при мобилизацији исламска моћ је евидентна. Такође, већина становника у околини Маће, Дебра, Ђаковице и Пећи која је насељена Малисорцима су муслимани, те је и превага ислама евидентна. Иако је већина муслиманског становништва казе Скадар давно сишла са брда и благословена примањем ислама настанила се у граду, ипак нису заборавили своје порекло, тј. своје старе крвне везе. Чак се именују према именима малесија. То значи, нпр. Хусејин-ага (Hüseyin Ağa), чије је предак једном дошао из Љохе (Lohë), је Хусејин

Љоха, а пошто је предак Хасан-аге (Hasan Ağa) дошао из Хота, онда је Хасан Хоти⁸⁹. Пошто су са становницима Малесије, којима припадају, толико у сродство, са својим фамилијама посећују малесије с времена на вријеме. Када пак католички Малисорци дођу у Скадар, и они њих безбрижно посећују тј. без да се жене покрију велом у муслиманским кућама тих малесија. Ипак, они се уздржавају од склапања пријатељстава и друговања са хришћанима Скадра, који су њихова браћа по вери. Градски хришћани (православци) нису наоружани, а такође се ни не појављују на бојном пољу, па их због тога ови не воле и на њих гледају као на неки други народ. Такође, хришћани однедавно негују пријатељство са странцима и повиновали су се конзулима, те је и то један од разлога што их Малисорци презиру. Закони скадарских Малисораца су јединствени и заједнички. Љека Дукађини (Lekë Dukadžini) се за то побринуо. Седиште Љеке Дукађинија је била једна снажна тврђава у Пукима, у барјаку Кабаш, чији трагови су очувани до данас. По њему је ова тврђава познатао као тврђава Љека, а по његовом имену ово подручје је названо Дукађин⁹⁰. Као што су се и свештеници трудили око промене овог закона, тако су и државни чиновници радили на његовом уклањању јер је закон противан шеријату. Иако је нестало његов стари утицај, нанета је штета ранијеустановљеном реду, јер се Малисорци у потпуности не повинују локалним државним законима. Због тога је 1275. године по Хиџри (1858/59) за Скадарумјесто тог закона утврђен један сет инструкција, који ће бити приказан у наставку. Препис општих упутстава које је прогласио скадарски меџлис (пошто извршење ових одлука ступа на снагу од доле наведеног датума, овом приликом се упозорава да раније одредбе од сада више неће бити спровођене.) Пошто је султанова воља, која је раније обавезивала да се у случајевима крвне освете закључује један општи мир⁹¹ и између становника каза, села и познатих брда Скадарског санцака и нађе неко заједничко решење, касније коначно укинута, али је поново уведена прошле године⁹² и то да се у таквим случајевима за убиство приписује

⁸⁹ Екард приговара о бруталном поступку Хасана против Васојевића (*Haute Albanie*, 131).

⁹⁰ Овдје мора да постоји нека нелогичност. Дукађини, боље речено брдо Љека, лежи на средњем току Дрима, нешто изнад Спаса (Спас). Горчевић, *Oberalbanien*, 227 и С. Јопузи (red.), *Guude d'Albanie*, након стр. 210. Кабаши међутим леже североисточно од Пука.

⁹¹ У тексту је општи мир (осм. мусâлаха-и умûмиуе) у Албанији обично означен као беса тј. као часна (дата) ријеч.

⁹² Нескуард, *Haute Albanie*, 371 и 380 (Горчевић, *Oberalbanien*, након стр. 323 и 331) у јануару 1857. Мустафа-паша је поднио 19. јануара меџлису предлог закона у вези са сузбијањем крвне освете који је био на снази по Екардовом дјелу. Th. Ippen, *Beiträge zur inneren Geschichte Albaniens im XIX. Jahrhundert* [„Prulozu u vezu sa unutrašnjom ustorujom Albanije u XIX v. ип Illyrusch-albanusche Forschungen u Illyrsko-albanska

новац у износу од 1000 куруша. Упркос томе, неки и даље нису одустали; усуђивали су се да се оглуше о уредбу, иако су се морали држати шеријатског закона. (207) С времена на вријеме дешавала су се убиства. Донијет је статут којим је требало натерати становништво да одустане од тих навика и којим би могли располагати као званичним документом који проглашава застарелим оне законе који су још на снази како би се они што је могуће више ревидирали те унапредили. Статут је заснован на одлуци коју су донијели поглавари, споменути барјактари и коџабаше. Према горе споменутом статуту о општем миру је одлучено да, ако се неко усуди да свога противника са којима се измирио убије ватреним оружјем, буљукбаша, коџабаша и ђобари одмах ову недостојну особу предају властима. Ако се он не би покорио овој одлуци и уточиште потражи у оружју, одговорало би му се истом мером. У случају да бежи, његови мушки рођаци спроводе се до места који су ван Скадарског санџака док споменути не дође и док не буде предат власти. Да би се подмирили велики трошкови коџабаше и ђобара, биће наплаћено 7500 куруша казне од имања бегунца. Ако посједује земљу, мора је оставити необрађену и не може се никоме дати за обрађивање. Ко сакрије ову подлу особу у својој кући, у случају доказивања бива третиран као убица и осим законске казне, које ће против њега бити изречена, од њега ће се за коџабаше и ђобара наплатити казна у износу од 5000 куруша. Ако се неки становник споменутих брда усуди да, насупрот општег мира, другог становника намерно или случајно убије, ако власт то нареди, буљукбаше, коџабаше и ђобари брда морају одмах убицу да ухвате и предају га властима. Ако се именовани повинује и/или се преда, није дозвољено да се предузму било какве мере ни против његове фамилије, ни против његових рођака, родбине и имовине, једино против њега и то у складу са предвиђеним казнама које преписују шеријат и закон. Ако се он не повинује, пркоси и користи оружје, против њега ће се поступи истом мером. Ако побегне те се услед његовог бекства не може утврдити да ли је убиство извршено случајно или намерно, од овог бегунца се у име трошкова коџабаше и ђобара као казна прикупља 2000 куруша са имања. Уз то, неће се приговорити његовој породици и његовој родбини и они остају да живе у својој кући. Ко прикрије поменутог, платиће казну од 2000 куруша. Ако се убица са потомцима убијеног, тајно договори захваљујући посредовању коџабаша, биће наплаћено 6000 куруша миро-

ustrazivanja I, (осм. *İşkodra Ceval Komisyonu*) или краће Брдска која је племенску аутономију практично уклонила. У Шематизму скадарског вилајета, треће издање 1312 (1894) па надаље, од стр. 76 па даље биће означена као Брдска комисија. Мустафа Тевфик –паша Менемалија (*Menemenli Mustafa Tevfik Paşa*) је по у споменутом Шематизму од стр. 9 па надаље, између 1272. (1855/56) до 1274. (1857/58) по Хиџри је био скадарски валија (*Hasan Kaleshi*).

вног новца (осм. *sulh akçesi*) (208) као надокнада. Ако потомци не прихвате ово, већ оду до власти и пријаве убицу, а у случају да он буде ухапшен, убица се бити погубљен сходно утврђеном реду и по пријему једног од фермана из Цариграда који је затрежен од потомака. Ако се они пожале на суму за крв убијеног, по светом шеријату биће затражено 30000 куруша за крв убијеног. Ако се војници морају послати негдје у одбрану од непријатеља и заштиту домовине, на основу подијељених наређења од стране власти буљукбаше ће отићи у брда и уз помоћ коџабаша и барјактара регрутовати војнике који ће обавити добро своју дужност до краја кампање на датом мјесту. Регрутовани војник не смије ово да одбије. Ако се деси да по регрутацији не оде на наређено место, за коџабашу, барјактара и ђобара ће се наплатити 6000 куруша или ће сви војно способни из његове куће за казну вршити војне вежбе. У случају да су тврдоглави, сви мушкарци из Скадарског санџака биће протјерани након споменуте регрутације. Ако због дуга и злочина или неког другог озбиљног преступа буде подигнута оптужба против особе, власт ће је позвати код буљукбаше, а она се мора довести до споменутог буљукбаше одмах након добијене наредбе. Ако се он буну и у случају да га неко од становника брда, коџабаше, барјактара или ђобара штите нека се тај одмах у затвор баци и не пушта док се не појави тражена особа или док се не доведе и не преда властима. Ако је могуће решавање овог пита, локална власт има овлашћење становника брда. Ако буљукбаше иду у брда по наређењу власти за усмена решавање питања и ако је потребно заседање меџлиса састављено од коџабаше, барјактара и ђобара и ако онда један члан споменутог меџлиса се не повинује и не појавили се или проузрукује својим понашањем одгађање донешења одлуке, онда ће се од те особе према стварним трошковима чиновника наплатити по потреби 50 до 500 куруша казне као додатка за храну пошто је утицао на губитак времена окупљеним чиновницима. Одлука, која је донета у сагласности са локалним властима укључујући буљукбашу, коџабашу, тужитеља и оптужене као једна комисија образованог меџлиса, не сме отићи поново на преговоре. Ако се у овом случају појави са били које стране тужба, не сме уследити од стране власти нова наредба за саслушање. Ако, противно шеријату, мушкарац украде насилно жену једног другог мушкарца или ако се он усуди да је искористи на неморалан начин, наплатиће се након њеног повратку од тог мушкарца, који је преузео ову срамотницу, 3000 куруша казне и споменута жена биће предата свом супругу. Ако неко провали у нечију башту или украде стоку и усуди се да уради такву сличну штету, поглавари ће истражити учињену штету и наплатиће се од одговорне особе утврђена сума и та сума ће се дати оштећеноме. С обзиром да су горе наведеним жељама становника дата велика очекивања, од

сада не смеју коцабаше, барјактари и ђобари споменутим брдима никоме показати мржњу и злобу, већ морају истражити сваки захтјев сходно закону. Непријатне ствари као паљење куће, као што је раније било уобичајено, или насилно одузимање имања и стоке, осим утврђене новчање казне не сме да се деси. Када се сазна и ако се докаже након истраге да чиновници показују злобу и љубомору у свом понашању или при спровођењу закључених одлука, сазваће се један меџлис који се састоји од барјактара, коцабаша и буљукбаше, а који се односина починитеља и предузеће се једна темељна истрага. Коначно, споменути меџлис изрече једну строгу казну у складу са доказаним степеном злочина.

22.06.1859

Финансије (постскрипtum)

Приходи скадарског санџака са изузетком царине скадарске казе⁹³

28721	..	Паушални порез ⁹⁴ муслимански четврти града Скадра
11400	15	Паушални порез католичких општина града
1237	10	Паушални порез православних општина града
41358	25	Укупни порези града

1679 .5 Порез Бердице (Bërdicë) и њене околине

353 20 Село Мазрак (Mazrrek)

1148 35 Село Бога (Böge)⁹⁵

44540 .5

(210)

6628 .5 Нахија Кастрати

7777 .. Нахија Шкрељи

3171 Село Рећ

1767 ..20 Село Љоха 4948

63893 30

Малесије Хоти, Кељменди, Шаље са Шошима, Пултима и Кинима су ослобођени плаћања десетка (осм. а‘şâr) и пореза. Пошто су католици уопште ослобођени плаћања цизије, они такође и не плаћају војницу (осм. i‘âne-i askeriyye). Такође и Малисорци из Шкреља не плаћају десетак у брдима, али ипак дају десетак (осм. ‘öşür) за своју малу земљу у равници.

⁹³ У курушима и парама. Четрдесет пара је један куруш, 100 куруша (аритметичких) је једна османлијска фунта која у међународном оптицају вриједи нешто мање од стерлинга.

⁹⁴ Аналогно неким информацијама у наставку се може разумјети као порез на имовину (осм. малвергиси).

⁹⁵ Село (Bogë) у близини Скадра. Једна Бога је у планинама око 50км сјеверно од града. Аутор превода на њемачки није сигуран у убикацији овог топонима.

2121	..	Село Копљик
1767	20	Обала Скадарског језера
6274	25	Село Драгоћ
2474	20	Село Шлак (Схллак)
1855	35	Темаљ (Темал)
1325	25	Гризха (Гризхѐ)
3004	30	Рјол (Рјолл)
82717	25	
14581	35	Нахија Бергранд
486	25	Обала Бојане
8837	20	Обала Дрима
18647	.5	Нахија Крајина
125270	10	Укупни порези из скадарске казе
101098	32	Војница
389600	..	Процењени приход десетка
22000	..	Десетак на дуван, такса на концесију и царину
83950	..	Таксе
650	..	Зарада на бродове
30827	38	Разни приходи
753397	..	Укупни приходи скадарске казе
.. 4500	..	Порез казе Пук са Ибалом
	3000	.. Порез од Мирдита
	7500	7500

760897

..

Пуке са Ибалом, Маљи Зиј и Мирдите су ослобођене плаћања десетка.

Приходи казе Љеш

4175 Порез

794315 Војница

20000 .. Десетак

321181532118

760897 15

Малисорци из Љеша су већ одавно ослобођени пореза и десетка.
(211)

Приходи казе Задрима

.. 27390 .. Порез

5000 .. Војница

46061 .. Десетак

17233 .. Различити приходи

95684 .. 95684

888699 15

Каза Улцињ
 . 22793 ... Порез на имовину
 5000Војница
 46061... Десетак
17233Различити приходи
 91087.....91087 ..
 Каза Бар
 26956 Порез
 1315623..Војница
 103289..Десетак
22000 ..Различити приходи
 165401 165401 23
 Каза Подгорица са Спужем
 Порез
 56113 .. Подгорица
15296 .. Спуж
 71409

			Војница
	37590	..	Десетак
	112500	..	Порез на алкохол
	22500	..	Десетак на дуван и такса на
	10000	..	концесију и царину
	11001	..	Различити приходи
265000			
..	<u>265000</u>	..	

Спуж је већ одавно ослобођен плаћања десетка.

Каза Гусиње

23312	..	Порез на имовину
47500	..	Војница
.....	..	Десетак
17233	..	
		Таксе

<u>74812</u>	..
--------------	----

1484999	38	Укупни приходи Скадарског санцака
---------	----	-----------------------------------

(212) Још много раније постојао је обичај да се убира паушални десетак од 2300 куруша за нахије Спич и село Шусањ. Исто тако, још

одавно као десетак убиран је порез од четири паре по дулуму/дунуму за Барско поље, за махале Заљево (осм. Zalef) и Турчини (осм. Turçin) као и за села Туђемил и Зупци. За време скадарског мутесарифа Мустафа-паше Менеменлија (Menemenli Mustafa Paşa)⁹⁶, порези су преименовани, али пошто су становници Туђемила муслимани, а становници Зупца католици, они су били константно у рату са Црногорцима, ипак нису могли да на одговарајући начин воде рачуна о својим пољопривредним радовима. Уз то, Црногорци су обичавали да краду и њихову стоку од које су преживљавали, те тако они постепено осиромашују и не могу више да се прехране. Њихове жалбе сам пријавио Високој порти па је дозвољено како њима тако и становницима Барског поља и околине да (порез) плаћају по старим прописима - четири паре по дулуму.

Иако је каза Гусиње ослобођена плаћања десетка још од времена султановог освајања, пре четири до пет година и овде је почео да се убира десетак. Али, становници су затражили да њихов старе привилегије остану непромењене јер не могу да плате тај порез. Уосталом, плодно земљиште гусињске казе се налази у нахији Васојевић, а и то земљиште се састоји од читлука гусињских бегова и ага и њихови власници добијају четвртину прихода. С обзиром на њихове могућности, затражити од њих још и десетак, био је један тежак терет. Пошто су Васојевићи већ неко време побуњени, они одбијају да поред плаћања десетка плаћају још и четвртину као закуп за земљиште. Због тога су становници гусињске казе затражили повратак њихових старих привилегија и ове околности су пријављене Високој порти.

Резиме

Као што горе дате табеле показују, у скадарском санцаку има више од 40.000 војно способних, од којих, ако је потребно, половина се може послати против Црне Горе. Такође, могуће је послати исто толики број из малесија Маћа, Дебар, Ђаковица и Пећ. Чак и да однесу победу против Црне Горе, њихова расположивост у захтеваном времену и датој ситуацији је врло отежана јер су сви они без изузетка дивљи људи. Док тако добро наоружан (213) и ратоборан народ стоји на располагању, они ће бити коришћени за чување границе према Црној Гори, поред многих редовних Тоска војника, пет до шест батаљона пешадије редовне војске, који су такође послати у места где је неопходно стражарење на граници. Осим тога, прави разлог за слогу Гега муслимана и католика је њихово заједничко учествовање у ратним операцијама те

⁹⁶ *Sucull-u 'Osmanî* IV [Османлијски регистар, књ. IV], 483.

њихово братимљење у рату. Већ неко време и овде постоје такође неке тешкоће и то пре свега због католичких свештеника који утичу на Мирдите и остале Малисорце. . . (Следи поново предлог да се малесије организују слично као и аустро-угарска војна граница с циљем контроле црногорске границе).

Додатак

Као што је већ поменуто⁹⁷, одлучено је да се у скадарским малесијама постави по један свештеник и изгради (по) једна основна школа. Сходно томе, након добијања сагласности од Високе порте (214) ангажовало се на спровођењу одговарајућих одлука и у кратком времену отворене школе у неким малесијама су биле пуне деце која су сад ту могла да уче и да пишу. У овом периоду, у малесије је послата и особа за сунећење, да код оних који су то желели изврши обрезивање. У кратком периоду достигнут је број од 5170 како ђака ових школа тако и локалног становништва који су се осунетили или који су такође требало да буду осунетени. Међу њима је било и 30 особа које су старије од 100 година. Ово нам је речено у једном писму из Скадра које је поверљиво послато властима у Скадру и чији један део дајемо овде: *„Ова чињеница је заиста задовољавајућа. Ипак обрезивање код тако старих особа није прикладно. Иако то није у складу са атмосфером места, отворено им је речено: Немојте да се сунетите! Поверљиво је саветовано да им се на прикладан начин укаже да према шеријату мушкарци тих година нису у обавези да се обрезују. Захваљујући особама као што су мудерис Салих (Müderriş Salih) и Ахмед-ефендија (Ahmed Efendi) посаветовани су на један мудар начин“*.

Примио сам једно писмо из Скадра, датирано 7. 6.1868. у ком се пријатно гледа на писма деце из малесија⁹⁸: „Немогуће је да се изброје сва добра дела која су урађена по скадарским брдима захваљујући наклоности и узвишеној молитви и која су довела до оживљавања старе цамије, изградње мушке школе и даље градње истих, те је главни учитељ Давуду Шукру-ефендија преко главног везира предао једну резиме-белешку у склопу оригинала из регистра у вези са тачним подацима. Листу је направио у руждији у Скадру, у којој је између осталог, вршио инспекцију и ова листа наводи број оних, који су из неописиве гомиле добрих људи показали жељу за обрезивањем. Од отварања ових школа до сада број осунетених и оних који ће да се сунете износи 5173. Међу њима је и 30 особа који су прешли 100 година. Број дечака, који иду у

⁹⁷ Упоредити горе од стр. 7 па надаље са преводом једног апстракта са стр. 185 едиције.

⁹⁸ Оба ова одељка са текстом писма појављују се и на стр.168 едиције.

споменуте школе, износи 850, а женских ђака је 345, све укупно 1195. Међу њима има невероватно способних и интелигентних ђака и човек се нада да ће ускоро моћи да изнедре новог учитеља. Усуђујем се да милостивом лицу жељене доброте једну листу поднесем која показује ко је од ученика школе у Копљику успео положити испит и које предмете су завршили, као и писма која су она написали (215). Пун поноса и задовољства, жури да вам овде јавим да је помоћу корисних радова и ширења знања и религије, које је удостоио да спроведе узвишена милост велики везир, за кратко време 20.000 људи из поменутих брда изашло из несреће незнања и да су ослобођени безвредне традиције и безначајних обичаја. Међу њима има оних који могу да читају и пишу.“

Šerbo RASTODER

ON THE IMPORTANCE OF AHMED CEVDET PASHA'S WORK FOR THE STUDY OF THE HISTORY OF THE BALKAN COUNTRIES

Summary

Regarding this work, the author is occupied with analysis of activity of AhmetCevdet Pasha, as historical source, very important for studies of the Balkans history. From comprehensive lists of works of AhmetCavtat Pasha, we apstracted the work „Teskere 18-19“, in which the author is occupied with the description of population ofSkadar'sSandzak, which territory was extended to the representative part of present-day Montenegro and Albania. The work was probably made in the period of residence of AhmetCevdet Pasha in Skadar in 1861, and in such manner it should be served to the military strategists for measuring military capacity in the case of new war. This work was translated and published in German, and it was a basis for author to present this paper.

Радослав РАСПОПОВИЋ*

ЈЕДНА ОД СВЕСАКА ИЗ НЕОБЈАВЉЕНОГ
РУКОПИСА МИТРА МАРТИНОВИЋА:
„РАТНА ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ“

ABSTRACT: *The paper presents the so far unpublished part of the „War History of Montenegro”. Its author is Mitar Martinovic, an important figure of Montenegrin political and public life at the end of XIX and early XX cent. The author, as well as the very topic that the text tackles certainly present an important historical source in the contemporary historical research.*

KEYWORDS: *Stephen the Little, Dolgorukov, Peter I, Bjelopavlici, Piper, Visocica, Slatina, Martinici, Pistet*

Личност Митра Мартиновића многоструко је уткана у: војну, политички, дипломатску и ратну историју Црне Горе. Крупан значај његове улоге у друштвеном животу земље и важност функција које је обављао одавно побуђују пажњу истраживача. О његовој личности, образовању, дужностима које је обављао као: председник владе, министар војни, високи официр, дипломатски изасланик... написани су новински текстови, књиже, чланци, есеји...¹ Оно што је мање познато,

* Аутор је научни савјетник у Историјском институту Универзитета Црне Горе, Подгорица.

¹ О Митру Мартиновићу писано је у штампи, црногорској и иностраној. У *Гласу Црногорца* први текст, анонимног аутора, о војној вјежби којом је руководио Митар Мартиновић, публикован је 1897. Слично, у чешком листу *Hies národa*, 1909. г. објављен је чланак о говору Митра Мартиновића, као министра војног а писано је и у *Česky denník* 1913. У *Pražské privilegiowane nowine* 1909. год. објављен је говор Митра Мартиновића као министра војног. Објављивани су и новински текстови у руским листовима: *Новое время*, 1911. г., или београдским *Илустрованим ратним хроникама*, 1912, 1913, као и: *Опćoj enciklopediji Leksikografskog zavoda*, Загреб MCMLXVII. Посебну цјелину представљају радови у основи монографског карактера: Б. Бабић, *Црногорско топништво* (1876-1903) Цетиње 1974; Љ. Борисављевић, *Пад Ловћена*

широј научној и стручној јавности, јесте да је Митар Мартиновић био и писац, аутор војно-стручних дјела² али радова из историје ратовања Црногораца, о биткама и бојевима, који су у коначном требали да чине дјелове за *Ратну историју Црне Горе*. Иако је доста од планираног написао, рад је остао недовршен и необјављен. У рукопису је остало исписано око 20. свесака средњег формата.

У овом раду публиковали смо свеску која, као главна, носи наслов: *Од 1768 до битке на Мартинићима 1796*. (Уз овај „главни“ наслов има и других, вјерујемо накнадно дописаних, допуњених или измијењених верзија основног, које смо навели у рашчитаном рукопису текста, редосљедом којим су на корицама свеске написани). Но, ради свих оних којима личност Митра Мартиновића није довољно позната, на почетку ћемо најприје направити краћи осврт на његову биографију. Сазнање коју пружа такво, и најкраће упознавање о цјелини животног пута Митра Мартиновића, најшколованијег црногорског официра, додатно подиже значај ауторског текста Митра Мартиновића о бици на Мартинићима, и историјским догађајима прије ње, почев од 1768.

I

Митар Мартиновић (20. новембар 1870 - 11. фебруар 1954) рођен је у породици Бошка Никова Мартиновића, командира и перјаничког капетана и Јоване Бошковић са Орје Луке. Школова се најприје на Цетињу, у Цетињском манастиру, а потом је са првом генерацијом државних питомаца у Италији, у војно-кадетској школи у Милану (*Collegio militare di San Celso*).³

и капитулација Црне Горе о Божићу 1915. и новој 1916. години, Београд 1920; М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, Београд 1970; Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962; Ј. Вукотић, *Успомене из три рата*, Београд 1996; М. Ђуришић, *Црна Гора у Првом свјетском рату*, Титоград 1880; Д. Живојиновић, *Црна Гора у борби за опстанак 1914-1922*, Београд 1996; Ј. Јовановић, *Стварање црногорске државе и развој црногорске националности*, *Историја Црне Горе од почетка VIII вијека до 1918. године*. Цетиње 1948; А. Јовићевић, *Дневник из балканских ратова*, Београд 1996; Д. Мартиновић, *Митар Бошков Мартиновић (1870-1954)*, Београд 1996; S. Martinović, *Crnogorski generali u vojsci Kraljevine SHS/Jugoslavije (1919-1941)*, *Студија о војној елити и биографски лексикон*, Цетинје 2017; Н. Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату*, Титоград 1993; В. Стругар, *Српство сердара Јанка Вукотића и Митра Мартиновића*, Београд 1997; Н. Шкеровић, *Црна Гора за вријеме Првог свјетског рата. односи са Србијом – Капитулација*, Титоград 1963; Н. Шкеровић, *Црна Гора на освитку XX вијека*, Београд 1964.

² Митар Мартиновић био је аутор бројних чланак и прилога, али и два посебна издања: *Упутства војном старешинству за васпитање војске у војном духу и дисциплини*, Цетиње 1900; и *Ратне године 1912 -1915*, приредио Д. Мартиновић, Београд 1996.

³ S. Martinović, *Crnogorski generali u vojsci Kraljevine SHS/Jugoslavije (1919-1941)*, *Stu-*

Даље школовање је наставио у Торину (1886-1889) на Артиљеријско-инжињерској школи (*Scuola d'appellazione per le armi d'artiglieria e genio*).⁴

По повратку у Црну Гору 1890. унапријеђен је у чин артиљеријског командира, а потом је након увођења Стајаће војске 1896. именован за командира њене артиљерије. Оснивач је Артиљеријске школе на Цетињу 1896. чији је био командант и истовремено предавао неколико предмета.⁵ У чин бригадира произведен је 14. јуна 1902. а за начелника артиљеријског одјељења у Министарству војном у децембру 1903.⁶ На дужности министра војног налазио се од 17. априла 1907. до 14. септембра 1910.⁷ За члана Државног савјета изабран је децембра 1905. Сматра се оснивачем Војне штампарије 1907. Обављао је и послове везане за рад црногорског двора. Био је генерал-ађутант књаза Николе од средине августа 1906, а затим шеф Дворске куће од августа 1911.⁸

Занимљиво је и његово учешће у политичком животу Црне Горе у вријеме првих дана вишестраначја, након увођења уставног - парламентарног система власти у земљи. Како сам пише био је: „главни покретач и организатор правашке странке која је устала да брани Црну Гору и њену династију од рушилачког рада црногорске омладине и Београда“.⁹ Након првих парламентарних избора 1906. као члан Државног савјета био је вирилни посланик у Црногорској народној скупштини.

За предсједника црногорске краљевске владе, министра војног и министра спољних послова биран је 16. јуна 1912.¹⁰ Осим наведеног, у Првом балканском рату био је и командант Приморског одреда који је дејствовао правцем Бар-Скадар, с циљем заузимања утврђења на Тарабошу и Брици. Након што је црногорска војска заузела Скадар,¹¹ вла-

dija o vojnoj eliti i biografski leksikon, Цетинје 2017; 93; *Војна енциклопедија*, том V, Београд 1988, 24;

⁴ Исто.

⁵ М. Бјелајац, *Генерали Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 2004, 206.

⁶ Д. Мартиновић, *Дивизијар Митар Бошков Мартиновић*, 24.

⁷ Исто, 26.

⁸ Исто, 28.

⁹ Исто, 129.

¹⁰ Исто, 28.

¹¹ Предаја Скадра Црној Гори, била је резултат дипломатских преговора црногорских и османских представника. На њихово отпочињање утицала је и жеља Есад-паше да се укључи у борбу за власт на просторима новостворене албанске државе. Преговори о предаји Скадра били су наставак дијалога који је о сличним питањима између двију страна започет почетком марта 1913. године. Тада је (3. марта), на предлог Есад-паше, у Скадар упућен Петар Пламенац. Осим питања артиљерије која је припала Есад-пашиним трупама, остали елементи споразума лако су усаглашени, па су у ноћи између 22. и 23. априла 1913. године престолонаследник Данило и Есад-паша закључили споразум о предаји скадарске тврђаве. Запосиједање града извршено је 24. априла 1913.

да чији је био предсједник априла 1913. одбила је захтјев великих сила да преда Скадар. Но, када се то ипак десило, његова влада је поднијела оставку.¹² У чин дивизијара произведен је 1. фебруара 1914. Дужност шефа Дворске куће обављао је од 4. маја 1913. до јануара 1916.¹³

На почетку Првог свјетског рата обављао је дужност команданта Ловћенског одреда. Од 20. августа 1914. командовао је Херцеговачким одредом, а 30. августа 1914. постављен је за команданта Дринског одреда.¹⁴ На тој дужности је остао до краја децембра 1914. Од априлу 1915. неколико мјесеци је провео у војној мисији, као војни делегат код Врховне команде руске војске, у Санкт Петербургу. У Црну Гору се вратио средином децембра 1915. а 5. јануара 1916.¹⁵ постављен је за команданта Которског одреда с којим је учествовао у одбрани Ловћена.¹⁶ У јулу 1916. са сердаром Јанком Вукотићем, интерниран је у логор Вадхофен на Таји, одакле је премјештен у логор Карлштајна.¹⁷ Потписник је телеграма упућеног краљу Николи поводом смрти његовог сина књаза Мирка, у марту 1918. у Бечу. Присуствовао је и књажевој сахрани у аустроугарској пријестоници, 6. марта 1918.¹⁸

При крају аустроугарске окупације Црне Горе допуштено му је да, из заробљеништва, оде на лијечење у Улцињ. У вријеме стварања југословенске државе борио се за њено конфедеративно уређење. У априлу 1919. примљен је у воску Краљевине СХС у чину дивизијског генерала. Био је распоређен у команди Прве армије, а у одсуству команданта био је заступник команданта Прве армије, а неко вријеме и помоћник команданта армијске области.¹⁹ Пензионисан је, на лични за-

године. Међутим, заузимање Скадра није промијенило ништа у ставу великих сила у погледу његове већ одлучене судбине, о враћању града новоформираној албанској држави према одлукама великих сила. М. Војводић, *Скадарска криза 1913 године*, Београд 1970, 136; М. Ђуришић, Улога краља Николе у Првом балканском рату, *Историјски записи*, књ. 18, св. 1, 30. Питање Скадра у Првом балканском рату, *Историјски записи*, књ. 4, Цетиње, 1949, 77-78.

¹² Иако је пристанак црногорског крунског савјета и краља Николе на предају Скадра 4. маја 1913, довео до оставке владе Митра Мартиновића, он је значио почетак смањивања напетости на унутрашњем и на спољном плану. Коначне формалности о предаји града утврђене су писаним споразумом Петра Пламенца, новоименованог цивилног гувернера, и енглеског вицеадмирала Сесила Бурнеа и команданата међународних трупа: Његована, Лоријеа и Фон Клинцига. Требало је да црногорска војска напусти Скадар до 1/14. маја, а да тад међународне трупе отпочну са његовим запосиједањем. М. Војводић, *Скадарска криза 1913 године*, 181

¹³ S. Martinović, *Crnogorski generali u vojsci Kraljevine SHS Jugoslavije (1919-1941)*, 96

¹⁴ Д. Мартиновић, *Дивизијар Мутар Бошков Мартиновић*, 42

¹⁵ *Глас Црногорца* бр. 60, Цетиње 1915.

¹⁶ Д. Мартиновић, *Дивизијар Мутар Бошков Мартиновић*, 87-88.

¹⁷ Исто.

¹⁸ S. Martinović, *Crnogorski generali u vojsci Kraljevine SHS Jugoslavije (1919-1941)*, 98.

¹⁹ Исто.

хтјев („због болести“) 20. јуна 1921. По пензионисању живио је у Београду (код Вуковог споменика), и у кући у Доброти, код Херцег Новог. Био је члан Душтва за проучавање историје Црне Горе, од 1934. кад је оно основано, и Друштва за чување гусала и његовање народне пјесме, које је формирано априла 1940.

Можда у овим видовима друштвених активности, поред осталог, треба тражити неке од мотиве који су определијели Митра Мартиновића да се озбиљно позабави ратном историјом Црне Горе.²⁰ Вријеме окупације у току Другог свјетског рата провео је у Београду. Умро је у фебруару 1954. Уз војне почасте схрањен је у Алеји великана на београдском Новом гробљу. По његовој жељи, његови посмрни остаци су пренијети у родно мјесто Бајице, фебруара 1968.

II

Већ смо рекли да је дивизијар Митар Мартиновић радио на писању *Ратне историје Црне Горе* и да је резултата тог рада више од 20 свесака о биткама и бојевима Црногораца: од Царевог лаза 1712, преко битака на Мартинићима и Крусима, и оних у Вељем рату (1876-1878), па даље, послје окончања Велике источне кризе, борби Црногораца у балканским ратовима и Првом свјетском рату. Његови радови нису похрањени у некој архивској установи. Налазе се у приватној архивској колекцији унуче Митра Мартиновића, Јелене Жигон. Ови текстови нису сасвим непознати јавности, јер је садржај неких од свесака већ коришћен у научне сврхе.

Са супругом Милицом, кћерком Стефана, војводе Ивана Радоњића (који је био брат Станка Радоњића), Митар Мартиновић је имао три сина и пет кћери. Синови Бошко и Драго умрли су 1903. и 1917. Василије, који је завршио Војну академију и био официр Воске Краљевине Југославије, умро је 1970. Свих пет кћери: Марија, Олга, Јована, Вјера и Јелена, биле су удате. Вјера је била удата за Миленка Јовановића, директора Народне банке за Србију, код чије ћерке Јелене Жигон се данас налази највећи дио заоставштине Митра Мартиновића.

Захваљујући љубазности госпође Јелене Жигон, у прилици смо да публикујемо руком писани текст Митра Мартиновића: „Од 1768. до

²⁰ Већ смо рекли да је *Ратна историја Црне Горе* Мартиновићев рад у рукопису. Неправедно би било не поменути и два његова истраживачка пројекта: „Авионска шрапнелска бомба с експлозивом у ваздуху“ из 1949. и „Даљомјер пантограф“. Написао је и неколико књига, међу којима: „Упутство војничким старјешинама за васпитање војске у војничком духу и дисциплини“, (Цетиње 1900); и мемоарске биљешке: „Ратне успомене 1912-1916“ (Београд 1996).

битке на Мартинићима“. То је, дакле, једна од свесака из Мартиновићевог рукописа: „*Историја ратовања Црне Горе*“.

И по наслову ове свеске може се закључити да је Митар Мартиновић био личност широког образовања и познавалац токова историјских збивања на ширим европским просторима. При прегледању свих свесака *Историје*... пажњу нам је задржала тема везана за битку на Мартинићима. И из наслова свеске види се да је Мартиновић писао не само о овој бици, већ да је читав догађај смјестио у шири историјски контекст. Наводећи ратна збивања која су јој претходила, указао је на шири историјски оквир црногорско-турских односа и тако истакао крупан историјски значај саме битке.

Свеска плавих корица, у којој је исписан садржај под горњим насловом, будући да нема напомена, није научни рад, у модерном смислу ријечи. Догађаји о којима пише, аутору нису били познати као учеснику или свједоку, јер је живио у знатно каснијем времену.

Рукопис је вјероватно настао из више врста извора. На основу наративног, тј. запамћеног, усменог народног предања (посебно народне поезије), или знања које је стекао на основу радова који су до тада били написани, почев од Милаковићеве и Медаковићеве историје, или објављених извјештаја ђаконa Алексеја, а посебно на основу Његошевих дјела попут „Огледала српског“, „Свободијаде“ и других. Нарочито је у појединим дјеловима рада које објевљујемо, преговорима Петра I са Махмут-пашом прије битке на Мартинићима, Мартиновић користио Његошеве стихове из *Свободијаде*. Пошто није навео издање из кога је те стихове преузео, не можемо закључити у којој мјери их је прецизно цитирао, јер се уочава правописна разлика у преузетим дјеловима, у односу на нека новија издања. Такође, Мартиновић је користио и историјске радове дотадашње, а данас би могли рећи: старије историографије о Црној Гори. Но, при читању рукописа осјећа се важност коју је аутор придавао народном памћењу, које се усменим казивањем, преносило с генерације на генерацију Црногораца, или било преточено у писана поетска дјела. Тако сачувано, народно памћење које се дуго темељило на народним предањима, је било не само саставни дио свијести Црногораца о себи, већ и начин упознавања прошлости Црне Горе.

Текст у свесци написан је мастилом црне боје, са исправкама на појединим мјестима писаним обичном оловком или мастилом исте или плаве боје. У неким случајевима, попријeko у односу на главни текст Мартиновић је писао допуне, обично на лијевој маргини листа свеске.

Да бисмо што аутентичније пренијели Мартинићево писање, ми смо у овај рад унијели и оне дјелове текста које је Мартиновић у оригиналом рукопису прецртао и замијенио новим написаним реченицама.

Те дјелове публиковали смо јер садрже и неке податке којих нема у ауторовој „финалној радној верзији“. Тај текст је значен подвученим курзивом, за разлику од текста који је додат, на маргинама страница свеске, који смо само подвукли (без претварања у курзив), да би се разликовао од оног који је прецртан или оног који није написан на маргинама листа. Ништа нисмо мијењали у редосљеду излагања, осим што смо интервенисали код састављеног или растављеног писања ријечи или знакова интерпункције.

III

Да не бисмо писали шири уводни текст о самој бици на Мартинићима, њеном значају, и догађајима који су им претходили, овдје ћемо, а дијелом и у коментарима у напоменама уз текст Мартиновићевог рукописа, саопштити кратак осврт на догађаје о којима аутор пише, ради поређења са резултатима савремене историографије.

Крупан значај битке на Мартинићима можемо посматрати из више угла. Не само са становишта уицаја на даљи државотворни развој Црне Горе, већ и кроз могући радикаланији утицај на стварање сасвим другачијег изгледа геополитичке карте Балкана, а можда и цијелог простора од Јадранског мора до Дунава. Мада нису били реални, такви геополитички пројекти имали су за основ мегаломанске планове скадарског везира везане за осамостаљење Скадарског санџака, као независне државе и настојања да њене заокружене границе обухвате што већу територију.²¹

Према нсалову ове свеске *Историје ратовања Црне Горе*, Мартиновић је своје казивање започео са 1768. годином којом је започео руско-турски рат. Но, сам тај рат који је, како Мартиновић исправно наводи, започео због Пољске, није био у директној историјској вези са догађајима који су претходили бици Црногараца и Брђана против Махмут-паше, на Мартинићима.

Избијање тог руско-турског рата је била посљедица затегнуте ситуације у Пољској, гдје су се племићи побунили против власти краља Станислава II, некадашњег љубавника царице Катарине. Након што је једна група руских козака 1768. упала у османски град Балта, у потјери

²¹ По писању Митра Мартиновића, у рукопису који овдје објављујемо, Мехмед-паша је имао амбиције и према Београдском пашалуку. Са друге стране, историографски је познато да је: „као Бушатлија и по традицији потомак првог потурченог сина Ивана Црнојевића“ био „изданаك породице која није престајала полагати своје право на Црну Гору и која је дотле за читаво једно столеће водила борбу с Црногорцима, да их поново потчини власти султановој и својој“. Ј. Н. Томић, Махмуд Бушатлија, паша скадарски, I први период његовог рада (1784- 1786), *ГЛАС СКА LXXVI* Београд 1908, 103

за пољским устаницима, султан Мустафа III је 25. септембра 1768. објавио рат Русији и успоставио савез са пољским устаницима. По објави рата, генерал Суворов је пошао да угуши побуну у Пољској и 1768. заузео Краков. Релативно брзо по отпочињању рата руска балтичка флота је, у чувеном пребацивању у воде Средоземља у фебруара 1770. стигла до Мореје у Грчкој и у поморској бици код Чесме (Чешме) од 5. до 7. јула 1770. уништили турску флоту.²²

Вјероватно је тактика ратовања, током поменутог руско-турски рата започетог 1768, првобитно била планирана на другачији начин, уз дизање на устанак православних хришћана на Балкану. Сасвим је могуће да су тај план, након што је рат почео, браћа Орлов промијенила. У евентуалној вези са тим првобитним ратним планом могу бити догађаји о којима пише Мартиновић: појави Шћепана Малог 1767. у Црној Гори и мисија грофа Долгорукова 1769 (трајала је неколико мјесеци: од 11. августа до 25. октобра). Но, док црногорско-турски рат 1768.²³ тешко да је могао бити дио плана у поменутом рату Русије против Османског царства, појава Догорукова у Црној Гори свакако јесте. Црногорско-турски рат је био везан за реакцију Османске царевине на појаву Шћепана Малог у Црној Гори. Иако такву везу у казивању о Шћепану Малом

²² Посебно је значајна била пobjеда руске флоте у бици код Чесме (маја 1770) након неоčekиваног и, вјероватно, дуго планираног пребацивања њене флоте из Балтичког у Средоземно море. Послије пobjеде у овом рату Русија је миром у Кучук-Кајнаратију (1774) добила права заштите православних хришћана у Османској империји. Мада то неће бити тако видљиво у првим годинама по завршетку рата, планови руске политике према источном питању, остварени у овом периоду, биће нарочито важни за наставак процеса националног ослобођења балканских народа у 19. вијеку. Р. Петровић, *Односи између Русије и Црне Горе у доба владике Василија Петровића и Шћепана Малог (1750-1773)*, Југословенске земље и Русија у XVIII вијеку, Београд 1986. 101.

²³ Појава Шћепана Малог усталасала је поробљене хришћанске народе у Османском царству, утичући посебно на масован устанак у Грчкој. Ратна дејства у релативно блиском сусједству утицала су и на Црногорце, тако да су они у вријеме руско-турског рата (1768-1774) обновили оружане активности према Херцеговини и сјеверној Албанији. Зато је ферманом који је издао султан одлучено да се нападне Црна Гора. Послије припрема вршених неколико мјесеци под командом румелијског беглербеге, крајем септембра 1768, османске снаге дошле су до граница Црне Горе. Пошто су Црногорци одбили ултиматум да у року „од десет дана“ предају Шћепана Малог и пећког патријарха Василија Бркића, избјеглог са још шест главара, отпочео је напад. Главни сукоб два неравноправна противника збио се у Острошком кланцу. То је био један од праваца напада турских снага, које су се кретале још из Подгорице према Љешанској нахији и преко Скадарског језера према Црмници. У овом рату, који је у војничком смислу представљао до тада највеће војно ангажовање османске државе против Црне Горе, црногорска војска није доживјела очекивану катастрофу. Напротив, релативно мали губици давали су Црногорцима за право да укупне резултате рата славе као пobjеду. Р. Петровић, *Односи између Русије и Црне Горе у доба владике Василија Петровића и Шћепана Малог (1750-1773)*, 102.

Мартиновић не помиње, историчарима који се том личношћу баве може бити занимљив и садржај овог дијела текста, иако он, објективно, не доноси нове, непознате податке о Шћепану Малом.

Но, ти догађаји, послије закључења мира у Кучу-Кајнарацију 1774. су ипак били далеко од битке на Мартинићима којој је ова свеска Мартиновићеве *Ратне историје Црне Горе* великим дијелом посвећена.

Разлози спомињања ових догађаја у вези са каснијо битком на Мартинићима, могли би се везати за вријеме које је претходило успону Махмут-паше Бушатлије. Јачање власти скадарског паше и буђење његових државотворних амбиција, посебно послије 1784. године, били су у вези са унутрашњим кризама у Османском царству, које су се са ратним неуспјесима османске војске продубљивале. Кризе у функционисању централне власти пратили су процеси убрзаног распада војно-феудалне организације царства засноване на систему војничког лена. То је водило снажењу и осамостаљењу административних јединица царевине, између осталих и скадарског санџаката са Махмут-пашом на челу. Државотворне амбиције Махмут-паше кретале су се од „полунезависног скадарског пашалука“ са Бушатлијама као управитељима Скадра, до намјера о образовању самосталне државе у сјеверној Албанији којој би, уз друге територије, припојио и Црну Гору.²⁴

Казали смо да Мартиновић у свом казивању наводи и шире планове Бушатлије о заузимању Београдског пашалука. Но, свакако да су те идеје определијиле његове походе на Црну Гору, како први 1785. (годину дана раније се завладичио Петар I) тако и све касније.

Тако су Црногорци дошли у ситуацију да воде борбу не директно с Портом, иако је у њено име иступао скадарски паша, већ с побуњеним управљачем Скадарског пашалука. Османско царство није имало војних потреба да 1785. године нападне Црну Гору. Ипак, због кризе у коју је османска империја све дубље западала, скадарски паша је „посебним ферманом из Цариграда добио овлашћење да може напасти Црну Гору“.²⁵

²⁴ Н. И. Хитрова, *Черногория в национальном движении на Балканах*, Москва, 1979, 16.

²⁵ В. Чубриловић, *Црна Гора и руско-аустријски уговори о подели Турске 1782*, 186; Н. И. Хитрова, *Черногория в национальном движении на Балканах*, 16. Напад је извршен с војском од 18.000 људи. На другој страни, црногорске снаге, под командом гувернадура Радоњића, бројале су 2.000 бораца. Уз то, нејединство које је скадарски паша поткупљивањима изазвао у црногорским племенима чинило је војничку предност османског официра значајнијом. По почетку напада најприје су се предали Црмничани, а затим Љешанска и Катунска нахија. Двадесет трећег јуна османска војска стигла је на Цетиње. Цетињски манастир разорен је и спаљен. Отпор Катуњана који је тада још трајао, најприје оружјем а затим и преговорима о плаћању харача, брзо је скршен. Тиме је ратни поход Махмут-паше Бушатлије на Црну Гору био окончан. Послије тога, на повратку у Албанију, османска војска опустошила је села у Паштровићима. Р. Распоповић, *Историја дипломатије Црне Горе 1711-1918*, 110

Порта је касније скинула са себе одговорност за тај напад проглашавајући то личним „пашиним ђефом“.

Када се након завладичења и протјеривања из Русије у фебруару 1786. вратио у Црну Гору, Петар I је затекао земљу у врло тешком стању. Успостављање мира и слоге међу црногорским племенима био је главни задатак новог митрополита. Ширење увјерења да се једино, у слози, повезана црногорска племена могу одупријети скадарском паши, био је главни начин припремања одбране од Махмут-паше који се спремао да поново нападне Црну Гору. Пошто је политика Махмут-паше одражавала континуитет његових планова о осамостаљивању сјеверне Албаније, услиједио је хатишериф султана из 1785, којим је беглер-бегу Румелије наређено да ухапси Махмут-пашу и доведе га у Цариград.

Нејединство у османским редовима повремено је доводило и до слабљења притиска „скадарског везира“ на Црну Гору. Но, то је отварао и нову опасност: од босанског везира који је Црногорце, у име султана, позивао на борбу против Бушатлије. Понуда позиције партнерства на страни Порте, у међуосманском сукобу, изгубила је важност када је Махмут-паша маја 1786. помилован од власти у Цариграду. С измирењем је дошло и обнављање насиља над Црном Гором. Ипак, због настављања политике ширења власти на мјеста и градове у сусједним пашалуцима, Порта је донијела одлуку о дефинитивном војном обрачуна са скадарским пашом.

Операција је почела крајем маја 1787, а главни правац напада ишао је преко Никшића, Спужа и Подгорице. Обновљени су позиви босанског паше Црногорцима, Брђанима и Херцеговцима да се ангажују у борби против Махмут-паше. По заузимању Никшића, Пиве и Дробњака, босански паша наредио је мобилисање Куча, а потом Пипера и Бјелопавлића. Послије заузимања Спужа и Подгорице започета је тромјесечна опсада Скадра, која је завршена побуном Скадрана 1787. године. Царска војска ипак је разбијена, а Махмут-паша остао господар Скадра и Албаније. Скори почетак рата Османског царства против Аустрије и Русије одложио је планове Порте о коначном обрачуна.²⁶

Аустро-руски рат против Турске.... довео је у Црну Гору руско-аустријске мисије. Но, док се аустријска мисија са Филипом Вукасовићем²⁷,

²⁶ Ријеч је о аустријско-турском рату (1787-1791) вођеном истовремено кад и руско-турски рат. Тада је аустријски цар Јосиф II био савезник са руском царицом Катарином II.

²⁷ Аустријске намјере да за своје ратне планове придобију народ у Црној Гори су доживјеле потпун неуспјех. Као главне кривце за такву ситуацију Вукасовић и његов сапутник Пернет означавали су владику Петра, Теодосију Мркојевића, свештеника Долчија и, посебно, руског официра Саву Марковића, који су бунили народ. Јосиф II, изненађен неуспјехом мисије, наредио је свом канцелару да се наведени руски официр uklони из Црне Горе, јер је њихово присуство било противно споразуму закљученом између двије земаље.

завршила неуспјехом, то се није одразило на резултате руских мисија. У Црну Гору су дошли најприје Сава Марковића²⁸ а онда и Марко Ивeљић²⁹, да би касније са другим задацима тамо био упућен и генерал-лајтнант Заборовски.³⁰ Одушевљење с којим је владика Петар I примио царичину грамату коју је донио говорило је да је он све раније увреде из Петрограда заборавио и да је спреман на сарадњу с руским двором. Царица Катарина II послала је 14. марта 1788. грамату црногорском народу с позивом на заједничко дејство против Османске империје. Њом је владика Петра I и Црногорце извјестила да је послала у Средоземно море флоту под командом адмирала Грејга, а у Италију генерал-лајтнанта Заборовског, ради заједничког дејства против непријатеља „хришћанског имена“.

Али, и поред спремности Црногораца да се одазову позиву руске царице, до њиховог војног ангажовања није дошло. На то су утицали: напад Шведске на Русију у јуну 1788. и непријатељски став Енглеске према евентуалним војним дејствима Русије. У Лондону су процјењивали да би акција у Средоземљу, ради уништења османске флоте, блокирања мореуза и искрцавања у Цариграду, довела и до дизања на устанак православних балканских народа. Ратни план је, због опасности која је пријетила сјеверним и западним границама Русије, промијењен. Тиме је престао ранији значај Црне Горе, којој је у првобитним ратним плановим „била намијењена улога покретача устанка у рјешавању источног питања“.

Ново актуелизовање односа Црне Горе и скадарског паше произашло је из наставка кризе у Османском царству. У обновљеној политичкој

Услиједио је и званични протест руском двору. Мајор Марковић напустио је Црну Гору прије него што му је рјешење о опозиву могло бити уручено. В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија у XVIII веку*, Београд 1912, 70.

²⁸ Руски мајор Сава Марковић већ је био у Црној Гори када је стигла аустријска делегација. С обзиром на то да су прокламација руског двора „Србима, Црногорцима и осталим Словенима“ и његове активности у Црној Гори биле у супротности с аустро-руским споразумом из 1782. године, тј. тзв. „грчким пројектом“, оне су изазвале незадовољство на аустријској страни. Последица тога било је избијање конфликта и поремећаја у руско-аустријским односима. Чињеница да је Сава Марковић и по доласку аустријске делегације боравио у Црној Гори могла је да значи да се Русија дефинитивно не придржава договорених обавеза. *Историја Црне Горе*, књ. 3, том 1, 432;

²⁹ Неповољан догађај за аустријску мисију представљао је и долазак у Црну Гору руске војне делегације с пуковником Марком Ивeљићем на челу. Они су донијели грамату царице Катарине с позивом Црногорцима на рат „против непријатеља имена хришћанског“. Д. Милаковић, *Историја Црне Горе*, Задар, 1856, 184-185.

³⁰ Царица Катарина II послала је 14. марта 1788. грамату црногорском народу с позивом на заједничко дејство против Османске империје. Њом је владика Петра Првог и Црногорце извјестила да је послала у Средоземно море флоту под командом адмирала Грејга, а по суву у Италију генерал-лајтнанта Заборовског „да спреми све што је потребно за војску, да саслуша молбе и жеље тамошњих хришћана и да им помогне“. Заборовском је заповијеђено да се с владиком договори о заједничком дејству против непријатеља „хришћанског имена“. *Историја Црне Горе*, књ. 3, том 1, 434.

кризи за осамостаљивањем појединих административних јединица Османског царства, Црна Гора је показала одлучност да без ичије помоћи прихвати борбу против скадарског везира, односно не подлегне његовим притисцима. Ослонац на уједињено племенско друштво била је главна нада у позитиван исход те борбе.

С друге стране, пред одлучујући окршај, ни позиција Махмут-паше Бушатлије, након његових сукоба с Портом, није више била иста. Од не малог значаја била је чињеница да његови планови који су се односили и на Црну Гору нијесу изражавали политику Порте, већ напротив, да се због њих припремао скорашњи обрачун, који је требало да значи крај Махмут-пашине владавине. Ипак, како такав план није остварен, он се претворио у другу неуспјелу војну интервенцију из Цариграда. То се десило 1793. године. Махмут-паша је током овог сукоба успио да 29. новембра 1793. нападне и порази царску војску.³¹ Његов углед и самопоуздање том побједом су порасли, а опасност се за Црну Гору и Брда увећала. Увјерен у властиту снагу, Махмут-паша почиње припреме за коначан обрачун са Црногорцима и Брђанима. То је требало да значи и почетак реализације ширег плана који је имао за циљ проширење власти скадарског пашалука на Херцеговину и Далмацију.

О свим овим околностима, које су у савременој историографији познате, пише и Мартиновић, али без прецизне хронологије и истицања њиховог значаја.

Он на много ужем, могло би се рећи локалном нивоу, приповиједа о догађајима који су бици претходили, почецима и току битке. То му даје и посебну вриједност.

И таквим приступом потцртава значај међусобних веза брдских племена посебно Пипера и Бјелопавлића. И управо због чврстине тих веза, посебно након одлуке Петра I да и Црногорци притекну у помоћ Брђанима, нису реализоване ни пашине намјера о удару на Пипере и Бјелопавлиће. Мартиновићево писање потврђује да је заједништво у одбрани од планираног пашиног напада на Пипере и Бјелопавлиће довело до битке на Мартинићима и да је неизбјежност сукоба збила редове Црногораца и Брђана.

Рукопис у цјелини је занимљив историчарима, али можда највише због детаља боја и личности које су у њему учествовале. Са друге стране, без битке на Мартинићима не би било ни битке на Крусима. А то значи да се ни остали прекретнички државотворни процеси без те битке не би десили, на начин којим су даље историјски процеси текли.³² При томе

³¹ Г. Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе*, Београд 1962, 253-256.

³² Б. Павићевић, *Историјска прекретница*, Битка за Црну Гору Мартинићи – Круси 1796 - 1996, Подгорица 1997, 13.41; Р. Јовановић, *Бој на Мартинићима 22. јула 1796*. Битка за Црну Гору Мартинићи – Круси 1796-1996, Подгорица 1997; Б. Павићевић,

мислимо не само на доношење *Одлуке, Стеге* (1796) као првих писаних правних споменика, него и доношење *Законика Петра I* и формирање *Правитељствујућег суда црногорског и брдског* 1778. као даљег нормативног и институционалног оквира, у процесу уобличавања модерне црногорске државе. Што значи да је са првим великим поразом Османлија на Мартинићима, и другим неуспјелим казним походима на Крусима, утрт пут за стварање савремене црногорске државе

IV

На насловој страни свеске:

Ратовање Црне Горе са Турском у савезу са Русијом 1868. г. 1768 до 1791.г. и у савезу са Русијом и Аустријом од 1787. до 1791. г.

ОД 1768. ДО БИТКЕ НА МАРТИНИЋЕ 1796.
у савезу с Аустријом и Русијом³³

Ратовање Црне Горе са Албанијом под водством скадарског везира
Махмут пашом Бушатлићем

Напади на Црну Гору од Албаније предвођене Скадарским везиром
Махмут пашом Бушатлићем.

Садржај свеске:

Ратовање Црне Горе против Турске у савезу са Русијом и Аустријом³⁴

Крајем 1768. год. објави Турска Русији рат због Пољске. Спремајући се царица Катарина II за рат позове „Грке и словенске народе“ у Турској на устанак и на оружје против Турака. Од свих ових народа одазваше се само Црногорци. Позив царице руске од 29. јануара 1769. донио је у Црној Гори књаз Долгоруки и прочитао га је на Цетињу на

О првом походу Махмута Бушатлије на Црну Гору 1796, *Историјски часопис*, књ. VI /1956, 153-167; Исти, Нови подаци о биткама на Мартинићима и Крусима 1796, *Историјски записи*, 1-4/ 1991. 159, 163,

³³ Додато као наслов текста, у свесци, не на корицама и написано обочном оловком.

³⁴ Написано обичном оловком, на почетку текста свеске, као наслов.

народној скупштини, за то сазваој.³⁵ Књаз Долгоруков је донио врло мало новца а и мало праха и олова за такву прилику, економишући на то можда што су знали и били увјерени да ће Црногорци, само јели згода да се туку с Турцима, а још и по голој руској поруци сви готови устати на оружје и вјековним се непријатељем клати док једна страна падне. Долгоруки донесе од своје царице и поруку да Црногорци проћерају Шћепана Малог,³⁶ као варалицу, јер да он није цар руски. Главари обећаше да га неће више слушати, и пустише да Долгоруки изобличи пред народом Шћепана и да му узме сабљу и да га затвори, али кад се трезвено размислише Црногорци и њихови главари, да Долгоруки и ако паметно њих наговара против Шћепана, да ће он једног дана отићи у Русију и њих оставити са Владиком Савом, а с њим ни боље ни без њега горе, а још кад остану и без Шћепана, остаће са овим без главе, те ће се опет ставити у међусобна крвљења и свађе, неће бити никога да

³⁵ Алексеј Орлов, коме је царским указом од 9. фебруара повјерена руководећа функција у органи зовању устанка балканских народа, да би покренуо на устаничке акције Црногорце и сусједна брдска племена, као и Србе у Босни, упутио је у Црну Гору свог помоћника кнеза Јурија Владимировича Долгорукова. Један од најпознатијих руских официра из времена Катарине II, генерал-мајор Јуриј Долгоруков, у пратњи неколико нижих официра, стигао је на црногорско приморје 11. августа 1769. У близини Спича, гдје се руска делегација искрцала, Црногорци су „преносили са бродова ратни материјал у унутрашњост земље“. Процјењује се да је Долгоруков као ратну помоћ донио „сто барела праха и сто товара олова“.¹³¹ Требало је да руски изасланици припреме долазак још неколико бродова с руском војском који би, уз помоћ устаника, „спријечили Турке из тих крајева да се прикључе главним султановим снагама, кад њихове армаде буду нападнуте поред грчке обале од стране руске флоте“. Организовање устанка у Црној Гори и сусједним областима био је, дакле, главни задатак мисије кнеза Долгорукова. С. Антољак, *Мисија кнеза Долгорукова у Црној Гори*, Цетиње, 1949, 11.

Р. Петровић, *Односи између Русије и Црне Горе у доба владике Василија Петровића и Шћепана Малог (1750-1773)*, 100.

³⁶ Долгоруков је као ратну помоћ донио „сто барела праха и сто товара олова“. Требало је да руски изасланици припреме долазак још неколико бродова с руском војском који би, уз помоћ устаника, „спријечили Турке из тих крајева да се прикључе главним султановим снагама, кад њихове армаде буду нападнуте поред грчке обале од стране руске флоте“. Организовање устанка у Црној Гори и сусједним областима био је, дакле, главни задатак мисије кнеза Долгорукова. Због тога је по доласку у Црну Гору на Цетињу сазвао збор. Збору одржаном на Преображење (17. августа 1769) присуствовало је више од 2.000 људи. Том приликом прочитана је грамата царице Катарине II упућена балканским народима с позивом да иступе против Турака и тако помогну започети рат Русије против Османског царства. Црногорци су, међутим, с већом пажњом пратили понашање пристиглог руског официра према самозваном руском цару. Очекивања оних који су још гајили наду да је Шћепан Мали у некој посебној тајанственој вези с царским двором срушена су издавањем потврде од Долгорукова „да је Шћепан Мали у Русији непознат и да је варалица“. *Историја Црне Горе*, књ. 3, том 1, 388. Види: Г. Стојановић, *Прилог историји Црне Горе времена Степана Малог*, Годишњица Николе Чупића, XI, Београд, 1889, 296-340.

их измирује и у слогу држи и тако ће таман Турке задовољити и отворити им згоду и жељу да навале на Црну Гору да је разоре, што од старина желе; и да је Шћепан ко је да је, опет је за Црногорце бољи од свакога, јер он зна Црногорце држати у миру и у слози, да зна доброга бранити, а злога давити, а док је тога начина међу Црногорцима и њихових крша могу нас Турци похарати и попалити, али нас покорити и остати у Црној Гори то не могу никако и зато се Црногорци ријешише да ослободе Шћепана из затвора и поново признаду за свог земаљског поглавара³⁷. Долгоруки пред упорношћу Црногораца и пред добрим разлозима које су му Црногорци дали, зашто хоће и даље да слушају Шћепана попусти и остави му прах и олово које је донио био и нешто мало новаца и врати се у Русију.

Црногорци без оклијевања стану нападати на Турке и са тим постигоше да од Арбаније Ерцеговине и Босне није могла никаква војска поћи против Русије, што је за ову било од значајне користи.³⁸

Турци су се поново спремали на навалу на Црну Гору да је разоре а Шћепана заробе и ту је навалу требало извршити 1774. г. али у међувремену успије Махмут паши Скадарском везиру да Шћепана убије преко једног Грка који га је служио и са тим Турска одустаде од навале на Црну Гору.

Млечићи овако описују Шћепана Малог „Ријечи су му свагда о миру, слози и нараствености, поведења је красна, одговори су му готови и мудри, главе је бистре и није без појма о управљању државом“.

Према горе наведеноме није никакво чудо што су Црногорци, у страху да се поврате стара крвљења и свађе међу Црногорцима, тако били пријенули да тако паметан човјек остане међу њима па он и не био руски цар. (прецртано у оригиналу).

Посље смрти Шћепана Малог опет управа над Црном Гором пређе у руке Владике Саве.

Истога маја мјесеца 1774. када је Шћепан Мали убијен удари Мехмед паша Бушатлија са јаком Арнаутском војском на Куче³⁹, које и попали; али и ако осташе не помогнути од Црне Горе, јер им није могла ни она ни Брђани у помоћ доћи, усљед тога што је ријека Морача у то доба увијек велика, те се прећи без мостова никако не може. Кучи се храбро одржаше и одбише Арнауते са јаком њиховом погибијом.

³⁷ Црногорци нису „ослобађали“ Шћепана Малог из затвора у који га је био смјестио Долгоруков. Руски официр је сам процијенио да, с обзиром на углед који ужива међу Црногорцима, Шћепан Мали може бити кориснији Русији ако га остави да и даље „влада“ Црном Гором.

³⁸ Овај пасус написан је у горњем дјелу лијеве маргине свеске, поред главног текста.

³⁹ Како су географским положајем повезани с Кучима, Братоножићи су скоро увијек са њима ратовали. Тако је било и приликом овог напада скадарског везира на Куче 1774.

Мехмед паша понови нападање у августу исте године на Куче али поново разбијен узмаче пред Кучима.

Мир који је закључен између Русије и Турске јула мјесеца 1774. г. није донио Црној Гори никакве користи осим радости за постигнуту побједу хришћанску над Турцима и задовољство што су задржали Босанце Ерцеговце и Арбанасе да не иду са турском војском на Русију.

Владика Сава умро је у дубокој старости 1782. г. у фебруару мјесецу а наслиједио га је његов синовац архимандрит Петар, но како је требало да се завладичи, а за то да пође у Русију, за вријеме његовог одсуства владичанску власт у Црној Гори до његовог повратка вршио је владика Арсеније Пламенац који је мало после Владике Саве и он преминуо.⁴⁰

Исте године када је Владика Сава преминуо архимандрит Петар крене се у Русију да се завладичи: али пошто од рускога посланика у Бечу није добио пасош то се он крене за Карловце, до тамошњег Митрополита Мојсија Путника који га завладичи 13. окт. 1784. г.

Те исте године умре скадарски везир Мехмед-паша Бушатлија и у везирству га наслиједи његов син Кара Махмут. Владика Петар дознавши да нови везир спрема напад на Црну Гору, да би му одолио крене се у Русију да добава праха и олова, од чега је и тада као вазда оскудијевала Црна Гора а својих новчаних срестава није имала да купи нити имала нигђе добра пријатеља или сусједа да је снабдије, и ако је *Црна Гора* она свијема хришћанским земљама давала помоћ у ратовима противу Турске. Услјед интрига придворних у Петровграду Владика Петар би приморан да за 24 часа напусти Русију без да имаде могућности изаћи пред Царицом руском Екатерином да јој престави своје и свога народа нужде и увријеђен врати се преко Њемачке⁴¹ у Црну Гору. Дошавши у Њемачку добије црне гласове из Црне Горе, да је паша и везир Кара Махмут Бушатлија, опазивши да је Црна Гора услјед поласка Владике Петра без ваљане управе и да су се међу Црногорцима у највећему јеку услјед његовог поласка распалиле племенске и браствене свађе, крвопролића и неслога улучио ту згodu и по налогу навали великом султанском арнаутском војском да по наредби Стамбола изврши казнену еспедицију против Паштровића подајника млетачких због зулума и напада од њихове стране извршеног против Спичана турских подајника. Махмут паша је овај поход преко Црне Горе извршио помоћу неких црногорских главара који су му калаузили пред војском до млетачке границе до које је дошао преко Љешанске нахије Бјелица и Цетиња не задржавајући се ни-

⁴⁰ Арсеније Пламенац је био митрополит цетињски и владика црногорски од 1781. до 1784. године

⁴¹ Вјероватно се мисли на Аустрију и Беч.

гђе. Овом приликом Турци вјероломно запалише и разурише Цет. Манастир.⁴²

Црну Гору из ненада и великом брзином не задржавајући се ни-
гђе, јер је знао по прошлости да би његово задржавање у Црној Гори
са војском повратило слогу и мир међу Црногорцима и на њега сложено
навалили као увијек раније и да би услед тога завршио свој поход као и
сви пређашни походи на Црну Гору зато употреби велику хитњу и бр-
зину више да добије рекламу и дигне свој престиж међу арнаутима и у
Стамболу да му се растури глас како је он Црну Гору покорио што до
њега није нико раније и тако помоћу тог брзог и хитрог прохода кроз
Црну Гору нека племена Брдска и црногорска подмора да му признаду
давне харача а нека племена Катунска које бише на путу његова похо-
да Чеву, Велестову, Бјелице Ђеклиће и Цетиње кретањем у два правца
уз Велестову преко Чева на Цетиње и преко Љешанске и Ријечке нахије
на Цетиње и куда порђе предаде огњу и паљевинама све што му је у
онаком хитању дошло под рукама а тако даде огњу цркву и манастир
на Цетиње и преко Бјелоша које такође погоре пређе са војском у При-
морје и тако умаче територијом млетачке републике преко Паитрови-
ћа и Бара за Скадар не давши тако Црногорцима времена пошто су
били услед одсуства Владике Петра у руке неспособне земаљске упра-
ве, да се сложе и договорно на њега напану.

Млетачка република у мјесто да протестира на овакву повре-
ду своје територије од туђинске војске која је чак извршила паљевин-
е по Мајинама и Паитровићима у освету за покушај убиства наше од
стране Петровића попа Андоровића, она и овога пута као и увијек није
могла да укрије своју радост што су Турци попалили Црну Гору него је
и овога пута како Његош каже „лав Светога Марка замахом репом пут
Стамбола“ и провидур млетачки из Котора честитао је Кара Махмут
наши и у име млетачке републике на успјешном походу преко Црне Горе.
Црногорци због ненадне појаве Махмут наше и брзине његовог прохода
будуће без добре управе на глави а у међусобној неслози и завиди учини-
ше слаби одговор и због тога није ни било значајних губитака у људи-
ма ни с једне ни с друге стране исто се сва штета сводила на страну
Црногораца у спаљени Манастир цетињски и нешто паљевина (прецр-
тано у оригиналу).

Када се Владика Петар у фебруару 1786. вратио у Црну Гору на-
шао је свој манастир и земљу од непријатеља попаљена и одмах преду-
зео својим благодетним упливом да се доведу земаљска слога и мир у
реду, у чему и успије, и наговори Брдска племена и она од црногорских

⁴² Написано цијелом дужином лијеве маргине на листу у свесци.

која су била пристала да Кара Махмут паши Скадарскоме плаћају харач да му га одкажу одмах што су они и урадили и тим тешко опет везира озлоједили те је стао спремати нове походе на Брда и Црну Гору.

Кара Махмут Бушатлија није одмах могао казнене походе извршити на племена која му хараче одказаше јер како се још раније његов отац био одметнуо од Султана и Стамбола и борио се са царевом војском и тако је султанова војска пошла и против одметника Махмуда и задржала га на његовој територији.

У то доба све су се већма кварили одношаји између Русије и Турске и у августу 1787. објави Турска Русији рат. Аустрија, као руски савезник, објави рат Турској у јануару 1788. г.⁴³

Аустрија помисли одмах да противу Турске искористи ваздакадањег њеног турског одметника Скарског везира који се бјеше одметнуо од Султана из амбиције да од Албаније Македоније Србије Босне и Херцеговине и Црне Горе створи засебну државу од Турског царства под својом независном владавином с намјером да је прошири до Дунава. *(за коју је полагао да има насљедно право као Црнојевића потомак на сву територију негдашње Зете за чем су му се претци и потурчили да им над њом Султан признаде владавину аутономну под суверенством Султановим, и да оцјепљењем од Султана из Стамбола иманованих области створи једну другу Турску на Балкану у којој би они владали и постали султани независни од нога у Стамболу, тим прије што су тај план подржавале и неке хришћанске земље једно у намјери слабљења Турске као свог непријатеља и друго да и они приграбе штогод од тих истих Балканских области и од других комада Турског царства .* (прецртано у оригиналу).

На ту сврху Аустрија упуту ћесарског Капетана Филипа Вукасовића у Црну Гору са 200 Оточана и 200 Личана Граничара са 4 топа брдска, житом муницијом и 100.000 дуката да покрене Црногорце и Султановог одметника Махмуд пашу против Турске, који са том опремом дође у Црну Гору 1 марта 1788.

На затраживање Вукасовића Владика Петар I сазове Црногорце на Скупштину 12. марта на којој се прочита позив цара аустријског Јосифа II на Црногорце, да се дигну на рат противу Турске, којој је Ћесар објавио рат да ослободи хришћане од Турака и да имају повјерење у Вукасовића да је он његов изасланик којему треба да вјерују. Црногорци су били готови одмах загазити у рат против Турака, али Владика Петар не имајући никаквих порука од Русије а не гледајући радо да ратује

⁴³ Руско-турски рат (1787-1792) свео се на неуспјешан покушај Османског царства да поврати територије изгубљене у претходном руско-турском рату (1768-1774). Овај ратни сукоб одвијао се истовремено с аустријско-турским ратом (1787-1791).

раме уз раме са Скадарским везиром који се носи великим амбицијама на штету Црне Горе и Срба није позив одушевљено примио и одложио је своје рјешење о томе док дознаде што Русија о томе мисли, зато што није очекивао од сарадње са такве два савезника црногорска, као што су Аустрија – Скадарски везир Бушатлија никаквог добра ни користи за Црну Гору. Вукасовић је о свему јавио у Беч а Владика се обрати руском посланику у Бечу, да му се јави што руско царство мисли о рату и ако је и Русија у рату са Турцима он је готов у свако доба подићи Црногорце у рат са Турцима. У то дође од руског посланика у Венецију да је Русија одиста у рату са Турском, а мало за тим дође у Црну Гору руски изасланик Тутолмин⁴⁴ са позивом царице руске Екатерине II да Црногорци ратују са Турцима. Вукасовић се добро чудио како се Црногорци није су хтјели одазвати Ћераском позиву из Беча и поред толико понуђених новача и других обећања а на голу ријеч и позив руски одмах устадоше на рат. Тутолмин се по успјешном свршетку његове мисије врати натраг препоручивши Вукасовића Црногорцима да га у свему слушају као да је руски изасланик.

Посље доласка Вукасовићевог у Црну Гору дође ћесарски савјетник Броњар да води дипломатске преговоре са пашом Бушатлијом, од чега су га Владика и Црногорци одбијали, јер су добро познавали Бушатлију, али он не обзирући се на њихове опомене пође у Скадар са пратњом и са неким богатим даровима од Ћесара за Бушатлију, а што је најглавније и са 50.000 дуката и с тим успје да са Бушатлијом подпише уговор за ступање у рат против Султана. При повратку Броњара и његове пратње ћесароваца и Црногораца, пошто му је Бушатлија предао дарове лијепог оружја за Ћесара, када је ступио на границу црногорску у близини Жабљака наиђе са пратњом на јаку засједу која погуби и опљачка по наредби Бушатлије и Броњара и сву његову пратњу.⁴⁵

⁴⁴ Руско ангажовање у Црној Гори јаснију потврду добило је 4. фебруара 1788. Руски посланик у Венецији Мордвинов писао је Петру I, позивајући га у борбу против Османског царства, уз обећање да ће руска флота која се налази у Средоземном мору пружити помоћ Црногорцима. На упућени позив Петар I је одговорио 10. марта 1788, сагласивши се са ступањем у рат против Турака и молећи помоћ у оружју и муницији.¹⁸³ На упућено писмо, 11. маја 1788. црногорском су митрополиту објашњени задаци руске флоте у Средоземљу. *Историја Црне Горе*, књ. 3, том 1, 434. *Политические и культурные отношения России...* 338

⁴⁵ Политички план аустријског двора захтијевао је да се резултати у војној сарадњи као са Црногорцима остваре и с Махмут-пашом Бушатлијом. Томе је била посвећена мисија изасланика из Беча, Броњара, који је на Цетиње стигао почетком јуна 1788. Одатле је уговорио састанак с Махмут-пашом. С двојицом пратилаца отишао је у Скадар. Поред љубазног пријема, почаст, уручивања чак и поклона, Махмут-паша је наредио да се сва тројица погубе, а њихове главе изложе на скадарској тврђави. Тај догађај узнемирио је Вукасовића и остале чланове аустријске мисије у Црној Гори. Поступак скадар-

Овај случај као и неки други неумјесни поступци Вукасовића узроковаше да се Владика са неким црногорским главарима склони у манастиру на Стањевиће а остави Вукасовића да ради како зна, већ кад неће да ради по његовим савјетима који боље познаје и људе и прилике. Било је Црногораца који су слушали Вукасовића али Брђани и Ерцеговци није су га хтјели никако слушати без Владичине наребе, али кад им на молбу Вукасовића нареди Владика да га слушају, тада се одазваше позиву Вукасовића.

Када Црногорци, Брђани и Ерцеговци добише поруке од Владике и од Вукасовића који им даде хране џебане и нешто новаца они затворише Турке у градовима Никшићу, Спужу, Подгорици и Жабљаку. Махмуд паша Бушатлија хотећи помоћи опкољеним градовима удари на Пипере али ови пошто им дођоше Кучи у помоћ одбију пашу Бушатлију и овај разбијен врати се у Скадру пошто је својом војском појачао посаду Спушку. У то вријеме бјеху се покренули Ерцеговачки Турци да помогну Арнаутима у Спужу Подгорицу и у Зету. Јача кретања Турске војске и немогућност да се који од нападнутих градова освоји ставише у бригу Вукасовића и примораше да замоли Владика да му дође на договор и помоћ што овај и учиње према жељи Вукасовића и из Стањевића дође на Цетиње а одатле по договору пођоше заједно у Бјелопавлиће. Тада Црногорци Брђани и Граничари Ћесарови са вољом затворише Спуж а једно одјелење које је пошло под Жабљак убаци ватру у њега. Турци су чинили испаде из Спужа а долазила им је и помоћ да се ослободе затвора, али су сви ти покукшаји испада из Спужа и упада у њему били сузбијани од трупа Владичиних са погибијом мањом и вишом тако да су у једном таквом покушају Турци изгубили 300 људи и том приликом погинуо је и брат Махмуд паше Бушатлије.

Увидећи Вукасовић да не може освојити ни један град и да се арбанашки католици Малисори Миридити и Скадрани не одазивају његовим позивима у име Ћесара а највише узнемирен гласовима да паша Бушатлија спрема већу војску на њега повлачи се на Цетиње због чега је био на муку од Црногораца и Брђана који му се није су давали повлачити а да њих у највећу муку, послје много обећања а мало извршења пошто их је тешко са Турцима завадио, да их остави без икаква начина, али на посредовање Владичино пустише га и тако преко Цетиња и Ловћена готово кријући спусти се у Котору где се укрца и пође у Аустрију где би награђен за учињене заслуге.

Вукасовић полазећи из Црне Горе са својим граничарима поведе и неколико Црногораца као добровољце и с њима је ратовао у Лици а у

ског паше довео је у питање остваривање аустријског плана. То се одразило и на наставак његове мисије у Црној Гори. Д. Милаковић, *Историја Црне Горе, 184-185*.

септембру 1789. одпустио их је својим кућама. Примједба: Да се виде Вукасовићеви извјештаји и са њима допуни⁴⁶

У толико Стамбол посла по комесарима позив Турцима Арбанким и Ерцеговачким да крећу на рат против Немаца, али се ови изговорише да не могу ићи и оставити своју земљу необдраћену од Црногораца а неки послаше само хране за царску⁷ војску међу којима бегови из Требиња послаше царској војсци у Босни са 300 људи пратње 4500 овнова 850 говеди које кад црногорци дознадоше куда су окренули запање њих око 600 у планини Сињајевини разбију пратњу и сву ту стоку заплијене и међу собом подијеле. (прецртано у оригиналу).

Док је још у Црној Гори боравио Вукасовић дође из Русије Пуковник Марко Ивелић родом из Рисна и донесе позиве царице Екатерине II на „све Србе, Црногорце и остале народе житеље народа словенскога“ да устају на оружје и овај 1789 позва Требјешане код Оногоста (Никшић) да на Оногост ударе али они немоћни не хтједоше без помоћи Владике црногорског који да би у сваком случају избавио од погибелји у којој их уводи непромишљеност Ивелића посла одјелење Црногораца који их у Пјешивце изручише да се могу склонити у Бјелопавлиће са породицама пошто им Никшицки Турци разорише и попалише насеобину около Никшића. Из Бјелопавлића Требјешани доцније пређоше у Ускоке одакле су се неки преселили и у Русију.

Међу Ускоцима између Дробњака и горње Мораче ускакало је поред Требјешана и Морачана и добрих јунака из Босне и Ерцеговине који су много досађивали Никшицким и Колашинским Турцима због чега се ови ријеше да заједнички истријебе Ускоке и јула мјесеца 1789. нападоше на њих ненадно ноћу попалише и поплијенише и одведоше робља. При томе нападу Ускоци а са њима и Морачани који им у помоћ дођоше западоше у један тијесан кланац куда су Турци морали проћи и ту многе убише и псојекоше.

Кара Махмуд паша који је аустријског изасланика код њега посланог савјетника Броњара убио и опљачкао то је учинио за то да му новац који је имао једно да тај новац заплијени а друго да се прикаже привржен Султану прекидањем договора са аустријом против Султана и тим начином да добије помиловање и измирење за његово одметништво од Султана који је против њега спремао поход с војском којој он не би могао одољети и зато се помири са Турком, па се у августу 1789. крену са 8000 Арнаута за Босну у помоћ Султановој војсци, нападнутој од ћесарске војске. Чим чуше Црногорци да Бушатлија иде с војском изађоше му у сусрет да му не даду ићи у Босну али овај појачавајући посаде градова Спужа Подгорице и Никшића заобиђе даље од Црне Горе и пође с војс-

⁴⁶ Написано дужином лијеве маргине листа из свеске.

ком у Босну преко Гусиња и Санџака. Када се паша Кара Махмуд претури с војском у Босну Црногорци и Брђани нападоше у октобру Спуж и Подгорицу.

Брат везиров пође градовима у помоћ са 6000 арнаута које Црногорци и Брђани са двије стране сколе разбију и многе поубијају а ко од погибије претече побјеже натраг с Бушатлијом у Скадру и тада Црногорци освоје Спуж.

Тада Везиров брат понуди Црногорцима да закључе мир и да им се за то даду Жабљак и се земље турске до градова Спужа и Подгорице али под условом да плаћају Турцима данак. Црногорци су такве понуде које су од тражила плаћање данка и тим признање турског суверенства без устежања одбили и немогавши држати Спуж јер лишени и топова и сваке спреме за држање истога а добри савезници који су их на рат дигли се не постарали да их ратним потребама снабдију бише приморани Спуж који се налази у средини поља и тим неподесан држати Црногорцима пошто га огњу предадоше напуштише га.

У толико посла Стамбол по поклисарима позив Турцима Арбаншким и Ерцеговачким да крећу на рат против Њемаца, али се ови изговараху да не могу оставити своју земљу и куће без одбране од Црногораца, а неки да би се колико толико одазвали позиву и помогли што су у могућности послаше по нешто хране за царску војску у Босну међу којима и требињски турци послаше са 300 људи пратње 4500 овнова и 800 волова које кад Црногорци дознадоше куда су окренули западоше њих око 600 у планини Сињавини разбију и рашћерају пратњу и сву стоку заплијене и међу собом подијеле.

Када је у Босни у том међу времену наступило примирје Махмуд паша враћао се на зимовиште са својим Арнаутима у Скендерију, но пошто није смио проћи за Скадар преко Плава и Гусиња од бојазни да га ту нападне везир Старе Србије Махмудбеговић у освету за очину смрт од паше Бушатлије, намисли да се врати у Скендерију преко Никшића Бјелопавличком долином кроз Брда покрај Црне Горе, али у Жупу Никшицку дознаде да су Црногорци изашли да га дочекају. Нудио је паша Црногорцима новаца да га пусте за Скадар, али му је то одбијено. Налазећи се паша на тај начин у великој невољи, јер Жупа мало мјесто за толику војску издржава која од свега оскудијева у зимско доба а без наде да му може какве помоћи стићи из Скадра обрати се Дубровнику да му допусти да на мања одјелења један дио његове војске прође кроз Дубровачку теиротирју до мора и да се тамо укрцава за Арбанију, што му Дубровчани и одобрише држећи за тај случај спремне своју посаду и грађане. Арнаути у врло жалосном стању на одјелења од 100 и 200 људи укрцаваше се за неколика дана у Дубровнику у најмљене лађе и одвезо-

ше се на обалама Скендерије. Арнауте који су се на Дубровник упутили предводио је везиров синовац а везир са најодабранијим својим војницима обилазећи око Црне Горе и Брда у м..... пажњи Махмудбеговића и стигне у Скадру у Децембру мјесецу 1789. г.

Крајем 1789. г. Никшицки Турци пошто је рано био у Ерцеговини пао велики снијег исхерају своју стокку у Рудине на зимовиште које нападоше око 2000 Црногораца и многе Турке чуваре те стоке погубе а стоку сву заплијене и подијеле на сваког војника по 4 говеди и 32 овча брала.

Мало дана иза тога ударише Црногорци на Жабљак којему Скадарским језером похита помоћ од Скадра на 16 лађа по 40 друга коју дочекаше Црногорци из засједе у Одринској Гори када се арнаути искрцаше из лађа и у бјегство к лађама наћераше с њиховом тешком погибијом запленивши у исто доба 5 лађа у којима нађоше више мртвих које Арнаути бијаху укрцали да их Црногорци не сијеку. У толико су Жабљачани учинили испад, али су Турци опет ућерани с тешким губитцима у град Жабљак. Како се из наведенога види у 1789. г. у Црној Гори није прекидана борба но је Црногорци водили на позив два царства о свој торби и фишеку учинивши значајне услуге обојици задржањем на себе првокласне борце у Турској царевини Босанце, Ерцеговце и Арбанасе.

И овога пута је на Црногорце била највиша невоља оскудица праха и олова, и надајући се Владика да ће бар тога добити од ћесарске Аустрије, која је и имала највише користи од црногорског ратовања са Турском, у залеђини босанске турске војске, која је против Аустрије војевала, *по Босанским крајинама и границама* обрати се у Трсту и Бечу, да му даду праха и олова, али му одговорише, да ће му само дати за новац а он не имајући новца, био је приморан за прах и олово дати у залог своју Митру, коју је руска царица Јелисавета била поклонила црногорском Владици Василији и коју је Владика Петар по наслѣдству носио, и која је остала неодкупљена, јер није било за то новаца и тако и пропала и одиста се овом приликом може виђети истинитост оне српске народне изреке „између два бана остаде баби гола глава“; а тако и Владици црногорскоме између Русије и Аустрије његових савезника оста гола глава без Митре. Али и то му је мала штета била при оној што је на склопљеноме међународноме миру посље рата Русије и Аустрије и Турске у којему Црна Гора остаде без икакве награде, па чак и не споменута у уговору!⁴⁷

⁴⁷ Миром у Свиштову (септембра 1791) окончан је рат Аустрије и Османског царства. Уговором је дата амнестија поданицима једне и друге државе који су у рату учествовали на страни непријатеља. То се посебно односило на становништво Црне Горе, Србије, Влашке и Молдавије. Мировним уговором Русије и Османског царства склопљеним у

Пошто су цареви били закључили примирје од годину дана, то и Махмуд паша посла Владици Петру изасланике да склопе међусобно примирје од годину дана, али Владика и црногорци одбише ту понуду, што много расрди пашу Бушатлију који упуту 12.000 Арнаута да ненадно напану на који крај Црне Горе, али када они виђеше да су Црногорци спремни да их дочекају оканише се тога 1790 и поведе је на Брда од којих би одбијен после крваве борбе и приморан да се повлачи у Подгорицу одакле пође у Спуж да одатле учини какву лаку диверзију на крајинска мјеста црногорска да ни каквим ненадним малим успјехом дигне себи и војсци рекламу како је побједио Црногорце и зато нападе на Комане и само толико успје да посијече неколико чобана и заплијени нешто стоке која је скупо платио кад се Црногорци кликујући се у помоћ један другоме те поћераше Арнауте којих погубише 200 и попалише нека села ће су Турци живјели и дигоше повећи плијен стоке. У томе истоме времену друга војска Арнаутска удари на Црмницу од Бара, али се врати са својом погибијом.

Те године продужили су се чести мали сукоби који су се увијек свршавали Турским губитком, али што је главно Црна Гора задржава на себе најмање 50.000 најбољих ратника у Турској Ерцеговаца и Арнаута, који би да нијесу заузети борбама са Црногорцима отишли с турском војском у Босну против аустријанаца и тамо њима какви су они добри ратници задржали за себе бар 10.000 аустријске војске. А да је аустријска врховна команда била паметнија па послала у Црну Гору добра ђенерала Краичника или Личанина који би се боље разумно и Владицом црногорским и Црногорцима од младог и неискусног Капетана Вуковића а послала који топ доста праха и олова и добра оружја и тако дала могућност Црногорцима и Брђанима да заузму Никшић и дио Ерцеговине до Неретве, Спуж Подгорицу Бар и све до Скадра и Бојане и тако им дају могућност што освоје да и уздрже и себе јако поснаже српским елементом могли су постићи да Турску приморају и 100.000 бораца да употреби против Црне Горе за одбрану Босне и Арбаније. Но мислећи да ће они са неколико дуката успјети да Црногорце изложе погубији од Турака не дајући им никакве спреме из економије или можда и из зле намјере да не створе једну јаку Црну Гору онамо ће су они имали намјеру да освоје као што је то познија њихова историја доказала са чега су најзад и царство изгубили не искористилише тога рата ни десети дио што су могли искористити помажући Црну Гору иако како је требало да је помогу два моћна царства Русија и Аустрија, и најзад је при склапању мира са Турском поред њених јаких услуга учињених гото-

Јашију, јануара 1792. окончан је руско-турски сукоб. У овом мировном уговору за Црну Гору није учињено ни онолико колико је предвиђао уговор из Свиштова.

во голим рукама у продужењу неколике године на уговор и не поменуше и каљали да јој што год дају.

У томе времену Аустрија зарати са Француском а Русија са Шведском и тако бише приморане с Турском после закљученог примирја да с њом и мир закључе. Аустрија у јулу мјесецу 1791. а Русија у децембру исте године и тако се овај рат са Турском заврши да црногорски савезници не рекоше Црној Гори ни једно хвала на уговор и не поменуше и камоли да јој што год дадоше. (прецртано у оригиналу).

В. Овђе да се уметне Примједба на крају ове теке.⁴⁸

Посље закљученог мира међу царевина 1791., услед заморености Турске од дугог ратовања настала су за Црну Гору мирнија времена и ако нијесу никад престајала погранична чаркања и четовања. Али 1796. године појави се за Црну Гору велика опасност од бијеле самовоље и амбиције Скадарског везира и паше Махмуд паше Бушатлије у којег су се породиле с једне стране освета против Црне Горе за сва зла јаде и срамоту коју му је нанијела на његово честољубије и свијетло оружје са његовом „љутом Арбанијом“ само побјеђеног и застиђеног од Црногораца и Брђана и одказа харача Брђана и Црногораца који му бјеху обећали....⁴⁹, а с друге стране појавише се у њега снови стварања једне Балканске Турске под његовом султанском владавином независно од Стамбола, у чему га је и Француска постицала и помагала у циљу слабљења Турске.

У остварењу ових амбиција Кара Махмуд паше посље његових побједа над Султановим трупима које су му велики престиж и ауторитет дигли највећа му је препона и кост у грло била Црна Гора; јер она по свом расположењу према Турцима у опште и према свом географском положају стајала је на пут спајању Босне и Арбаније и остајала као опасан непријатељ у залеђини за походе од Зете до Дунава при освајању Београдског Пашалука. Зато је требало најприје са њом расчистити рачуне покорити је и уништити, да му не смета изводити његов план па даље радити у правцу својих амбиција. Да би Црну Гору покорио најприје је требало да Брда Зетска разори и покори, па у сигурности у залеђину да учини побједоносни поход на Црну Гору и тим да оствари свој велики умишљени план који би му круну донио на глави.

Да је Махмуд везиру овај план успио ни уха српскога хришћанскога на Балкану за кратко вријеме не би остало што не би све куда би прошао потурчио овај пореклом потурчени Црногорац са измијешаном Арнаутском и љутом ћуди а богомрског и тирјанског турског вјеровања задојен ... куда би прошао.

⁴⁸ Подвучено у оригиналу.

⁴⁹ Нечитко.

Таман кад горди Стамбол бјеше се опаметио да обриједи и прекине походе на Црну Гору а тако што црногорски цевердари и јатагани умудрили Бошњаке и Ерцеговце нагле да сваке године не јуришају на црногорце појављује се нови опасни непријатељ Црне Горе син Мехмед паше Бушатлије Кара Махмуд везир и паша којему ђаво не да мирова-ти него га на погибију вуче на Црну Гору да тамо окуша своју судбину чашу своје судбине испије.⁵⁰

Та нова појава Махмут пашиних амбиција и кланова преставља-ла је за све хришћане на Балкану представљала је велику опасност која кад би успјела прегалити и уништити онај црногорски слободни брежуљак о којему се ломе све олује и громови који га нападају, особито би Срби пострадали и дочекали своју пропаст тежу и од оне на Косову. Али „слободни брежуљак о којему се *Ахмет Султан постали његови питомци* немилосно луди ломе тиранства вихорови“ и „синови Ахметови“ разбиће главу и овом силином и зором везиру поред све његове љуте Арбаније са којом пријети и разведрити небо изнад Срба од олује громава која му Махмут паша спрема *над главом да их једном за вазда мутни потоци подаве*.

Пошто Махмут паша два пута би разбијен и побјеђен од Пипера на Стијену и од Бјелопавлића на Ћурилац, па му не да брука и стид да мирује, него купи и по трећи пут војску да Бјелопавлиће који су се били савим ујединили са Црном Гором и њему прекинули давати харач поново себи подвласти.

Када је Владика Петар дознао да Махмут паша спрема војску обратио се истоме, да га пита куда мисли са том војском ударити, на чем он одговори, да намјерава ударати на Бјелопавлиће и Брда и помиње га у исто доба, да се не би усудио да им са Црногорцима дође у помоћ, јер би у том случају чим покори два Брда и сруши и робству огњу и сабљи преда да ће се одмах својом „љутом Арбанијом“ подигнути и Црну Гору као Брда листом ћерат сјећ и палити. На везирово упорито писмо Владика и главари црногорски одговорише:

Што нам пишеш Бушатлија,
Силни пашо и везире
Е си силну многу војску
Окупио и подигао,
Са њом мислиш ударити
На нахије наше брдске,
Да их робиш огњем палиш
И сијечеш оштром сабљом:
То све бити, ил' не бити

⁵⁰ Писано уздуж лијеве маргине листа свеске, попрпијемо у односу на текст у листу.

Може, пашо Бушатлијо,
Опалит' их ал погинути,
Ал' ка приђе, срамотно се
Без образа повратити.
Што л нам пишеш и будалиш,
Те говориш то у писмо,
Да Брдима нашој браћи,
Не будемо у помоћи:
Ти знаш добро, силни пашо,
Да ми ближе од њих браће
По витештву и по крви
Не тражимо ни имамо,
И зато се ко их тргне
Бит оћемо до једнога,
Крв се наша неће штеђет'
За обрану њину пролит'.
Твоју силу твоје претње,
Црногорско ухо, око
Нити чује нити види.
Но сврх свега ман се Брдах,
Силни пашо Бушатлијо.
Да се људска крв не лије
И потоке сузотечне
Да ме стоје право људство,
Да жалостан са проклетством
Глас пут неба не пошиљу
Родитељи увријеђени
И ђечица уцвијељена,
Љубе сестре оцрњене
На онога ко им срца
Са душевном раном рани.
Ако ли се безчовјечна
Тоба дјела проћи нећеш,
Ти кријући и лупешки
Немој твоју силу дизат',
Већ витешки нама кажи,
Како јунак, који јеси,
Те заједно нас с Брдима
Ћерај сјеци, гори роби.⁵¹ Слоб⁵².

⁵¹ Видјети Петар II Петровић Његош, *Свободијада*, пјесма девета, сихови 404-409. У: *Дјела*, Подгорица 2001, 383

⁵² У издању које смо користили овог стиха нема

Када горди везир виђе дрзовено писмо црногорско троструко му узавреше са јарошћу мушке прси, па топовима глас даде да се купи велика војска. Кад Владика и главари чуше топове који рат објављиваху на Скадру послаше по племенима позиве

„На ноге се, Црна Горо,
Гласовити соколови!
Е нам турски ударише
Витезови и змајеви
Да попале и истраже
Листом брда до Острога,
И с отијем нашу прву
Славу бојну и витештво
Да помраче и обруче
Пред свијетом витешкијем.
Већ на ноге, ка' и свагда,
Да и отлен ка' од свуда
Побједе славогласне
Нафехле вјенце дичне
Поберемо, донесемо.“⁵³

Црногорци на позиве Владике и главара хитро се одазваше и за њими окренуше, као на крила док у Брда стигоше и на Слатини свој логор направише. У то доба доспје са својом војском и Махмут везир и постави свој логор супрот војске црногорске, по бријегу Зете до крај Спужског града тврдога. Читаву неђељу дана двије војске сташе једна на спрам друге проводећи момчад то вријеме у свакојаке игре и весеље, а главари у вијећања ко ће кога умом и хитрином надмашити на крвавом пољу од мегдана.

Али храброст Кара паше нехће више растезати већ посла Владици да ће ударити на село Мартиниће *Код Владике и главара* једанајестог јуна.

Кад Владика и главари од паше глас добише онда војску на Слатину окупише и Владика Петар њој одржа овакав говор:

„Сви видимо и чујемо,
Какав страшни трудни данак
Сјутра све нас очекује
Колико л' се крвце хоће
Од витеза да пролије.
Док се жедни лав скадарски

⁵³ Видјети Петар II Петровић Његош, *Свободијада*, 384

Њом зајази и напије
 Нам на то не треба гледат',
 Што је Махмут прошлих љета
 Силу царску раскрхао.
 У то смо га ми претекли
 И далеко надмашили.
 Он истина да је храбриј'
 Од икаква Турског сина
 И да много силе има;
 Ал му проћ нас ништа неће
 То служити ни помоћи,
 Ако ђеца и синови
 Ми првијех витезовах Црне Горе узбудемо..
 Крв њина ка нас наша,
 Боли једнак кад се лије,
 У њих војска тријест хиљада
 У нас ништа до четири.
 С њихове ће стране више
 Мртва пасти, крви с' пролит',
 Приђе ће се додијати
 Њима крвцу, него нама
 На мегдану досипати;
 Јер колико ови желе,
 Да нас зајме и добију,
 Нас је три пут већа жеља,
 Обранит се и добити.
 Правду небо вјечно брани,
 А неправду ћера, ломи.⁵⁴

Виђи говор Владичин у историји Медаковића Повјесница стр. 92-93.⁵⁵

Црногорци посље Владичина говора као и свагда ухватише међу собом божју вјеру тврду и истиниту, да ће радосније сви изгинути него Турчину корак земље уступити, и тада са Слатина пођоше у село Мартиниће да чекају Махмут пашу и његову војску, да им ту дође на јунач-

⁵⁴ Видјети: Петар II Петровић Његош, *Свободијада*, 384.

⁵⁵ Владичин говор пред битку на Мартиниће у Медаковићевој «Повесници Црне Горе са Закоником од најстаријег времена до 1830», написан је на другачији начин, у виду текста а не у стиховима, и много је опширнији. Видјети: М. Медаковић, *Повејстница Црне Горе са Закоником од најстаријег времена до 1830*, Земун 1850, 92-95

ком мегдану као што је био казао. Ту су Црногорци једну ноћ преноћили и кад је зора свитнула Махмут паша крену сву своју војску широким пољем право на село Мартиниће.

Када Црногорци угледаше да се сила пашина к њима креће, вјешто и хитро западоше кроз село Мартиниће и у то вријеме стиже паша с војском и нападе на село, којег половину огњу предаде а осталу половину бране Црногорци и Брђани и огњем из пушака љути арнаутски напад устављају и са арнаутима се голим ножевима по мегдану погоне. Турци пет шест пута обраше плећи, али им храбри везир не даде бјежати, већ их голом сабљом у руке поново враћаше у борбу и то се тако продужи за читава седам сати све једнако бој жестоки међу двије неустрашне војске у којему витез на витеза голом сабљом и јагатаном један на другога насрташе, и бог сами зна колико се хоћаше та крвава борба продужити да Кара Махмут не доби рану у лијево плеће

Од шарице правогађне

Црногорске непромашне⁵⁶

Како везир горди доби рану одма поче бјежат са мегдана а за њим сва арнаутија хвална а четири хиљаде Црногораца и Брђана напуштише се за њима низ потоке Мартиницке. Црногорци своје дуге пушке од жестокога огња не могаху више напуњати те их потурише а пламене ножеве у руке прихватише и издвајаше силу арнаутску по горама и по пољу и док ноћ ухвати сјекоше је непрестано по мегдану, а везир са остатком умаче у град Спуж побјеђен и застиђен од мишица црногорских. Црногорци и Брђани повратише се из боја са великим добићем многог богатог оружја и 18 барјака које арнаутима отеше од којих 3 алај барјака (пуковски барјаци)⁵⁷

Од љуте везирове Арбаније погибе више од 2500 људи, међу њима 2 паше 67 ага и бегова 1 шеих и 28 оца.

Зато Његош каже:

Ту цијене турског меса
Оста псету и звјерсту,
Да без плате њега једе,
Колик' игђе и на једну
Месарницу мачем родну
Међу Србима и Турцима.⁵⁸

⁵⁶ Видјети Петар II Петровић Његош, *Свободијада*, 388

⁵⁷ Додато оловком друге боје.

⁵⁸ Видјети Петар II Петровић Његош, *Свободијада*, 388

Црногорци и Брђани заузеше затим Спуж, али га напуштише због тога што нијесу имали топова и начина да у њему држе посаду.

У овом боју особито се одликовао брат Владичина Саво Марков који је у најљућем боју наишао на везирова синовца Мехмед Кокотлију којег је Махмут као командата једног дијела његове војске био наименовао пашом а који је био и сила од човјека, те ухватише навале један на другог али по срећи Савовој оклизне се нога Кокотлији а Саво му у падању хитро ману ножем по врату и посјече га. (прецртано у оригиналу)

Побједна црногорска војска из Спужа пјевајући и шемлучећи из пушака дође са Владиком на Цетиње одакле се по одслуженом благода рењу Богу на дарованој побједи разиђе радосно и славodobитно својим кућама, да на њима стоје увијек спремни и готови опет на бојеве и мегдане полећети.

Напад Албаније на Бијелопавлиће због уједињења истих са Црном Гором⁵⁹

Примједба. Ово што сљедује да се уметне пред битком на Марти ниће јер су то ранији догађаји 1792. г. него ова битка.

Када⁶⁰ Владика Петар када дође из Русије 1786⁶¹. наговори Брђане да не плаћају хараче које им је био наметнуо везир и паша Скадарски Махмут Бушатлија и када код њега дођоше главари Бјелопавлички да са њим уговоре сједињење с Црном Гором и ослобођење од Турака углавише да се Бјелопавлићи сасвим одметну од Турске и устану на оружје против Турака кад год наиђу на њихово земљиште а Владика с Црногорцима даде им обвезу и вјеру тврду, да их никада оставити неће докле му је главе на рамена, него да ће бранити Брђане као и Црногорце.

Тек се главари са Цетиња повратише Турцима хараче одказаше за које бјеху дошли да их наплаћују и Јово Пајов уби Асан агу Мећу кукића, који је био дошао да од Бјелопавлића купи хараче и онда сви Бјелопавлићи устану на оружје и тако се одметнуше од Турске и град спуж затворишете с Турцима нове кавгу завргоше и с Црном Гором ујединише, град Спуж затворише се Турци и с Црном Гором ујединише и с Турцима кавгу затурише и прогласише своје уједињење с Црном Гором.

⁵⁹ Ово је написано на десној, празној, страни дуж лијеве ивице листа, и вјероватно је требало да има карактер поднасловоа.

⁶⁰ Написано обичном оловком, као да је у питању каснији додатак тексту.

⁶¹ Ова година је додата обичном оловком изнад текста.

За одбрану Бјелопавлића од турских напада укопаше два велика јендека, један од ријеке Зете до Сушице а други од Зете између Мартинића и Спужа и одредише за њихову посаду . по 60 бираних јунака.

На то су Спушки диздари и аге и спахије, који су одметништвом Бјелопавлића изгубили агаларска и спахијска права, а уз то и ућерани у тјескобу од Бјелопавлића, који им није су давали радити ни њихове властите земље и слободно се кретати око Спужа, навали велике жалбе код Скадарског везира и молбе да им даде војске, да Бјелопавлиће опет доведу до покорности Султану и његовим властима а Везир Махмут паша, којег такав одважни поступак Бјелопавлића много расрди и увриједи, видећи у њему опасност, да се такво одметање може проширити и на остала брдска племена скупил војску од Скендерије и Зете од Турака и католика Малисора и Миридита до дванајест хиљада бораца под командом њихових главара; миридита Марка Ђона и Хасан Хота и са њима спушка диздара Међикукића, да ударе на Бјелопавлиће да их разоружају и даду им рала и волове да буду права раја а ове главаре Бјелопавлице да повезане у Скадар доведу.

Ова војска подијели се на два равна дијела с планом да једна половина под управом Хусеин аге Међикукића удри на село Ћурилац а друга половина под управом Осман аге Међикукића да навали на јендеку којег бране сердар Михаило Бошковић и Јово Пајовић са шездесет пандура с' тијем да удар на Ћурилац треба да чека удар на јендеку, како ће Бјелопавлиће привући и задржати на јендеку па им онда с крила и позадине у браниоцима јендека ударити и попатити сва села са десне стране Зете и сагорети цркву Св. Ћекле на Главиче.

Када је свануло ударише на јендеку али његови пандури јуначки га бране и зауставише нападаче али када би навала на Ћурилац успје непријатељу да село освоји попали и пороби и одатле се крене на Главиче како ће одсјећи одбрану јендека од залеђине и када се непријатељ већ приближио цркви Св. Ћекле коју јуначки брани поп Раде Бошковићу са неколико друга на његова кликовања у помоћ да не пусте цркву да је запале дотрчаше Бјелопавлићи и са њима Загређани да је бране који скупа нападоше на непријатеља од Великог Поља. Кад у борби погибе Гусињски оца, Турци узмакоше и у бјегство окренуше а Брђани их тада поћераше на јендеку и до њега им 90 бораца посјekoше и ту на јендеку бој раздвоише и непријатељ оступи у Спужу а одатле се сва војска разиђе кућама.

Овај пораз још већма је распалио и расрдио гордог пашу и везира Махмута који је љуто укорио главаре када су се у Скадру вратио и питао их

Камо мене од Брда главари?

Камо харач од седам година?

али му је Ђон Марко Миридитски главар одговорио Прођи се, Пашо врага и ђавола! Ја на брда никад воиштити нећу, но се прођи од Бјелопавлића, ако не можеш покупити војску од Једрене и Монастира (Пећ, прим прир.), немој ходит на Бјелопавлиће, да те љута змија неударе.

По свој прилици у овим борбама Малисори и Мирдита нијесу својски Турке помагали.

Напад Албаније под водством Махмуд паше Бушатлије на Пипере.⁶²

Посље пораза на Бјелопавлиће Махмуд паша боље је процијенио коју опасност представља ослобођење Брђана и њихово прибијање уз Црну Гору, и тим подпуно прекидање веза Албаније и Босне, која се равницом зете и Бјелопавлића одржавала и поново окупи колико и прије војске али самих Турака и он лично са њом крену да је предводи на покорене Пипера и Бјелопавлића са планом да најприје покори и попали Пипере па посље њих и Бјелопавлиће и то је са његове стране било паметно.

Везиру је успјело за руком попалити Пипере, па и саму Стијену до једног краја од ње, ће су се били затворили Марковићи у обзида-ној пећини, да се одатле бране и већ је паша на Стијену шатор раширио. Калуђери манастира Ћелије Пиперске опалише свој топ абардар и тим дадоше знак Бјелопавлићима, да је мука и невоља витешка на Пипере од Турака, који на јата *стадоше дотркивати Пиперима у помоћ, а први од свих Стојан Савелић са стражом од 60 пандура, који су били у јендеку Коприву, ниже Мартинића да чувају Мартиниће и ту брдску кључаницу од турских напада од Спужа који је покликнуо*

На ноге те браћо и дружино!

Топ прогмје

стадоше дотркивати Пиперима у помоћ, а први од свих Стојан Савелић са стражом од 60 пандура, који су били у јендеку Коприву, ниже Мартинића да чувају Мартиниће и ту брдску кључаницу од турских напада од Спужа који је покликнуо

„На ноге се браћо и дружино
Топ прогмје код цркве Ћелије
Срок је оно у нашу Краину;
Удрили су на Пипере Турци
Пипере ће наше раскопати,
Свој Краини крило саломити“

⁶² Написано обичном оловком, као наслов за даљи дио текста.

Када Стојан стиже с дружином у поточ међу Црнце и Стијену ту нађе Пипере доста клонуле, који га савјетоваше, пошто су сви Пипери погорели, и да за Пипере више ни питати не треба, но да су сасвим пропали да се војска разиђе и на своје погореле домове врате и да негђе свог светитеља Св. Стефана склоне да га не сагоре Турци.

Али Стојан таквим говорима одговара:

Бога ми ћу на Стијену поћи,
Да знам своју изгубити главу,
И мојега друга свакојега!
Кад Пипере ископају Турци,
Не ваља ми глава ни дружина.

Кад напријед Пипери и Бјелопавлићи мало уминуше и село Стијену сагледаше и виђеше пашин шатор на Задолје довикује Стојан затвореном у пећини Илији Рашовићу и дружини његовој који је још јуначки бране:

Држ' Илија кулу на Краину,
Чекај Турке кад их поломимо,
Да не бјеже широкијем путем.

Па Пиперима и осталој дружини Стојан довикиваше:
Сви једнако Бога спомените!
А једанак пушке истурите
На Махмута пашу ударите,
Не жалите живот за поштење.
Ово ће се за довијек причат.“

Дружина га је добро послушала и на шатор Пашин храбро кидисала, а кад од Скадра везира Махмут паша виђе како Брђани лете право на његов шатор, побоја се и стаде бјежати селом пут истока, али га из пећине дочека Илија Рашовић са његовом дружином из затвора који одбише Турке од главног друма и окренуше *Турке* на их у беспуће на клисуре Орлове Стијене да низ њих многи стрмоглавице скачу, а за осталим Турцима и Махмут пашом се напустише Брђани јунаци и до Дрезге, ка којој Турци бјежаху 300 глава посјекоше а Махмут паша једва своју живу главу изнесе док робове које ухватише живе кућама пустише да кажују како им је било с војском на Пипере ударати.

У овоме боју се истиче здраво разумијевање и правилна оцјена тактичке важности једног према другоме положаја Пипера и Бјелопавлића од стране Стојана Савелјића и ријешеност да по цијени своје гла-

ве покуша да се Пипери помогну и спасу; јер кад би пропали Пипери, пропали би и сви Бјелопавлићи, што у ствари и јест тако.

Radoslav RASPOPOVIĆ

ONE OF THE VOLUMES FROM THE MANUSCRIPT OF MITAR
MARTINOVIC: „WAR HISTORY OF MONTENEGRO:”

Summary

The figure of Mitar Martinovic, is connected in many ways to military, political, diplomatic and war history of Montenegro. His role in the social life of the country and the functions he performed have long drawn the attention of many researchers. Numerous books, research papers, articles, essays and other texts were written on the subject of his life, education, and the duties he performed as: the Prime Minister, Minister of Defence, Senior Officer, Diplomatic envoy etc. What is less known to the general scientific and professional public, is that Mitar Martinovic was also a writer, the author of many military-technical texts, but also many texts about the history of Montenegrin warfare, including the battles, which were supposed to present the final parts of the „War History of Montenegro”. Although the majority of it was written, the work remained incomplete and unpublished. There is about 20 volumes of medium-format notebooks of his manuscript.

In this paper we are publishing a volume titled: „From 1768, until the Battle at Martinici, 1796”. The significance of the author, as well as the historical significance of the events that preceded the battle at Martinici, and the battle itself, i.e. its influence on the further development of Montenegro’s statehood, make this important historical document even more compelling.

ПРИКАЗИ

Радован Вукадиновић и Лидија Чехулић-Вукадиновић:
„ЕВРОПСКА ИДЕЈА ОД КАРЛА ВЕЛИКОГ ДО ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ“,
ЦАНУ, Подгорица 2016.

Веома признати аутори ове публикације су нам приредили могућност да доживимо пријатну духовну авантуру, пратећи генезу идеје европског уједињења, и шире европске мисли, од давних средњовјековних времена, до данашњег тренутка Европске уније, као савременог и највишег израза и остварења те идеје.

Аутори скромно закључују да је ово само покушај да се преко историјских догађаја интерпретира политички развој идеје европског повезивања, и да се назначе главни актери и главни процеси у досадашњем вишестолетном европском кретању. Али, објективно, много тога новог можемо да сазнамо, или да се подсетимо, важних догађаја, процеса и личности из дугог временског периода у коме је свијет био европоцентричан.

У расправама које се воде око настанка европске идеје често се истичу ставови да је европска култура средњег вијека, утемељена на хришћанској идеји, била основ европског јединства, а да су каснији догађаји, настанак европских народа и аутономних европских држава, довели до ратова и несрећа које ће ослабити европско заједништво. Аутори,

тражећи коријене европске идеје повезивања спомињу Пјера Дубоа, (13-14 в.), француског писца који се неким својим идејама може убројати међу прве вјеснике својеврсног европског плана мира и сарадње. Најзанимљивији предлог из једног његовог трактата односи се на стварање федерације европских држава и њезиних институција, са Генералним савјетом на челу, неком врстом владе.

У широком кругу тема које је обрађивао велики европски хуманист Еразмо Ротердамски, значајне су свакако оне гдје се он бави предусловима за развој европске цивилизације, а притом позивајући европске владаре на уједињење држава тадашње хришћанске Европе. Нешто касније је Хуго Гроцијус, утемељивач међународног права, позивао на сједињење католичке и протестантске цркве, како би се створило европско заједништво.

У теорији међународних односа сматра се да Вестфалски мир представља почетак доба у коме Европа поприма свјетовни карактер и појављују се равноправне суверене државе као главни актери, па су аутори једно поглавље управо насловили:

„Вестфалски мир и стварање Европе држава“. Слиједи брз развој производних снага, комуникација међу европским државама, ширење писмености и снажан развој идеја просветитељства, што све утиче на тјешње повезивање на европском тлу. Француски енциклопедисти покренули су велик интерес за боље разумијевање тадашњег свијета, а о потреби изградње мира и европског јединства на различите начине се расправљало у образованим круговима.

Са наших простора, аутори наводе Дубровчанина Стјепана Градића (17. В.), службеника ватиканске дипломатије, који се залагао за стварање савеза европских држава. Слично као што ће нешто касније, али знатно снажније, Имануел Кант предлагатистварање благе европске конфедерације држава утемељене на разуму и моралу.

А Виктор Иго је чак, мада сасвим погрешно, тврдио да „данас постоји европска националност, исто као што је у вријеме Есхила, Софокла и Еурипида постојала грчка националност“. Али је био искрен поборник изградње јединствене Европе, баш као што је Алексис де Токвил добронамјерно критиковао европску политичку расцјепканост.

Бечки конгрес, којим се завршила ере Наполеонових ратова, и француске доминације на континенту, инаугурисао је концерн сила и европску равнотежу снага. У стању те равнотеже Европа је преживјела читав један вијек, потрошен углавном на трку у запосиједању осталог, неевропског дијела свијета.

Искуство прве половине XX вијека је посебно трауматично, обиљежено са два глобална сукоба, оба иници-

цирана на европском тлу, и великим тоталитарним идеологијама. У тим околностима европска идеја између два свјетска рата није добила већи замах, али је, наравно, била жива, а у дјелу Калергија „Пан-Европа“ и у паневропском покрету имала је и свој узвишен израз.

Густав Штреземан и Аристид Бријан, који су рестаурирали њемачко-француске односе, вођени су били истом европском идејом, а Бријан је био и почасни предсједник паневропског покрета. Њихову мисију имаће послје Другог свјетског рата Аденауер и Де Гол. А два значајна британска политичара Винстон Черчил, конзервативац, и Клемент Атли, лабуриста, без обзира на различита политичка увјерења, били су гласни заговорници јединствене Европе. Уз ову подршку Жан Моне је могао рећи: „Европске нације биће вођене према супердржави. Сваки корак биће завијен економском формом, али ће сви ти кораци неповратно водити федерацији“.

У трећем поглављу „Стварање Европске уније“ професор Вукадиновић констатује да су заговорници нове Европе видјели у њој могућност бржег развоја, и да су предности те интернационализације далеко веће од евентуалних недостатака. Жеља Европљана са западне стране Черчилове „железне завјесе“ да Америка остане чврсто присутна у Европи, уз увјерење да ће јачање европских савезништава допринијети економском развоју, водило је лидере западноевропских држава на пут интеграције. Она ће бити реализована на војно-политичком и економском плану, и биће заједнички плод активности европских покрета, америчке политике и организова-ног дјеловања европских политичара.

У последњем, четвртом поглављу под насловом „Све јача и шири Унија“, професорица Лидија Чехулић-Вукадиновић темељно је обрадила процесе унутрашње изградње и проширења Европске уније од уговора из Мاستрихта 1991. године, до данас. У оквиру њега своје мјесто нашла је и Црна Гора, која је већ више

од четири године у процесу преговарања са ЕУ. Присутна је, због тога, и у филателистичком дијелу ове књиге, који је занимљив и илустративан, па чини посебну вриједност публикације.

Сигуран сам да ће она представљати право задовољство за сваког читаоца заинтересованог за ову тему.

Проф. др Саша Кнежевић

Милан Булатовић: БИХОР – АНТРОПОЛОШКА ПРОУЧАВАЊА.
Издавач: Центар за дјелатност културе „Војислав Булатовић Струњо“ -
Бијело Поље, 2017, стр. 375

У овој монографији ријеч је о региону на сјевероистоку Црне Горе који обухвата Горњи Бихор, Доњи Бихор и Мали Бихор.

Најприје је представљен његов географски положај и границе, повезаност са регионима у сусједству и насељима у ужој и широј околини, са освртом на путну мрежу, преко које су се укрштали многи значајни путни правци од запада према истоку. Временом, упоредо са развојем региона изграђиване су саобраћајнице, почевши од 13. вијека до скорашњег времена. Данас је највећи дио путева асфалтиран.

Објашњено је и по чему је овај регион добио име Бихор, а то образложење се може сматрати тачним, без обзира на различита мишљења и разлике у вези са тим.

Аутор је са доста умјешности приказао геолошки састав и облике овог подручја, који се простире на десној страни ријеке Лим, са доста разуђеним рељефом. Пажљиво су дати значајни подаци о климатским карактеристикама, које су условљене различитом конфигурацијом земљишта у односу на географски положај и разликама у надморској висини поједи-

них дјелова региона. Хидрографску мрежучине врела, извори, речице и ријеке, а богатствовода представљено је као потенцијални услов за организовање пристојног живота на овом подручју.

Систематски је обрађена флора и фауна, природни услови за њихова станишта на Бихору, са извјесним разликама у нижим и вишим предјелима назнаком да је биљни и животињски свијет разноврстан на овом подручју.

Историјски дио монографије обилује мноштвом историјских података, који су хронолошки систематизовани од поријекла и насељавања до миграције становништва. У овом поглављу Булатовић се подробније бави узроцима исламизације српског становништва, које је, поред Илира у праисторијско доба и Римљана, масовно насељавало ове крајеве у 7. вијеку. Аутор се такође бави и националном структуром становништва у Бихору у нашем времену, као и његовом поријеклу и формирању насеља.

Доста пажње посвећено је животу људских заједница на простору Бихора у епохама старог каменог и развијеног бронзаног доба, прије дос-

ељавања словенских племена прије нове ере, што је поткријељено историјским доказима. Најбројнији су били Илири, за чије се име везују и неки топоними (Ибар, Турјак и други). У 4. вијеку прије нове ере помињу се Грци и Римљани, као и Келти. У другој половини 7. вијека настаје продор Словена у Бихор, чије је насељавање зависило од природних, друштвених и других услова и траје више од једног вијека. У рано феудално доба подручје Бихора било је насељено Србима, који су формирали жупаније (Будимље, Бихор, Затон, Брсково и друге). Срби повремено примају хришћанство, што условљава појаву хришћанске културе и писмености и зачетке црквене књижевности. Даље се аутор бави црквеним животом на овом подручју, доминацијом Византије над Србима, као и диобом хришћанства 1054. године.

За вријеме владавине Стефана Немање Бихор је напредовао у економском, друштвеном и културном погледу и у 12. вијеку насељен је искључиво Србима. Скоро свако село је имало цркву. Са посебном пажњом и значајним историјским подацима одсликана је историја Лозне (Лознице), која је била један од центара Бихора. Доста пажње је поклоњено феудалним односима и административној подјели Бихора у доба Немањића, за вријеме Саве и његове браће. Одсликано је друштвено и политичко стање после смрти цара Душана, а нарочито након пада Бихора под турску власт 1455. године. Доста пажње је посвећено исламизацији српског становништва у вријеме владавине Турака у овим крајевима, што је трајало четири и по стољећа. То је узроковало исламизовање становништва ово-

га краја. Исељена мјеста насељавали су становници из неких крајева Црне Горе, а нарочито у 19. вијеку. Било је досељеника и из Босне и Херцеговине. Процес исељавања и досељавања других на подручје Бихора студиозно и хронолошки је обрађен. Ту је било немира и буна, ослободилачких покрета, који су утицали на свеукупне прилике у Бихору. Овај дио историјских збивања и догађаја у Бихору укомпонован је у општедруштвене прилике у окружењу, па и шире, са доста историјских података, до детаља.

Бихор је 1912. године ослобођен од Турака. Долази до разграничења Србије и Црне Горе, као и разграничења општина у Црној Гори, односно капетанија, које су подијељене на општине. Области Бихора припало је осам општина. Аутор је прецизирао број српских и муслиманских домаћинстава, број одбеглих, као и број стоке и друге податке за свако насеље које гравитира Бихору у то вријеме.

У турско вријеме, у Бихору није било световних школа, а писмени су били покоји свештеник и трговац. Сматрало се да је то вјерска ствар, те су до 19. вијека отворани мектеби. У 19. вијеку основана је у Бијелом Пољу прва основна школа у европском дијелу Османског царства. У селима Бихора јављају се основне школе тек крајем 19. вијека, а нарочито после 1912. године. Забрањен је рад мектеба. Средње, више и високо образовање стицало се на страни.

Знатно је повећано исељавање муслимана у Турску, почевши од 1912. године па до комунистичког времена.

Аутор је обухватио период у Првом свјетском рату (1914-1916) и са

доста аргумената истиче реорганизацију власти, а нарочито након ослобођења 1918. године када настаје уједињење југословенских народа у једну државу.

У поднаслову „Економско стање“ аутор каже како је Бихор деценијама био и остао неразвијено подручје, чему је допринијела неизграђеност саобраћаја као главног услова за проток робе и људи. У вези са тим, било је обећања и на томе се остајало. То је допринијело да живот становника Бихора увијек буде тежак.

Булатовић истиче касно појављивање политичких партија, тек 1919. године јављају се присталице Демократске странке и Радикалне странке. Ријеч је и о одметницима-комитима и муслиманским качацима. Све је то повезано са политичким животом подручја, који се уклапа у југословенске политичке оквире и парламентарне изборе 1935. и 1938. године.

Период Другог свјетског рата документовано је обрађен, са доста података и историјских чињеница. Сматрамо да је то непристрасно и вјеродостојно урађено, поготово у погледу међунационалних сукоба. Детаљно је обрађена структура становништва Бихора по националном саставу, која показује да муслимански живаљ има превагу над Србима.

У привредном погледу Бихор је приказан као најнеразвијеније подручје предратне Југославије. Након ослобођења 1945. године приступило се економском развоју овог краја, бољем снабдијевању становништва животним намирницама, изградњи објеката, отварању нових школа, обнови путева, побољшању здравствене заштите становништва; изграђени су државни објекти за прераду дрвета, за прераду воћа и тако даље.

Квалитет ове публикације чине и илустрације, мноштво фотографија, табела и других података из историјских архива.

Стиче се утисак да је ова регија остала неразвијена, доста исељена, јер је мноштво становника нашло пребивалиште и стални боравак у земљама широм Европе.

Ако се узме у обзир да је Милан Булатовић користио бројну литературу у конципирању монографије, с правом се може рећи да је ово значајан допринос историографији за нека наредна проучавања ове, у много чему значајне регије у Црној Гори. Тим прије што Милан Булатовић, професор историје и просвјетни савјетник у пензији, потиче из Доњег Бихора, из Црниша код Лозне, те је ову тематику, надахнуто, годинама истраживао и то преточио у своју шесту по реду, објављену књигу.

Борђије Трифуновић

Зоран Лакић, ИСТОРИЈА И ИСТОРИЧАРИ ЦРНЕ ГОРЕ, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица 2017

Академик Зоран Лакић спада у ред наугледнијих историчара Црне Горе. Својим вишедеценијским научно-истраживачким радом на пољу историјске науке, дао је драгоцјен допринос развоју историографије на југословенском простору. Аутор је преко 30 књига, монографија, студија, у којима се, поред разматрања црногорских и југословенских тема, осврнуо и на балканска и европска актуелна питања. Има заиста богату библиографију, са преко 1.600 библиографских јединица, а радови су му превођени на бројне свјетске језике. Добитник је престижне награде „Владимир Ћоровић“ за 2017. годину. Добитник је и југословенске Четворојулске награде, као и највећег црногорског признања за науку, награде „Октоих“. Два пута је биран за личност године – признање из Кембрица и Њујорка, а добитник је и ордена Америчке легије части.

У издању ЦАНУ појавило се још једно вриједно дјело академика Зорана Лакића, „Историја и историчари Црне Горе“. Аутор је у књизи одабрао 20 личности које су својим истраживачким радом дали немјерљив допринос црногорској историографији. На скоро 400 страница, приказан је пресјек историографског до-

приноса еминентних научника у научној расвјетљавању бурне црногорске прошлости. Књига је конципирана из три дијела: први дио – Стара Црна Гора (9-71 стр.), други – Црна Гора у Југославији (71-242) и трећи – Савремена Црна Гора (243-373). Аутор се одлучио да у првом и у трећем дијелу књиге обради по пет знаменитих историографа, док се у другом, најобимнијем, осврнуо на 10 личности које су дале научни допринос историји Црне Горе. Дакле, аутор се одлучио да издвоји личности које су биле махом професионални историчари од заната, али и јавне, политичке личности, које су својим дјелима дале одређени допринос црногорској историографији.

Аутор је настојао да проникне у дубину мисли и дјела, при обради одабраних личности. Тако је Петар Први Петровић (Свети Петар Цетињски) стилски портретисан као филозоф најдубљих мисли својим посланицама, а Његош као пјесник, кога свака генерација чита на свој начин, правећи својеврсне контроверзе око његових дјела и злоупотребавајући га често и у дневнополитичке сврхе. Књаза/краља Николу Петровића портретише и као пјесника и државника и „таста Европе“ и „цара јуна-

ка“ који је црногорској историографији дао допринос преко мемоаристике. Апострофирани су и доприноси Вука Стефановића Карацића и Валтазара Богишића на језичком и законодавном пољу. Вук је кодификовао језик којим данас говоримо, али и дао допринос историографским списом Црна Гора и Црногорци, а Валтазар на правно ваљан начин кодификовао и норме и традицију.

У другом, најобимнијем дијелу књиге, аутор је обрадио патријарха Гаврила Дожића, Сретена Вукосављевића, као вриједног хроничара црногорских села и истраживача односа и утицаја националног и вјерског. Такође је истакнуто и дјело др Ника Миљанића – председника црногорског ратног парламента, Блажа Јовановића, Светозара Вукмановића Темпа („Мемоари“), као и контроверзног Милована Ђиласа. Истакнути су и професионални историчари, попут: Васе Чубриловића (истичемо за ову прилику његову Терминологију племенског друштва у Црној Гори), Бранка Петрановића (најплоднијег и најпоузданијег историчара прве и друге Југославије), Димитрија Дима Вујовића (о Подгоричкој скупштини 1918) и Новице Ракочевића (о Црној Гори у Првом свјетском рату).

У трећем дијелу књиге обрађени су: Богумил Храбак (један од највреднијих архивских истраживача, који је дао допринос историји појединих црногорских мјеста и бавио се бројним

другим историјским темама), Обрен Благојевић, са дјелима Пива, Економска мисао у Црној Гори и другим (који уз Ђиласа представља спону науке и политике, односно њиховог ривалитета кроз историју); Василије Крестић, Владо Стругар (који је свеобухватно приказао положај Црне Горе у заједничкој држави), црногорски митрополит Амфилохије. Академик Лакић истиче да је сваки од 20 аутора писао о рату и ратним дешавањима, јер су ратови у црногорској прошлости били чести. У живом народном сјећању и традицији су остали бојеви на Царевом лазу, Граховцу, Вучјем долу, битка за Тарабош, пад Ловћена, Тринаестојулски устанак...

Како је истакнуто, ова књига се бави историјом и историографијом и личностима које су, свака на свој начин задужиле Црну Гору, било да су утицале на стварање и обликовање Црне Горе или су научно проучавале њену прошлост. Ово дјело представља својеврсни наставак раније ауторове књиге Историја и историографија, која је као запажено дјело доживјела два издања. Аутор је можда могао направити и другачију структуру и концепцију књиге, али се одлучио за овакву методологију и начин презентовања значајних личности и њиховог историографског стваралаштва и доприноса за Црну Гору. Стога, ово вриједно и корисно дјело препоручујемо научној и стручној јавности.

др Раденко Шћекић

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ:

Љубодраг ДИМИЋ, <i>Србија и виновници Великог рата, кризе, ратови и биланси (1912-1918)</i>	7
Stjepan MATKOVIĆ, <i>Temeljne promjene u hrvatskoj politici uoči Sarajevskog atentata</i>	33
Albert BING, <i>Prvi svjetski rat i omasovljenje političke (samo)svijesti: slučaj Hrvatske</i>	49
Olga PELCER VUJAČIĆ, <i>Prilog proučavanju ilirskog identiteta u rimskim naseljima na tlu Crne Gore</i>	69
Nevenka BOGOJEVIĆ GLUŠČEVIĆ, <i>Pravni režim na imovini udate žene u srednjovjekovnim zetskim primorskim gradovima</i>	79
Biljana VUČETIĆ, <i>Some Considerations on the Emergence of the Serbian Chetnik Movement in Macedonia during the Last Period of Ottoman Rule</i>	111
Аднан ПРЕКИЋ, <i>Политика Братства и јединства у Црној Гори 1945.-1955</i>	129

ПРИЛОЗИ:

Варвара БОРИСОВНА ХЛЕБНИКОВА, <i>Мемоари Гавра Вуковића као огледало црногорске спољне политике</i>	151
Раденко ШЋЕКИЋ, Жељко БЈЕЛЕТИЋ, <i>Друштвено-економска кретања у Црној Гори током друге половине XX вијека</i>	163

ИЗВОРИ:

Шербо РАСТОДЕР, <i>О значају дјела Ахмед Цевдет-паше за изучавање историје балканских земаља</i>	187
Радослав РАСПОПОВИЋ, <i>Једна од свесака из необјављеног рукописа Митра Мартиновића: „Ратна историја Црне Горе“ ...</i>	227

ПРИКАЗИ:

Саша КНЕЖЕВИЋ, <i>Радован Вукадиновић и Лидија Чехулић Вукадиновић „Европска идеја од Карла Великог до Европске Уније“, ЦАНУ, Подгорица 2016.</i>	263
---	-----

Ђорђије ТРИФУНОВИЋ, Милан Булатовић, Бихор – антрополошка проучавања, Центар за дјелатност културе „Војислав Булатовић-Струно“ - Бијело Поље, 2017.	267
Раденко ШЋЕКИЋ, Зоран Лакић, Историја и историчари Црне Горе, ЦАНУ, Подгорица 2017.	271

СОДЕРЖАНИЕ:

СТАТЬИ:

Любодраг ДИМИЧ, <i>Сербия и виновники Великой войны, кризисы, войны и результаты (1912-1918)</i>	7
Степан МАТКОВИЧ, <i>Фундаментальные изменения в хорватской политике накануне покушения в Сараево</i>	33
Альберт БИНГ, <i>Первая мировая война и становление массового (само)сознания: случай Хорватии</i>	49
Ольга ПЕЛЦЕР ВУЯЧИЧ, <i>Приложение к изучению иллирийской идентичности в римских населенных территориях Черногории</i>	69
Невенка БОГОЕВИЧ ГЛУШЧЕВИЧ, <i>Правовой режим относительно имущества замужней женщины в средневековых зетских и приморских городах</i>	79
Биляна ВУЧЕТИЧ, <i>Отдельные рассмотрения возникновения Сербского четницкого движения в Македонии под конец османского правления</i>	111
Аднан ПРЕКИЧ, <i>Политика Братства и единства в Черногории 1945-1955</i>	129

ПРИЛОЖЕНИЯ:

Варвара БОРИСОВНА ХЛЕБНИКОВА, <i>Мемуары Гавро Вуковича как зеркало черногорской внешней политики</i>	151
Раденко ШЧЕКИЧ, Желько БЕЛЕТИЧ, <i>Общественно-экономические движения в Черногории в период второй половины XX века</i>	163

ИСТОЧНИКИ:

Шербо РАСТОДЕР, <i>О значении произведений Ахмед Джедет-паши для изучения истории балканских стран</i>	187
Радослав РАСПОПОВИЧ, <i>Одна из тетрадей неопубликованной рукописи Митары Мартиновича: „Военная история Черногории“</i>	227

КРАТКОЕ ИЗЛОЖЕНИЕ:

- Саша КНЕЖЕВИЧ, Радован Вукадинович и Лидия Чехулич
Вукадинович „Европейская идея от Карла Великого
до Евросоюза“, ЧАНХ, г.Подгорица 2016 263
- Джорджие ТРИФУНОВИЧ, Милан Булатович, Бихор –
антропологические исследования, Центр по культурной
деятельности им.Воислава Булатовича-Струно
– г.Биело-Поле, 2017 267
- Раденко ШЧЕКИЧ, Зоран Лакич, История и историки
Черногории, ЧАНХ, г.Подгорица, 2017 271

CONTENTS

ARTICLES:

Ljubodrag DIMIĆ, <i>Serbia and the Culprits of the Great War, Crises, Wars and Balances (1912-1918)</i>	7
Stjepan MATKOVIĆ, <i>Fundamental Changes in Croatian Politics on the Eve of the Sarajevo Assassination</i>	33
Albert BING, <i>The First World War and Mass Political (Self)consciousness: The Case of Croatia</i>	49
Olga PELCER VUJAČIĆ, <i>Contribution to the Study of the Illyrian Identity in Roman Settlements on the Territory of Montenegro</i>	69
Nevenka BOGOJEVIĆ GLUŠČEVIĆ, <i>The Legal Regime on Married Women's Property in the Medieval Coastal Towns in Zeta</i>	79
Biljana VUČETIĆ, <i>Specific Reflections on the Emergence of the Serb Chetnik Movement in Macedonia During the End of Ottoman Rule</i>	111
Adnan PREKIĆ, <i>The Brotherhood and Unity Policy in Montenegro in 1945-1955</i>	129

ADDENDA:

Varvara BORISOVNA KHLEBNIKOVA, <i>The Memoirs of Gavro Vuković as the Reflection of Montenegrin Foreign Policy</i>	151
Radenko ŠČEKIĆ, Željko BJELETIĆ, <i>Social and Economic Trends in Montenegro During the Second Half of the 20th Century</i>	163

SOURCES:

Šerbo RASTODER, <i>On the Importance of Ahmed Cevdet Pasha's Work for the Study of the History of the Balkan Countries</i>	187
Radoslav RASPOPOVIĆ, <i>One of the Volumes from the Unpublished Manuscript of Mitar Martinović: "War History of Montenegro"</i>	227

REVIEWS:

Saša KNEŽEVIĆ, <i>Radovan Vukadinović and Lidija Čehulić Vukadinović, "The European Idea Since Charlemagne to the European Union", Montenegrin Academy of Sciences and Arts, Podgorica 2016</i>	263
---	-----

Đordije TRIFUNOVIĆ, <i>Milan Bulatović, Bihor – Anthropological Research, Centre for Culture Activities “Vojislav Bulatović-Struno” - Bijelo Polje, 2017</i>	267
Radenko ŠĆEKIĆ, <i>Zoran Lakić, The History and Historians of Montenegro, Montenegrin Academy of Sciences and Arts, Podgorica 2017</i>	271

TABLE DES MATIÈRES

ARTICLES:

Ljubodrag DIMIĆ, <i>La Serbie et les instigateurs de la Grande guerre, crises, guerres et bilans (1912-1918)</i>	7
Stjepan MATKOVIĆ, <i>Changements fondamentaux dans la politique croate à la veille de l'attentat de Sarajevo</i>	33
Albert BING, <i>Première guerre mondiale et introduction des masses dans la politique (d'auto-) conscience: le cas de la Croatie</i>	49
Olga PELCER VUJAČIĆ, <i>Annexe sur l'étude de l'identité illyrienne dans les agglomérations romaines sur le territoire du Monténégro</i>	69
Nevenka BOGOJEVIĆ GLUŠČEVIĆ, <i>Régime de droit sur la propriété de la femme mariée dans les villes côtières médiévales de la Zeta</i>	79
Biljana VUČETIĆ, <i>Quelques études sur l'apparition du Mouvement tchetnik serbe en Macédoine à la fin du règne ottoman</i>	111
Adnan PREKIĆ, <i>Politique de la fraternité et de l'unité au Monténégro de 1945-1955</i>	129

SUPPLEMENTS:

Barbara BORISNOVA HLEBNIKOVA, <i>Mémoires de Gavro Vuković comme un reflet de la politique étrangère monténégrine</i>	151
Radenko ŠČEKIĆ, Željko BJELETIĆ <i>Mouvements socio-économiques au Monténégro durant la seconde moitié du XXe siècle</i>	163

SOURCES:

Šerbo RASTODER, <i>Sur l'importance de l'oeuvre de Ahmed Dževdet -pacha pour l'étude de l'histoire des pays balkaniques</i>	187
Radosav RASPOPOVIĆ, <i>Un des cahiers du manuscrit inédit de Mitar Martinović „L'histoire de la guerre du Monténégro“</i>	227

EXPOSES:

Saša KNEŽEVIĆ, Radovan Vukadinović et Lidija Čehulić Vukadinović „L'idée européenne de Charlemagne à l'Union Européenne“, CANU, Podgorica 2016.	263
--	-----

Đordije TRIFUNOVIĆ, <i>Milan Bulatović, Vihor – études anthropologiques, Centre des activités de la culture „Vojislav Bulatović-Struno” - Bijelo Polje, 2017.</i>	267
Radenko ŠĆEKIĆ, <i>Zoran Lakic, Histoire et historiens du Monténégro, CANU, Podgorica 2017.</i>	271

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи* (ИЗ) објављује следеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проред. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историском институту Црне Горе, са назнаком „за *Историјске записе*“, или послати поштом на адресу:

Историски институт Црне Горе
Булевар Револуције 5
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за Историске записе**

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO - Historical abstracts with full text

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXXVIII

Бр. 3-4/2015.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 5

За издавача

Др Радослав Распоповић, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектура и коректура

Соња Живаљевевић

Садржај превели

EDUCO CENTAR (www.educocentar.com)

Тираж:

300

Штампа

3M Makarije

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Радослав Распоповић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 5) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица : ЗМ
Макарије). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807

РОССИЯ И БАЛКАН В ТЕЧЕНИЕ
ПОСЛЕДНИХ 300 ЛЕТ

Юбилейное издание, посвященное
трехсотлетию черногорско-русских отношений
1711-2011.г / Международная научная
конференция, Бар, 17-18. октября 2011. года
уредник Радослав Распоповић

Dragana Kujović

PISANI TRAGOVI ISLAMSKOG ORIJENTA
U MUZEJSKIM I ARHIVSKIM FONDOVIMA
CRNE GORE - OGLED IZ ISTORIJE KULTURE

Dragana Kujović

ŠKOLSKA LITERATURA NA ORIJENTALNIM
JEZICIMA U ARHIVSKIM I MUZEJSKIM
FONDOVIMA CRNE GORE

CRNA GORA U SPOLJNOJ POLITICI ITALIJE

priređili: Ljiljana Aleksić-Pejaković,
Slavko Burzanović

ЦРНА ГОРА И РУСИЈА

материјали за историју односа Црне Горе
и Русије у периоду владавине црногорских
митрополита Саве и Василија Петровића
1642-1766

приредили: Радослав Распоповић,
Варвара Борисовна Хлебникова,
Сенка Бабовић Распоповић

UJEDINJENJE CRNE GORE
I BOKE 1813-184, I-II

MONUMENTA MONTENEGRINA

Višetomni zbornik dokumenata, sv. I-XIX
Preradio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević

